

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Aetas 40

KÖVÉR GYÖRGY

Generációs folyóiratok, avagy
lapnemzedékek

KLANICZAY GÁBOR

Történeti antropológia, mikrotörténelem,
érzelmek története

GYÁNI GÁBOR

Mit ér a szaktudomány,
amikor látszólag felesleges?

VALUCH TIBOR

Jegyzetek a modern, magyar
jelenkortörténetről és
társadalomtörténetről

BALLABÁS DÁNIEL

Változnak az idők.

De vajon mi is velük változunk?

40. évf.

2025

4. szám

Dinoszauruszok meteorzáporban.

Kerekasztal beszélgetés

Következő számunk tartalmából

Egyesült Államok, függetlenség, történelem

LÉVAI CSABA

Az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatának útja az elfogadásától a „Szentély(ek)ig”

SZÉLPÁL LÍVIA

A női egyenjogúság úttörői az USA-ban: Mary Katharine Goddard (1738-1816) és Abigail Adams (1744-1818) a Függetlenségi Nyilatkozat árnyékában

LAURA MASUR

Louisianában élő jezsuiták rabszolgatartó gyakorlata az amerikai forradalom idején

BALÁZS PÉTER

1776-1789: az amerikai és a francia forradalom viszonya. Párhuzamok vagy szembeállítás?

Bemutatjuk Sarah Knott brit történészt

40. évfolyam

2025. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

Magyar Kultúráért Alapítvány

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
SZÁSZ GÉZA

TAMÁS ÁGNES
TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KÖVÉR GYÖRGY Generációs folyóiratok, avagy lapnemzedékek. Aetas, Sic Itur ad Astra, Korall	5
KLANICZAY GÁBOR Történeti antropológia, mikrotörténelem, érzelmek története. Új témák, új megközelítések	17
GALAMB GYÖRGY A középkor használata a mai Magyarországon	29
GYÁNI GÁBOR Mit ér a szaktudomány, amikor látszólag felesleges?	41
VALUCH TIBOR Jegyzetek a modern, magyar jelenkortörténetről és társadalomtörténetről	55
BALLABÁS DÁNIEL Változnak az idők. De vajon mi is velük változunk? Áttekintés a történelemtudomány digitalizációjának elmúlt négy évtizedéről	62
HUNYADI ZSOLT Középkorászok a digitális térben. Honnan jövünk és hová tartunk?	78

Kitekintő

Dinoszauruszok meteorzáporban. Kerekasztal beszélgetés a történeti ismeretek régi és új átadási formáiról és műfajairól	91
---	----

Határainkon túl

„...úgy éreztem, az úgynevezett pozitivista történelemírás már nem ad annyit, amit szeretnék kihozni ebből a munkából”. Beszélgetés Miroslav Michela szlovák történésszel (Az interjút készítette: <i>Simon Attila</i>)	103
MIROSLAV MICHELA – KAREL ŠIMA A szubkulturális fanzinek kutatásáról (Fordította: <i>Zahorán Tamás</i>)	112

Vita

CSIKÓS GÁBOR Téeszneurózis. Miért? Hogyan? Válasz Gyáni Gábornak, Magos Gergelynek és Kondorosy Csengének	124
Ö. KOVÁCS JÓZSEF Közlemény	130

Figyelő

BARABÁS GÁBOR

Középkori kereszties hadjáratok, keresztények ellen 131
(*Crusading Against Christians in the Middle Ages. Ed. by Mike Carr – Nikolaos G. Chrissis – Gianluca Raccagni. Cham: Palgrave Macmillan. 2024.*)

ÉGER GÁBOR

Alkalmi nyomtatványok társadalomtörténeti vizsgálata – könyvtáros szem-
mel 138
(*Nagy Andor 2024: Tisztviselői életpályák: A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése [1650–1750]. Budapest: Korall, 2024.*)

TÖMÖRY MIKLÓS

Másként szabadelvűek. Monográfia a dualizmus-kori kormánypárt szerb po-
litikusairól 141
(*Jerić, Kristian M.: Srbi „vladinovci” srpski političari u užoj Ugarskoj, pristalice ugarske vlade. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2019.*)

KOVÁCS ZITA

A paleolitikumtól napjainkig, avagy Itália története A-tól Z-ig 146
(*Pete László: Olaszország története – A kezdetektől napjainkig. Budapest: Rubicon Intézet Nonprofit Kft., 2023.*)

FISCHER FERENC

A luzo-brazil testvériség eszme. Brazília és Portugália testvérországok 149
(*Szilágyi Ágnes Judit: Az „Atlantisz-álmom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília, 1889–1930. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2022. Bibliotheca Americana Sorozat 2. kötet*)

SZILÁGYI GÁBOR

A létező nem működik, működő pedig nem létezik? 153
(*Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században. Budapest: Osiris, 2023.*)

KÖVÉR GYÖRGY

ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 5–16.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.5-16

www.aetas.hu

Generációs folyóiratok, avagy lapnemzedékek

Aetas, Sic Itur ad Astra, Korall

ABSTRACT. *Generational Journals, or Generations of Journals (Aetas, Sic Itur ad Astra, Korall).* Aetas, founded in 1985 at the University of Szeged, and *Sic Itur ad Astra*, founded two years later at ELTE, originally advertised themselves as generational journals for historiographers. However, the idea that they have to become professional journals to ensure their longevity was considered early on. The inaugural articles in the first issues of the journals can be considered – using the words of Philippe Lejeune – a sort of “pact of redaction”. Who are the editors representing, and who is the target audience? How did the journals’ concepts of identity change over time? *Korall* was created under drastically different circumstances at the turn of the centuries. Their goal was to be a professional journal for a particular discipline, and with the introduction of the PhD programme it became the periodical of the first professionally trained generation of social historians. This study follows the professionalization of these three journals, primarily using oral history interviews, with a focus on the management of their difficult years and the transformation of their thematic structures.

Keywords: *generational journal, journal generation, professionalization, generation change*

Kezdjük az életkorral: Melyik folyóirat hány éves? A legidősebb természetesen az *Aetas*, amelynek 40. születésnapjára gyűltünk össze idén május 29-én. Az *Aetast* azonban idősebbnek is tekinthetnénk, már amennyiben az azonos nevű előd évfolyamokat, az „ősAetast” elfogadná ősenek.¹ Persze tudjuk, hogy a negyedik évtizednél olyan életkori határt lépünk át, amikor az ember már szeret belőle valamennyit letagadni. A sorban a második a *Sic Itur ad Astra*, melyet születése táján mindenki csak *ad Astraként* emlegetett, mára azonban erre a névre nem is hallgat, csak az amúgy legfeljebb állapotjelző *Sic iturra*. Ők – az *Aetas* példáján fellelkesülve – már 25. jubileumukat szerették volna megünnepelni, de aztán valahogy lemaradtak róla, és csak a 30. megülésére került sor 2017-ben. Az általam szemügyre vett folyóiratok közül a legfiatalabb kétségtelenül a *Korall*, amely az idén lesz éppen 25 éves, ám ők ebben a korban még öregíteni próbálják magukat. Ezért nem a negyedszázados évfordulót, hanem a 100. szám révén 2025. szeptember 26-án a centenáriumot celebrálták egy konferenciával.

A történézfolyóiratok születési körülményeinek megértéséhez érdemes egy pillantást vetni a nyolcvanas évek egyetemi sajtóviszonyainak dilemmáira. Egyetemi periodika, legyen

---

¹ Az első szám szerkesztőségi beköszöntője szerint „az új Aetas – a 70-es évek közepén megjelent, de anyagi okokból rövidesen megszűnt kiadvány jogutódja”. *Aetas* 1985. 1. sz. 4. A „rég” Aetas nevében Petrovics István köszöntője kívánt sok sikert az „új vállalkozáshoz”. Uo. 5–7.

az akár stencilen sokszorosított, akár nyomtatott, csak egy egyetemi szervezet (többnyire a KISZ) égisze alatt jelenhetett meg. Vegyünk egy szegedi példát, a *Gondolat-jelt*, amelynek 1981. évi 1. száma a BTK KISZ szervezetének időszakos kiadványaként hirdette magát. Ennek következtében pedig közérdeklődésre számot tartó, mai szóval közéleti témákkal kellett foglalkoznia. Olyan rendszerben, ahol a politizálás intézményi akadályozásának szisztematikussá eszközei léteztek, szükségképpen minden nyilvános megszólalás immánens politikai tartalmat is hordozott. A különböző egyetemi periodikák különböző kiutakat igyekeztek keresni ebből a paradox helyzetből. Többen irodalmi próbálkozások beemelésével próbáltak kitörni a csapdából. A szintén szegedi bölcsész *Harmadkor* 1984-ben például a JATE Közművelődési Titkárságának irodalmi-kritikai kiadványaként definiálta magát. Más egyetemi városokban más irányban keresték a megoldást.² Nem sorolhatunk fel itt minden kísérletet. Közvetlen ismereteinkre tekintettel a debreceni *Határt* említjük, amely irodalom és humán tudományok együttes reprezentálására tett kísérletet.

A *Határ* témánk szempontjából azért is különös figyelmet érdemel, mert a horizontális szerveződés jegyében 1987 áprilisában Debrecenben megszervezte az egyetemi és főiskolai folyóiratok szerkesztőinek találkozóját, s az utókor szerencséjére közreadta az előadásokat és a tanácskozások kivonatos jegyzőkönyvét. A *Határ* koncepciójának megfelelően az ország különböző helyszíneiről mind szépirodalmi, mind humán tudományos lapok képviselői részt vettek a tanácskozáson, de választott témánk miatt csak egyetlen előadást emelünk ki: Bárdi Nándorét, aki az AETAS-JATE affiliáció logójával tartotta meg *Vitairat a felsőoktatásról és történetírásunk néhány kérdéséről* című referátumát.³ Bárdi pontosan megfogalmazta a diáklapok dilemmáját: „...a mi diákmozgalmaink végül is hamis tudatból táplálkoznak. Abból a hamis tudatból, helyzetudatból, kényszerből, hogy az egyetemet nekünk kell jobbá tennünk és mi jobbá is tudjuk tenni különféle petíciókkal, reformkonceptiókkal. Lehet, az mondatja velem mindezt, hogy egyszer már láttam ezeknek a reformtörekvéseknek a kudarcát. Én azt hiszem, hogy az egyetemistáknak az a dolguk, hogy elsősorban tanuljanak az egyetemen, megcsinálják »a maguk buliját« és szakmailag fejlődjenek. [...] Az egyetemnek egy *szolgáltató intézménynek* kell lennie. Amennyiben ezt a feladatát nem tudja ellátni, akkor sokkal egyszerűbb, ha megteremtjük a magunk intézményeit, vagy legalábbis megpróbáljuk megteremteni. Úgy látom, erőfecsérlés ezekbe a közéleti harcokba belemenni, amelyek egész egyszerűen személyiségromboló hatásúak.”⁴

A vita tartalmi összefoglalása tökéletesen kifejezte, hogy a jelenlevők hányféleképpen viszonyulnak az élesen megfogalmazott állításhoz: „Egyre világosabban kirajzolódott két álláspont: a *közéletiséget* fenntartani akaró, az egyetemek belső átalakítását felvállaló és ennek esélyét még nem elvető álláspont került szembe, a *szakmai önképzést*, az alternatív intézményrendszerekbe való visszahúzódást, a nagy ideológiákat és mozgalmakat elvető szemléletet hangsúlyozó irányultsággal.”⁵

Hogy-hogy nem, a *Gondolat-jel* 1987. 2. számában egy B. N. monogramú szerző *A felsőoktatási intézményekben folyó történelemoktatás legfontosabb problémáiról* címen részletesen kifejtette, hogy mire is gondol konkrétan a történelem tanításával kapcsolatban. „A magyar történetírás történeti fejlődésünk sajátosságaiból adódóan politikatörténet centrikus. Mégpedig egy olyan elsősorban eseménytörténet centrikus történetírásunk volt, amelyben a politikai indítékok sokszor központi helyet kaptak. [...] Voltak kezdeményezések

² Havasréti: „*Független*” bölcsészlapok, 3–7.

³ Bárdi: *Vitairat*, i. m.

⁴ Bárdi: *Vitairat*, 85.

⁵ *Beszélgetés a felsőoktatásról*, 90.

a magyar mindennapok feltárására, egyrészt a művelődéstörténet (Domanovszky Sándor), másrészt a történeti társadalomnéprajz (Gunda Béla, Fél Edit, Hofer Tamás, Szabó László) területén, de ez nem volt olyan átütő, mint a hatvanas évek egyre színvonalasabb gazdaságtörténet-írása, illetve a hetvenes évektől a politikatörténeti eseményeket egyre inkább társadalmi környezetükben és összefüggéseiben vizsgáló történetírás. E megújulással kapcsolatban azonban nagyon nagy gond az, hogy ez a makrovizsgálatok felől indult el. Azaz helytörténetírásunk továbbra is – eltekintve néhány kivételtől, lásd a salgótarjáni konferencia előadásait – elmaradt abban az értelemben, hogy az országos események helyi kivetülésére koncentrálnak inkább.”⁶

A nyolcvanas évek második felének életérzését utólag is pontosan elevenítette fel Galamb György, aki ugyan ekkoriban még nem volt az *Aetas* szerkesztője, de már az egyetem elvégzése évében, 1986-ban publikált a lapban egy Braudel-recenziót és egy Machiavelli tanulmányt. „A Gondolat jel annak volt egy tünete, hogy valamit próbálunk valamilyen szinten kezdeni magunkkal. Meg egyáltalán a reform, meg a szabadság, meg a diáklét [...] volt egy közös egymást átfedő élmény, amit nyilván nem is mindenki értelmezett ugyanúgy, de ebben benne volt a lapcsinálás mint olyan, és ez magyarázza, hogy onnan is kijött a Pompeji, a Harmadkor, az *Aetas* [...] az *Aetas*-ban megvolt egy ilyen szakítás is, hogy a politizálás nem feltétlenül visz előre, hanem foglalkozunk már a szakmával...”⁷

Lectori salutem!

Ebben a közegben született meg Szegeden 1985-ben az *Aetas*, majd két évvel később az ELTE-én a *Sic Itur ad Astra*. A folyóiratok első számának beköszöntő írását – Philippe Lejeune nyomán – egyfajta „redakciós paktumként” értelmezhetjük. Kik nevében és kikhez kívánnak szólni a szerkesztők? A magát a JATE történéslapjának deklaráló *Aetas* „Tisztelt Barátunk” megszólítással köszöntötte olvasóit. Az induláskor négytagú szerkesztői gárda (Bárdi Nándor, Bellavics István, Greksza Attila, Koszta László) mind saját identitását, mind a potenciális szerzők és a remélt közönség körét igyekezett nemzedéki alapon körülhatárolni: „Olyan szakfolyóirat kialakítását tartjuk szem előtt, amely fóruma lehet a magyar anyanyelvű diákok által írt, a történelem tudományterületéhez tartozó tanulmányoknak, kritikáknak és ismertetéseknek. [...] Szerkesztőségünk tagjai a történelem iránt intenzíven érdeklődő diákok. Szerkesztői alapelvünk az, hogy publikálási lehetőséget biztosítsunk a szárnybontogató próbálkozásoknak, teret adjunk a történelmi problémákat megvitatni akaró nemzedéktársainknak. Izgalmas és gondolatébresztő szellemi élményt nyújtunk minden érdeklődőnek.”⁸ Az első évek számai ennek a koncepciónak a jegyében születtek. Az expresszionista borítón már ott virított a máig látható reneszánsz logó, a homokórát felfaló figurával, miközben a szerkesztőség tagjai időnként cserélődtek.⁹ A nyolcvanas években megjelent számokon a

⁶ B[árdi]: *A történelemoktatás problémáiról*, 7–8. A későbbi Hajnal István Kör első, 1986-os salgótarjáni konferenciájáról részletes beszámolót közölt az *Aetas*. Tyekvicska: *Új utakon*, i. m.

⁷ Galamb György interjú, 2025. március 21. A Braudel-recenzió: *Aetas*, 2. évf. (1986) 1-2. sz. 163–171. A Machiavelli-tanulmány: *Aetas*, 2. évf. (1986) 3. sz. 24–45.

⁸ *Aetas*, 1. évf. (1985) 1. sz. 4. A szerkesztők egyikének aláhúzása jelezte diszkrétan a főszerkesztő kilétét. A lap feltüntette, hogy az induláskor 250 példányban látott napvilágot, de ez csak a papíralapú példányon látható.

⁹ A figura értelmezésére lásd: Galamb: *Szelidség – mérték – szenvedély*, 5.

lapnak volt tanárszerkesztője is, akit végül már csak lektornak jelöltek, de az interjúk szerint ők sohasem szóltak bele a lap tartalmába.¹⁰

Az átalakulásokkal terhelt 1989-es év után megújult szerkesztőségi ajánlattal jelentkezett a magát immár „Történettudományi folyóirat” gyanánt aposztrofáló lap: „Tisztelt Olvasó! Több tényező is motiválta, hogy e kétes jövődö ellenére is vállaljuk az *eddig diák folyóirat professzionista történész lappá alakítását*. Mindenekelőtt az értelmes alkotó tevékenység izgalmá utáni vágyakozás, amely nem hagyja nyugodni mindazokat, akik már egyszer megízlelték a szerkesztői munkát. A régi AETAS szerkesztése közben igazolódt az a feltevésünk, mely szerint Magyarországon – amelyet pedig historizáló nemzetnek is neveznek – kevés lehetősége van egy fiatal történésznek arra, hogy írásait megjelentesse. Az a néhány színvonalas történeti témájú folyóirat, amely hazánkban megjelenik, intézményekhez kötődik, és évekre előre megszabott rendje van közölt publikációinak. Mi eredeti missziókat szeretnénk még színvonalasabban folytatni: *Főleg a fiatal történészek munkáinak bemutatására vállalkozunk, de lapunkban közlő személyekre vonatkozóan nem szabunk életkori határt*. Az írás színvonalát és szerkesztői elképzeléseinket tartjuk szem előtt. Az AETAS szerkesztőinek átlagéletkora – 26 év – úgyis körvonalazza azt a korosztályt, amely elsősorban magának érezheti ezt a folyóiratot.”¹¹ (Kiemelés – K. Gy.) Csak fokozatos elmozdulást látunk az eredeti koncepciótól, amelyben azonban a „professzionális” a döntő elem. Mindezt azonban úgy, hogy a generációs jelleg se szenvedjen csorbát. „Arra [...] mindenképpen törekedni fogunk, hogy az olvasó olyan számára sokszor ismeretlen szerzők tanulmányait, recenzióit olvashassa, akik bizonyítani fogják, hogy érdemes, sőt szükséges egy generációs jellegű történész lapot megjelentetni.”¹²

Hogy a háttérben milyen tényezők nyomán érlelődtek a változások, azt egy szerkesztőségi körlevél Bellavics István akkori főszerkesztő tollából közelebről megmagyarázza: „Tisztelt Barátunk! [...] Az 1988/89-es év fontos változást hozott a szerkesztőségünk életében. Kettő tanulmányuk befejeztével kiváltak, így felmerült az utánpótlás gondja. [...] Szerkesztőségünk előtt kettő út nyílt. Vagy visszafejleszti a lap színvonalát a TDK-val jellemezhető nívóra, vagy vállalja a logikus lépést: folytatván a megkezdett profil kialakítását, vállalja az amatőr jelleg feladását, és egy profi történész folyóirat összes konzekvenciáját. Ezt az elhatározásunkat több tényező is megerősítette. Egyrészt [...] a most meginduló nyitott sajtóstruktúra [...] Másrészt rendelkezésünkre áll az eddig kialakított technikai bázis és szerkesztői tapasztalat [...] Harmadrészt három fiatal történész barátunk lépett közénk szerkesztőként: Deák Ágnes, Koszta László (lapunk alapító főszerkesztője) és Náfrádi Zoltán. Mindhárom a szegedi JATE fiatal oktatói. Konkrét célunk egy olyan lap kialakulása, amelynek szerzői fiatal történészek lennének. A korhatárt kb. 35 évben szabnánk meg, vagy a kandidátusi értekezés megvédésének időpontjához kötnénk. Tehát az ötvenes évek közepén született korosztálytól felfelé számítanánk a szerzőkre. Ezt a merev határt indokolt esetben hágnánk csak át.”¹³ A körlevél intern információiból tudjuk, hogy az adómentes alapítványi pénzből

¹⁰ Az első szám két tanárszerkesztőt tüntetett fel (Karsai László, Tóth Sándor), de a második számtól már csak az utóbbi szerepelt. Mint a Rövid hírek című rovatból megtudhatjuk „Dr. Karsai László adjunktus elfoglaltságaira és a szerkesztési elképzelésekben jelentkező nézeteltérésekre hivatkozva lemondott tanárszerkesztői tisztségéről.” (*Aetas*, 2. évf. (1986) 1-2. sz. 186.) Megköszönték addigi munkáját.

¹¹ *Aetas*, 5. évf. (1990) 1. sz. 5. A lap ekkor már az MTA-Soros alapítvány és a JATE együttes támogatásával jelent meg.

¹² Uo.

¹³ Bellavics: Szerkesztőségi körlevél, 1989. július 14. Vajda Zoltán gyűjteménye. Vajda Zoltán másodéves történelem-angol szakos hallgatóként, Koszta László hívására 1987-ben került a szerkesztő-

tanulmányokért „ívenként 2500 Ft-ot”, ismertetésekért „fleccenként [sic!] 75 Ft-ot, külföldi könyv ismertetése esetében 100 Ft-ot” tudnak fizetni. Mire az új koncepció jegyében megjelent az 1990-es első szám, a korábbi merevnek tűnő életkorbeli határok módosultak, s ami talán ennél is fontosabb, kimaradt az államszocialista kandidátusi fokozattal való összekötés. A borító is tartósan új formát öltött: másfél évtizeden át tartotta magát a Szekeres Ferenc által tervezett szecessziós külső.

Az *Aetas* sikeres indulása ösztönzően hatott más egyetemek hallgatóira is. Mint az egyik alapító szerkesztő, Szilágyi Márton felidézte, másodéves korukban egy szemináriumon (Sahin-)Tóth Péter barátjával fogant meg az ötlet: „Milyen szegény, hogy az ELTE-én nincs ilyen hallgatók által szerkesztett történeész folyóirat! Ha Szegeden lehet, miért ne lehetne itt is csinálni?”¹⁴

Az új lap egyenesen az „ELTE BTK történettudományi folyóirataként” definiálta magát, holott ambíciójában azért ennél szerényebb célokat tűzött maga elé. Az ELTE BTK KISZ bizottsága nevében a felelős kiadó, az V. éves könyvtár–történelem–levéltár szakos Kreutzer Andrea az olvasókat a hallgatók és fiatal oktatók nevében szólította meg: „Lapunkban a hallgatók és a fiatal oktatók történelmi munkáinak akarunk nyilvánosságot biztosítani, hiszen karunkon, egyetemünkön számos publikálásra érdemes mű született és születik – és merül feledésbe ilyen lehetőség híján. [...] Terveink szerint a lap a következőket tartalmazza majd: hosszabb-rövidebb tanulmányok, dolgozatok, forrásközlés, szakkritika, időről-időre beszámoló, tudósítások, közlemények, a lehető legtágabban értelmezett történettudomány bármely területéről. Tervezzük tematikus számok összeállítását is. Az, hogy mely »rovatok« szerepelnek egy-egy számban, az a kéziratoktól függ. Első számainkban az idei OTDK-ra készült bölcsészkarai dolgozatokat közöljük – a többi tudományegyetemmel ellentétben – az ELTE-n írott ezen munkák még nem láttak gyűjtőkötetben napvilágot.”¹⁵

A lap hamar utat talált a szélesebb történeész publikumhoz is, ennek volt köszönhető nemcsak az, hogy Szakály Ferenc jóvoltából írás jelent meg róla a Történelmi Szemlében, hanem az is, hogy Benda Kálmán „személyesen figyelmeztette az egyik szerkesztőt, Sahin-Tóth Pétert, hogy amennyiben pályázatot nyújtánánk be a Soros Alapítványhoz, ő garantálná a támogatást. Ilyenformán lett a Sic Itur... legfőbb s jó darabig kizárólagos támogatója a Soros Alapítvány.”¹⁶ A Soros Alapítvány egyébként a rendszerváltás időszakban a könyv- és folyóiratkiadás meglehetősen általános szponzora volt.¹⁷

---

ségbe, s már az évben recenziója is jelent meg a lapban. Vajda Zoltán interjú, 2025. február 24. A Nagy Lajos koráról szóló recenzió: *Aetas*, 3. évf. (1987) 3. sz. 137–139. Deák Ágnes is publikált már korábban az *Aetas*-ban: 2. évf. (1986) 1-2. sz. 69–90.

¹⁴ Szilágyi Márton interjú, 2025. február 25.

¹⁵ Kreutzer Andrea: *Lectori salutem!* Sic Itur ad Astra, 1. évf. (1987) 1. sz. 3–4. A lap, amely a BTK KISZ Bizottság infrastruktúráját használta, „belső használatra”, 500 példányban jelent meg. Kreutzer Andrea korábban egy a Fábry Zoltán alapszervezet és Kör kiadványaként megjelenő másik bölcsészkarai lap (*Tiszavirág*) szerkesztője és szerzője is volt, amelyből – nevéhez illően – csak pár szám látott napvilágot (*Honismeret*, 1985. 4.)

¹⁶ Szilágyi: *Fiatal történészek*, 321. A cikk közölte az addig megjelent számok összevont tartalomjegyzékét, amihez kommentárként a szerző hozzáfűzte: „...folyóiratunk sohasem tudta magát az évi négy önálló szám megjelenéséhez tartani. Ez részben az időszakos pénzihiánnyal, részben a mindenkori szerkesztőség tagjainak egyéb egyetemi-szakmai elfoglaltságaival magyarázható, hiszen a szerkesztői munkát nem hivatásukként, »állásban« végzik. A megjelenés időnkénti szüneteinek problémáját összevont számokkal igyekszünk áthidalni.” Uo. 323.

¹⁷ *NévSoros*, 223–225.

Év	Aetas	Sic Itur ad Astra
1987	378 000	
1988		360 000
1989	600 000*	
1990		600 000
1991	1 000 000	
1992	1 000 000	
1993	1 000 000**	
1994	1 000 000	

1. táblázat

A SOROS ALAPÍTVÁNY FOLYÓIRATTÁMOGATÁSAI (1987–1994)

- * Aetas-Harmadkor szerkesztősége számítógépet kapott szövegszerkesztő programmal.
 ** Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület, JATE Társadalomelméleti Gyűjtemény 225 000 Ft Bibó István válogatott művei című kötet megjelenetésére

Forrás: MTA-Soros Alapítvány Bizottság Évkönyv 1987–1990; Soros Alapítvány Évkönyv 1991–1994.

Mint a fentiekből látjuk, a *Sic Itur* eleinte szinte lépcsőfokokként (fáziskéséssel) követte az *Aetast* a Soros Alapítványtól kapott finanszírozásban (Benda Kálmán szerepét mindkét lapnál érdemes kiemelni), de 1990-ben szerepelt utoljára az évkönyvekben publikált fizetési listában. Ekkor viszont „nyolc szám megjelenetéséhez, és a tudományos diákkör támogatására kaptak újabb támogatást”.¹⁸ Az azonban tény, hogy az *Aetas* további négy éven keresztül minden korábbinál magasabb támogatásban részesült. A számítógép juttatással, amelyet a *Harmadkorr*al közösen tervezett, de végül létre nem jött szerkesztőség kapott, nemcsak a tördelőknak szánt Ventura program járt, hanem a tördelő tanfolyamot vállaló szerkesztő, Tóth Péter betanítása is.¹⁹

A redakciós paktum keresése jegyében a *Sic Itur ad Astra* több alkalommal szólította meg az olvasóközönséget. 1990-ben, amikor még biztosan az MTA-Soros Alapítvány támogatásával jelent meg, saját hivatását „fiatal történészek folyóirata” alcímmel így definiálta: „Az ELTE BTK történéshallgatóinak és a Magyar Történéshallgatók Egyesületének kiadványa”, majd 1999-re immár saját egyesületének lapjaként jelent meg. Az újabb *Lectori Salutem*ben a PhD képzés bevezetésével kialakult új helyzethez igazodva igyekezett fenntartani a korábbi törekvések elveit (hosszasan idézve az első számból Kreutzer Andrea beköszöntőjét), ugyanakkor az országos vonzaskört is célba vette: „A jelenlegi szerkesztőknek sem áll szándékukban, hogy a hagyományoktól eltérjenek. A fenti tárgykörökhöz tartozó színvonalas munkákat az ország minden felsőoktatási intézményéből szívesen látjuk. Szerzőinknek elsősorban továbbra is azokat a jobbára történelem szakos egyetemi hallgatókat tekintjük,

¹⁸ MTA-Soros Alapítvány Bizottság Évkönyv 1990, 79. A publikált évkönyvi adatoknak tehát csak látványlag mond ellent, hogy a Benda Kálmán nekrológját tartalmazó 1994-es számig a folyóirat feltüntetette a Soros Alapítványt támogatói között. A nekrológban is külön köszönetet mondtak neki: „...Benda Kálmán az elsők között ajánlotta fel az akkori szerkesztőknek a folyóirat támogatását. A *Sic Itur ad Astra* jórészt azóta is az akkor, az ő közbenjárásával megnyíló csatornáknak és kapcsolatoknak köszönhetően létezik, s a szerkesztők a továbbiakban is bizalommal fordulhattak hozzá segítségért.” *Sic Itur ad Astra*, 8. évf. (1994) 1-2. sz. 4.

¹⁹ Deák Ágnes interjú, 2025. március 9.

akik történésznek, kutatónak készülnek, illetve a posztgraduális képzésben résztvevőket.”²⁰ A paktum legcizelláltabb formuláját a 2006. szám közölte, amikor a Történeti Kollégium tagjai alkották a szerkesztőség többségét. „Az új szerkesztőség továbbra is a fiatal történészek folyóiratának kívánja megtartani a *Sic Itur ad Astrá*t. A programadó alcím azonban csak lát-szólag olyan egyértelmű. Miképp kell érteni, hogy a fiatal történészek folyóirata kívánunk lenni? Kik is azok a fiatal történészek? A szerzők, az olvasók, netalán a szerkesztők? A *Sic Itur ad Astra* nem abban az értelemben a fiatal történészek folyóirata, hogy (csak) ifjú historikusok írják, reményeink szerint még kevésbé abban, hogy (csak) fiatal történészek olvassák, hanem éppenséggel abban, hogy fiatal történészek szerkesztik.”²¹ Ebben az értelemben a lap sohasem engedte el a generációs jelleget, aminek egyik mellékhatása volt, hogy időnként, amikor egy-egy nemzedék kilépett az iskolapadból, le kellett cserélni a szerkesztőséget. Ezt a változékonyságot pontosan tükrözte a borítók állandó átalakulása, a Rózsa[-Flores] György Eduardo által tervezett csillagokba az ELTE BÖLCS KAR [sic!] valódi kétágú létráján törekvő borítótól, a különböző útkereső vizuális kísérleteken át egészen a facebookot imitáló 61. Kazinczy-számig.²²

Gyökeresen más helyzetben született az ezredfordulón a *Korall*. Ahogy az alapító szerkesztők felidéztek: „A folyóirat ötlete az ELTE budafoki kollégiumából 1998-ban indult, két doktorandusz, Horváth Gergely Krisztián (Szociológia) és Keszei András (Társadalomtörténet) kezdeményezésével. Nyilvánosságot a HIK [Hajnal István Kör] 1999-es miskolci konferenciáján kapott.”²³ Nemcsak a PhD bevezetése utáni körülmények voltak mások, hanem az ambíció is: „Mi a lapra akkor egy szakma-irányzat lapjaként gondoltunk, nem pedig generációs kezdeményezésként, de akkor minden csatlakozásra megkérdezett beérkezett kutató-oktató – udvariasan vagy nyersen – visszautasította ezt. [...] Volt, aki a korára hivatkozott, ti. ezt a fiataloknak kell megcsinálni, más a már meglévő szerkesztőségi tagságára, megint más csak simán szkeptikus volt. Amúgy mindenki bátorított bennünket.”²⁴ A folyóirat tervezete a motivációt személyes mozzanatokkal is alátámasztotta, hangsúlyozta az interdiszciplinaritás fontosságát, ugyanakkor egyértelműen jelezte a generációs nemzetközi tapasztalatok jelentőségét: „...hiányzik az a fórum, amely már csak integrációs erejénél fogva is ösztönözheti a kutatásokat. A társadalomtudomány iránt (szociológia, történelem, antropológia) az utóbbi tíz évben mutatkozó érdeklődés azt a jogos reményt kelti, hogy egy az ezen a területen induló új szaklap szép számú olvasóban reménykedhet [...] A társadalomtörténet, amely Magyarországon [...] csak az elmúlt húsz évben nyert létjogosultságot, ma már tan-székekkel (ELTE BTK, ELTE Szoc. Int) és önálló szakmai társasággal is bír (Hajnal István Kör). Jelenleg is probléma viszont, hogy nincs egy olyan folyóirat, melyben az e területen születő tanulmányok egységesen megjelenhetnének [...] A PhD képzés beindításának köszönhetően felnövekvőben van az a generáció, amely tanulmányainak egy részét külföldön végezhette, tájékozott a külföldi szakirodalomban és új szempontokat érvényesítő írásokat tud

²⁰ *Lectori salutem!* *Sic Itur ad Astra*, 11. évf. (1999) 1. sz. 3.

²¹ *Lectori salutem!* *Sic Itur ad Astra*, 18. évf. (2006) 1–2. sz. 3.

²² Mint a lapok közül magukat „a legkisebbek” közé sorolók, igyekeztek valamilyen harsány geggel a borítón felhívni magukra a figyelmet. Papp Gábor interjú, 2025. március 17. Ez bizonyára a „nem gender” tematikus számmal sikerült legjobban. Ebben jelentették be, hogy „A *Sic Itur ad Astra* – a szerkesztőség jelenlegi működési feltételeivel és esztétikai felfogásával összhangban – ettől fogva folyamatos számozással és megújult küllemmel jelenik meg.” *Lectori salutem!* *Sic Itur ad Astra*, 19. évf. (2008) 1. sz. 5.

²³ Keszei András interjú, 2025. január 17.

²⁴ Horváth Gergely Krisztián levele a szerzőhöz, 2024. október 3.

felmutatni. A pályájuk kezdetén tartó kutatók számára egy ilyen lap publikációs lehetőséget kínál.”²⁵

Ezt erősítette meg a lap beköszöntőjében egy másik generáció képviselője a részdiszciplína professzionalizációjának lépcsőfokait illetően: „A specializálódás azonban csak azzal nyeri el értelmét, ha felnőnek az első intézményesen képzett nemzedékek, miközben az itthoni doktoriskolákkal párhuzamosan megnyíltak a nemzetközi mesterkurzusokon való részvétel ösztöndíjas lehetőségei. Ez történt Magyarországon a kilencvenes években. Az első magyar társadalomtörténeti folyóirat szervezőit ennek az új, képzett jövőendő nemzedéknek a bátorsága mozgatja és felelőssége nyomasztja. A folyóirat cím- (és mottó) választása, a társadalomtudományos törekvésekhez első hallásra talán túlzottan is poétikus „Korall” (Hajnal István szép metaforája) jelzi: tisztában vannak nemcsak a társadalomtörténeti törekvések mai állásával, hanem saját helyzetükkel is. Nem generációs lapot akarnak, de érzik, miért ez a nemzedék próbálkozhat először egy ilyen folyóirat elindításával a siker reményében. Saját útjukat akarják járni, de pontosan szeretnék ismerni: hogyan jutottunk idáig.”²⁶ A folyóirat borítóját még az Új Mandátum kiadónál dolgozó Zátonyi Tibor tervezte, és a szerkesztők a kiadóváltás után is mindmáig megtartották ezt a formát.

Hiányzó évek

Talán társadalom- és gazdaságtörténészként megengedhetem magamnak, hogy egy felületinek tűnő jelenségnek mélyebb jelentést tulajdonítsak: egy-egy kimaradt évfolyam mögött válságjelenségeket feltételezzek. Az *Aetas* esetében a már idézett, francia forradalmi dátumra keltezett 1989. július 14-i körlevél azt jelentette be előre, hogy az új formátumban a lap 1990 januárjában „kerülne ki a nyomdából”.²⁷ A közben lévő szünet, az 1989-es évfolyam hiányának megértéséhez többféle személyes mozzanat figyelembevétele szükséges. A főszerkesztő, Bellavics István 1987-ben végzett a JATE-én történelem – Kelet-Európa speciális képzésen, s az ún. Doktár (a Marxizmus-Leninizmus Központi Tanszékcsoport Dokumentációs és Információs bázisának) dokumentátoraként dolgozott az egyetemen 1990. szeptember 15-ig, amikor a *Délmagyarország* című szegedi napilaphoz ment állásba.²⁸ Mint a vele készített interjúban elmondta, „1988 őszétől 1989 májusáig csak a szegedi Bibó-konferencia szervezésével foglalkoztam”.²⁹ További nehézségekkel járt, hogy az intézményes változások sodrában kísérlet történt arra, hogy a lapokat a *Harmadkorral* közös egyesület adja ki, ami azonban ebben a formában végül nem valósult meg. A szerkesztőség összetételének változásáról, az ifjú oktatók előtérbe kerüléséről már szó esett. Ennek következtében egy rövid átmeneti időben Koszta László lett a főszerkesztő (Bellavics felelős kiadó maradt), majd az 1990-ben a szerkesztőségbe került Deák Ágnes lett az új főszerkesztő. Az új összetételű szerkesztőség ebben az időszakban új lapszerkezetet alakított ki, új rovatokat vezetett be, és a

²⁵ A *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat tervezete. Szinopszis és tartalomjegyzék [n. d. 2000 eleje; nincs szignálva, de nyilván alapjában Horváth Gergely Krisztián írása.] A szerző birtokában.

²⁶ Kövér György: *Beköszöntő*. *Korall*, (2000) 1. sz. Nyár. 6. A lap megjelenéséről az akkori Magyar Nemzetben Osztovitcs Ágnes számolt be. *Korall*. Magyar Nemzet, 2000. szeptember 25.

²⁷ Bellavics körlevél. Az új formátumú összevont 1-2-es szám végül 1990 nyarán jelent meg.

²⁸ Bellavics István interjú, 2025. február 26.

²⁹ A Bibó István Emlékbizottság 1988. szeptember 28-án alakult, elnöke Bellavics István (*Aetas*), titkára Laczkó Sándor (*Harmadkor*) volt. A konferencia „Nemzet és demokrácia” címmel 1989. május 12–14. között zajlott. A konferenciáról lásd: Lackó: *A Bibó István Emlékbizottság és a „Nemzet és Demokrácia” című Szegedi konferencia*, i. m. A közben bekövetkezett magánéleti eseményektől sem lehet elvonatkozni: 1988 nyarán született Bellavics első leánya.

kilencvenes évek közepére példányszáma elérte az 1100-at (amiből körülbelül 500 előfizetői példány volt).³⁰ A megújulás sikerét jelzi, hogy kimaradt évjárat a következőkben nem fordult elő.

Másként alakult ebből a szempontól a *Sic Itur ad Astra* krónikája, ugyanis négy olyan periódus is előfordult a lap életében (1997–1998; 2007; 2012; 2014), amikor nem jelent meg. Pedig a generációváltás nehézségeivel maguk a szerkesztők is tisztában voltak. Egy riportban az egyik alapító szerkesztő, Szilágyi Márton véleményét így summázta az újságíró: „Az alapítás óta hat év telt el, de ők megmaradtak az amatőrség lelkesítő, de igen nehéz körülményei között. Pedig egy ilyen folyóiratnak a hőskor végeztével csak két útja lehet: vagy professzionalizálódik, vagy elhal. A szegedi *Aetas*, amit annak idején példának tekintettek, profi történeti folyóirattá vált. A *Sic itur ad astra* megkísérléi fönntartani az eddigi szerkesztői gyakorlatot. Az alapítók kilépnek a munkából, s helyüket átveszik az egyetemi hallgatók. A mai szerkesztők remélik, hogy az újak közül lesz valaki, aki szellemi és anyagi értelemben is meg tudja szilárdítani a folyóiratot.”³¹ Az új szerzők verbuválásának egészen eredeti módját is megpróbálták. A Pesti Barnabás utcai épület lépcsőfordulójában asztalra kitett számokat árulták, s akik megálltak érdeklődni, azokat kérdezték, hogy nincs-e kedvük beszállni a lapkészítésbe.³² Kezdetből többféle szerkesztési elvvel próbálkoztak. Már az első számban pályázatot írtak ki, amelyre „a legjobb történeti témájú szemináriumi dolgozatokat” várták, azzal az ígérettel, hogy az „arra érdemes munkákat” közlik a lapban.³³ A Vörös Boldizsár által szerkesztett összevont Történelem-portré szám (1992. 1-3. sz.), amely H. Balázs Éva és Poór János szemináriumából indult ki, legalább harminc embert megmozgatott.³⁴ A szám bevezetőjében Vörös Boldizsár összefoglalta a születési körülményeket: „1991 elején a Magyar Történelem-tanszékeinek oktatóit felkérve – olyan szemináriumokat kellene indítani, amelyek eredményeit: a közös vagy egyéni munkában készült kiemelkedő dolgozatokat, tanulmányokat az Egyesület megjelentetné *Sic itur ad astra* című lapjában.”³⁵ A korai számok kolofonjában egyébként tanárszerkesztőként Poór János szerepelt, aki azonban az emlékezések szerint csak segítette a munkát. Ennek a számnak a munkálataiba kapcsolódott be III. éves történelem–szociológia szakos hallgatóként Bódy Zsombor, aki a portrék fordítását ellenőrizte, és a jegyzetek készítésében vett részt. Már nemcsak szerkesztőként, hanem szerzőként is bemutatkozott a szintén összevont 1993. 2-4. számban (Közel a múlt).³⁶ 1996-os párizsi ösztöndíja idején azonban abbahagyta a lapszerkesztői tevékenységet.

Az 1997–1998 évi kihagyás után Kármán Gábort Sahin-Tóth Péter szervezte be az újjáalakult szerkesztőségbe. A finanszírozás állandó gondot okozott, így megkönnyebbülést jelentett, hogy 2000 és 2005 között az Nemzeti Kulturális Alap levéltári szakkollégiuma támo-

³⁰ Deák Ágnes bemutatkozó levele kiadókhoz, 1995. május 30.

³¹ Meszleny [László]: *Így jutunk a csillagokig?* Magyar Nemzet, 1993. június 15. 10.

³² Szilágyi Márton interjú, 2025. február 25.

³³ *Pályázat*. *Sic Itur ad Astra*, 1. évf. (1987) 1. sz. 133. A pályadíjak nagyságrendje 1500-tól 500 forintig terjedt.

³⁴ Vörös Boldizsár interjú, 2025. március 24. Ő az 1992-es végzés után immár tudományos ösztöndíjas aspiránsként vonult vissza a szerkesztőségből, de tapasztalatait továbbra is szívesen átadta az új szerkesztőknek.

³⁵ Vörös Boldizsár: *Előszó*. *Sic Itur ad Astra*, 6. évf. (1992) 1-3. sz. 5. A lapszám (Történelemportrék, 6. évf. [1992] 1-3. sz.) munkatársainak névsorát lásd uo. 233–234. A számot az *Aetas*ban Gángó Gábor recenzálta. Gángó: *Portrék*, i. m.

³⁶ Bódy Zsombor interjú, 2025. március 11. Az első publikáció: *Társadalmi osztály születik*. *Sic Itur ad Astra*, 7. évf. (1993) 2-4. sz. 77–95.

gatta a lapot, ekkor rendszeressé vált a megjelenés. (Az NKA mint a finanszírozási fő forrása a 2000-es évek óta átvette a Soros Alapítvány korábbi szerepét a másik két folyóiratnál is.) A szerzőgárda rekrutációja szempontjából fontos újítás volt, hogy 2001-től konferenciákat is szerveztek, így már jobban válogatni tudtak az elkészült kéziratokból. Aztán 2004-ben londoni ösztöndíjából hazatérve felelős szerkesztőként a lap élén találta magát, ám 2006-ban már csak egyedül marad tag a régi gárdából.³⁷ Még ő hívta a szerkesztőségbe Papp Gábort, akivel egy Szijártó István szemináriumon ismerkedtek össze. A betanítási folyamatnak az is része volt, hogy az amatőr módon készített lapot maguk a szerkesztők tördelték. Ezt is meg kellett tanulni. Ráadásul nem volt főszerkesztő, lényegében ad hoc szervezettségű csapatmunka folyt. Miután az évi négyszeri rendszeres megjelentetést nem lehetett biztosítani, kicsúsztak az NKA finanszírozásból, áttértek az évkönyvszerű megjelenésre. Fő finansziális forrásuk az egyetemi Hallgatói Önkormányzat pályázat lett, ami ugyanakkor szükségessé tette, hogy egyetemi hallgatók alkossák a szerkesztőséget. Ez az egyetemtől való függés erősödéséhez vezetett. Megszűnt a saját *Sic Itur* egyesület, viszont *Sic Itur* műhely jött létre a Korall kiadóval kötött megállapodás ernyője alatt (az intellektuális önállóság megőrzése mellett). Két évfolyam kimaradása után új tagokat vontak be, így ünnepelték meg egy kerekasztalbeszélgetésen a 30. évfordulót 2017-ben.³⁸ Az újjáalakult szisztémában azután újra lett főszerkesztő, sőt főszerkesztőhelyettes is, de a fiatalítás gondjait továbbra is meg kell oldani.

Lapstruktúra

A már többször idézett 1989. júliusi körlevélben az *Aetas* szerkesztői megfogalmazták, hogy „támaszkodva a korábbi lapstruktúrára” a következő rovatokat tervezték: *Tanulmányok*, *Forrásközlés*, *Határokon Túl* („az eddigi gyakorlatot – egy emigráns tudós bemutatása – túllépve, olyan külföldi tudósok vagy tudományos intézmények bemutatása, akik vagy amelyek Közép-Európára vonatkozó kutatásokat végeznek”), *Kitekintés*, *Szemle* („ebben külföldi, főleg Közép-Európára vonatkozó komparatistikai írások, tanulmányrészletek leközlése”), *Figyelő* („Az orientáló ebben az esetben is régióknak”).³⁹ A korai *Aetas* számok nagy gondot fordítottak a határon túli magyar történetírás megismertetésére. Koszta László és Orbán Imre interjúja Jakó Zsigmonddal (1986. 3. sz.) nyitotta a sort, amit Szántó Imre bemutatásával párban, „Történész pályák” rovatcímmel jelentettek meg. A sorozat következő darabja Almási Tibor Bogyay Tamással készült interjúja volt (1987. 1. sz.). A pályaképek sorában természetesen nemcsak határon túli történészeket lehetett bemutatni. Így került terítékre Váczy Péter, aki azonban nem adott interjút, hanem csak rövid önéletrajzot és egy esszét küldött (1987. 2. sz.).⁴⁰ 1987 folyamán azonban nevet váltott a rovat, ekkor kapta a máig futó HATÁROKON TÚL címet, amit egy Borbándi Gyulával készített interjú (1987. 3. sz.) élén indokolt a szerkesztőség: „Lapunk új rovata tematikailag folytatása elődjének, a TÖRTÉNÉSZ PÁLYÁKNAK. A névváltoztatást az indokolja, hogy a jövőben nemcsak életrajzi, hanem szakmai jellegű beszélgetéseket is szeretnénk készíteni. Másrészt az »AETAS« beszélgetőpartnerei nemcsak történészek lesznek, hanem a társadalomtudományok más ágainak képviselői is. A rovat címe pedig arra utal, hogy ezentúl csak a külföldön élő magyar

³⁷ Kármán Gábor interjú, 2025. március 5.

³⁸ Papp Gábor interjú, 2025. március 17.

³⁹ Bellavics: Szerkesztőségi körlevél, 1989. július 14.

⁴⁰ Témánk szempontjából érdekes, hogy később a *Sic Itur ad Astra* szerkesztőinek sikerült Váczy Péter interjút készíteniük és közölniük: *Beszélgetés Váczy ...* 4. évf. (1990) 1–2. sz.

gondolkodókat szeretnék megszólaltatni.⁴¹ A magyarázat ambivalenciája jelezte a törekvés felemáságát, ahogy a szerkesztők a szakmaiságot megpróbálják kiterjeszteni más társadalomtudományok irányába is. A rovatban azonban sorban jöttek tovább a történész interjúk (Vajay Szabolcs, 1990. 3. sz.; Adriányi Gábor, 1991. 2. sz.; Vermes Gábor, 1994. 2. sz.; Imreh István, 1995. 1-2. sz.), sőt 1995-ben a neves orosz tudós, Aron Jakovlevics Gurevics interjúja és tanulmánya is felbukkant a rovatban (1995. 3. sz.).

Az 1995-ös kiadói ismertető már újabb „rovatok és súlypontok” bevezetéséről számolt be. Ilyenekről, mint a Vita vagy a folyamatban levő kutatások első eredményeiről beszámoló Műhely. Az Elmélet és módszer rovatban először egy kelet-európai útja során Szegeden is megforduló Fulbright ösztöndíjas tanárnő, Susan S. Arpad a Feminizmus és történelem viszonyáról beszélgetett (1993. 4. sz.), amit aztán két szerző tanulmányának fordítása követett. Később aztán más szerzők, más témákról szóló írásainak bemutatására is sor került (a politikaelméletéről John Dunn, 1995. 1-2. sz.; a léptékről Bernard Lepetit, 1995. 4. sz.). Önálló rovatként elméleti tanulmányok közlése csak az *Aetas*-ban fordul elő.

Az 1990-es új formátummal együtt kezdődött a Körkérdés rovat is: először Nemzet és nemzetiség problémájáról (1990. 1-2. sz.), majd A magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről szóló (1993. 4. sz.). Ez a műfaj más folyóiratokat is megihletett, egy évtizeddel később a *Korall* is kísérletezett ezzel (Körkérdés a társadalomtörténet-írás helyzetéről, *Korall*, 2001. 5-6., 7-8. sz.; Hogyan lettem történész? *Korall*, 2005. 21-22. sz.), bár utólag visszatekintve ez inkább az átmenet korszakához kötődő rovatnak bizonyult.

Ma már mindhárom történész-folyóirat a szerkesztési struktúráját tekintve a tematikus elvet követi. De nem kezdettől fogva volt ez így. Az *Aetast* ez már az 1990-es évektől jellemzi, de ekkoriban nem tüntették fel a témát, csak a Tanulmányok rovat tartalmából (esetleg a konkrét szám szerkesztőjének nevéből) lehetett kikövetkeztetni, hogy miről is szól. Az *Aetas*-nál és a *Sic Iturnál* is igen gyakran egy-egy korszak jelentette a tartalom jelölését (például az *Aetas*-nál a középkor: 2005. 4.; 2007. 3. sz., vagy a *Sic Iturnál* az ókor: 1992. 2-4. sz. 1993. 1.; 2000. 1-2. sz.; illetve a középkor 1999. 2-4. sz.). Mindez természetesen szűkebb periódusokra is vonatkozhatott (1848–1849, 1918–1919; 1956), de mindkét folyóiratnak volt rendszerváltás száma is (*Aetas*, 2013. 4. sz.; *Sic Itur*, 2023. 79. sz.). A szerkesztők egyéni profiljának érvényesülése a témaválasztásban a szerkesztőségben belül arányos munkamegosztást és egyéni motivációt biztosít. Ha megkérdezzük egy-egy szerkesztőt, szinte fejből fel tudja sorolni, hogy mely számokat gondozta ő. Bár a váratlanul beérkezett jó tanulmányok elhelyezésére is sort kellett keríteni. Van, ahol egy külön „vegyes” számban, van, ahol a tematikus blokktól elkülönítve. Egy-egy szám összeállítása különböző módon történhet: van, ahol az előre megállapított tematika szerzőit egy vagy két szerkesztő verbuválja és a számot gondozza (*Aetas*), van, ahol felhívást bocsátanak vagy pályázatot írnak ki, és az anonim absztraktok alapján kollektíve válogatnak (*Korall*, *Sic Itur ad Astra*).⁴² Hogy mi számít érdekes, aktuális vagy divatos témának, azt minden szerkesztőség saját kompetenciáján belül dönti el. Külön elemzést érdemelne, hogy mely témák fordulnak elő mindhárom folyóirat kínálatában (akár többször is), s mennyiben alterálnak az átfedések esetében a különböző szerkesztőségek személyes preferenciái. Az örökké aktuális válság téma mindhárom folyóiratban felbukkant (*Korall*, 2013. 54. sz.; *Aetas*, 2014. 4. sz.; *Sic Itur ad Astra*, 2021. 74. sz.) De a módszertanilag divatosnak tekinthető hálózati elemzést is mindhárom szerkesztőség vonzó

⁴¹ Határokon túl. *Aetas*, 3. évf. (1987) 3. sz. 70. A Borbándi-interjújt Pikó András készítette Münchenben. Az 1987-es évfolyamról már külföldön is tájékozódhattak. Gy. L. [Litván György] : *Aetas*. The New Hungarian Quarterly, vol. 29. (1988) No. 112. 137.

⁴² Czoch Gábor interjú, 2025. április 9.

témának találta (*Aetas*, 2005. 1-2. sz.; *Korall*, 2012. 50. sz.; *Sic Itur ad Astra*, 2020. 69. sz.) A *Korall* társadalomtörténeti orientációja miatt értelemszerűen többször fontos hangsúlyt kapnak a várostörténeti problémák (2003. 11-12. sz.; 2011. 45. sz., 2019. 78. sz.;), a család és háztartás (2000. 2.sz.; 2008. 34. sz; 2020. 82. sz.). Ami persze nem jelenti azt, hogy ezek a témák a többi lapban nem fordulnak elő (Városok a középkorban, *Aetas*, 2011. 3. sz.; Családtörténet, *Sic Itur ad Astra*, 2021. 73. sz.).

Önálló arcúval jelentkezett a *Korall*ban a Források és olvasatok rovat (2003. 13. sz. szeptember), amely túlmutat a történeti lapok hagyományos forrás publikáció műfaján. A kiválasztott személyes forrást (emlékezés, napló, interjú, levelezés stb.) nemcsak szakszerű forrásjegyzetekkel ellátott szöveggént közölték, hanem akár külön mellérendelt tanulmányban mélyebb értelmezési kísérletet is fűztek hozzá.⁴³ Mindhárom lapban közölnek a jelen meghatározó alakjait megszólaltató és a múlt fontos alakjait felidéző interjút, az interdiszciplináris elméleti és módszertani igényességet kifejező fordítás-irodalmat és a kritikát.

A professzionalizálódás ellenére örök dilemma marad a szerkesztőség bővítése (szakmai profil vagy korszakos kompetencia szerint), a kiöregedő, kilépő vagy meghalt tagok pótlása vagy az új tagok kinevelése. Tanulmányok ebből a szempontból az olyan szerkesztői pályák, amelyek a *Sic itur*ban indultak, majd több éves szünet után a *Korall*ban kötöttek ki (Kármán Gábor 2011-től, Bódy Zsombor 2018-tól). Ugyanakkor mennél szorosabban kötődik a szerkesztőség az egyetemista léthez (akár finanszírozási okokból, akár az elhúzódozó PhD-s időszak miatt), annál inkább lehet esély arra, hogy a szerkesztőségváltás kritikus időszakot eredményez. Persze ez nemcsak a generációs lapok, hanem a lapnemzedékek életében is előfordulhat.

BIBLIOGRÁFIA

- Bárdi Nándor: *Vitairat a felsőoktatásról és történetírásunk néhány kérdéséről*. Határ, IV. Debrecen: KLTE Közművelődési Bizottság, 1987. 85–88.
- B. N.: *A felsőoktatási intézményekben folyó történelemoktatás legfontosabb problémáiról...* Gondolatjel, 1987. 2. sz. 1–10.
- Beszélgetés Váczy Péter professzorral* (Szilágyi Márton, Tóth Péter és Völgyesi Orsolya interjúja). *Sic Itur ad Astra*, 4. évf. (1990) 1-2. sz. 141–147.
- Beszélgetés a felsőoktatásról Kovács György és Bárdi Nándor vitaindítójához kapcsolódva*. Határ, IV. Debrecen: KLTE Közművelődési Bizottság, 1987. 89–93.
- Bódy Zsombor: *Társadalmi osztály születik*. *Sic Itur ad Astra*, 7. évf. (1993) 2-4. sz. 77–95.
- Galamb György: *Szelidség – mérték – szenvedély. Szerkesztőtársunk, Koszta Laci emlékére*. *Aetas*, 30. évf. (2015) 3. sz. 5–8.
- Gángó Gábor: *Portrék, hazai tájban*. *Aetas*, 9. évf. (1994) 2. sz. 229–231.
- Gy. L. [Lítván György]: *A young periodical – Aetas*. *The New Hungarian Quarterly*, vol. 29. (1988) No. 112. 137.
- Havasréti József: *„Független” bölcsészlapok Pécsen a nyolcvanas évek második felében*. *Literatura Underground*, 50. évf. (2024) 1. sz. 3–15.
- Lackó Sándor: *A Bibó István Emlékbizottság és a „Nemzet és Demokrácia” című Szegedi konferencia 1989 májusában*. In: Szeged hosszú tavasza 1989-ben és '56. Szerk. Géczy József Alajos – Laczkó Sándor – Sipos József – Révész Béla. Szeged: Média-Mix Könyvkiadó, 2017. 105–118.
- Névsoros*. Soros Alapítvány 1984–1994. Szerk. Kardos László. H. n., é. n.
- Szilágyi Márton: *Fiatál történészek folyóirata az ELTE-n: a Sic Itur ad Astra*. *Történelmi Szemle*, 38. évf. (1996) 2-3. sz. 321–330.
- Tyekvicska Árpád: *Új utakon (Rendiségképünk egy konferencia tükrében)*. *Aetas*, 2. évf. (1986) 3. sz. 87–96.

⁴³ Granasztói Péter interjú, 2025. február 14.

KLANICZAY GÁBOR

CEU, Professor Emeritus, Dept. of Historical Studies,
ELTE, Középkor Történeti Tanszék, címzetes egyetemi tanár

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 17–28

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.17-28

www.aetas.hu

Történeti antropológia, mikrotörténelem, érzelmek története

Új témák, új megközelítések

ABSTRACT. *Historical Anthropology, Microhistory, History of Emotions. New Topics, New Approaches.* The lecture held at the jubilee conference aimed to provide a picture of the three aforementioned currents and their presence in Hungarian historiography. The innovative, theoretically based methodological approaches of historical anthropology and fruitfully intergrating the approaches of neighbouring disciplines, had a role in stimulating research in Hungary in the 1980s and 1990s. The article enumerates some significant examples of this effect. As for the history of emotions, one of the new currents that appeared in the 2000s, its presence inspiring followers can be observed, and its popularity is expected to grow further.

Keywords: *new historiography, Annales, thick description, scale-shifting, mentality*

A hazai történettudomány elmúlt négy évtizedének értékelésére – az AETAS 40 éves működése alkalmából szervezett konferencián – érdemes visszautalni arra a két korábbi alkalomra, amikor a folyóirat hasonló felkérés jegyében mozgósította a történész szakma képviselőit. Az első hét év után, 1992-ben körkérdezt intézett közel ötven magyar történészhez a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, és 19 beérkezett választ megjelentetett.¹ A „25 éves az AETAS” alkalomra szervezett jubileumi konferencia egyik szekciója pedig a „Rendszerváltozás és történetírás” témakörével foglalkozott, és e témáról négy tanulmányt publikált.²

Az 1992-es körkérdeésben mindössze ketten törtek lándzsát az itt ismertetni kívánt új történetírói irányzatok mellett. Gyáni Gábor beszélt arról a különbségről, „ami a túlnyomórészt narratív és politikai eseménytörténetet író történészek, valamint azok között áll fenn, akik fogalmibb, netán kvantifikáló vagy antropológizáló társadalomtörténetet kívánnak művelni”, és megemlítette az utóbbi csoportosulás fontosabb intézményeit, mindenekelőtt az 1986-ban alakult Hajnal István Kört.³ Ugyanezt az irányzatot emeli ki írásában Kövér György, hozzátéve azonban: „tény, hogy a hatvanas-hetvenes évek módszertanilag is újító irányzatai (történeti antropológia, new economic history) bár 'megérintették' a magyar történetírást, nálunk irányzatokat nem, legfeljebb magányos harcosokat produkáltak”.⁴

¹ AETAS-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, i. m.

² Lásd: *Aetas*, 25. évf. (2010) 4. sz. 7–48.

³ AETAS-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, 179.

⁴ AETAS-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, 192.

A helyzet jelentősen változott 2010-re, ezt tükrözi a huszonötödik évfordulóra megjelent szám „Rendszerváltozás és történetírás” című tematikus blokkjában Romsics Ignác tanulmánya is, amely a magyar történetírás állapotáról adott kiegyensúlyozott és informatív áttekintésben szót ejt az itt tárgyalandó új irányzatok képviselőiről: a Hajnal István Kör mellett az ELTE Granasztói György és Benda Gyula által vezetett *Atelier* műhelyéről, a francia–angolszász „új történetírás” szellemisége jegyében szerveződött, 2000-től megjelenő *Korall* folyóiratról.⁵

Ekkorra már jelentős táborra lett az újabb történetírói irányzatoknak, amit a legjobban talán egy magát tankönyvként hirdető tanulmánykötet szemléltet, a 2003-ban megjelent *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*,⁶ melyben huszonöt tanulmány foglalja össze egy-egy részterület módszertani sajátosságait. Az itt tárgyalandó három irányzat közül kettőről e kötetben olvasható egy-egy kitűnő, ma is vállalható elemzés, Apor Péteré a történeti antropológiáról, Szijártó Istváné a mikrotörténelemről, melyek a nemzetközi szakirodalom mellett az irányzatok magyarországi megjelenését is ismertették.⁷ Ami pedig a közelebbi múltban népszerűvé lett érzelmek történetét illeti, ennek két fontos historiográfiai előzményét, a mentalitástörténetet Czoch Gábor, a pszichohistóriát pedig Botond Ágnes mutatta be a kötetben.⁸

Mire szolgálhat egy újabb körkép az AETAS 40. születésnapja alkalmából? Azt remélem, hogy a fontosabb új eredmények áttekintésével felfrissítheti emlékezetünket ezeknek az irányzatoknak a hasznáról, illetve korlátairól.

Történeti antropológia

Ennek az irányzatnak a fénykora az 1970-es évekre tehető. Mint neve is mutatja, két társadalomtudományos diszciplína, a történettudomány és a természeti népek társadalmával és kultúrájával foglalkozó antropológia összeházasításából született, gyökerei részben a francia *Annales*-kör „új történetírásához”,⁹ részben az angolszász antropológia és a kora újkor történetészeinek együttműködéséhez kapcsolják.¹⁰ Alapvető módszertani célkitűzése az, hogy a történészek támaszkodjanak az antropológia szemléletmódjára, a „másság” felismerésére és tiszteletben tartására, és használják az antropológusok kifinomult és elméletileg kimunkált elemző kategóriáit a múlt társadalmi és kulturális alakzatainak elemzésénél. Ez a család, a rokonsági kapcsolatok, a történelmi közösség-típusok, az őket összekötő rítusok újszerű vizsgálatát jelentette,¹¹ a társadalomszerveződés kategóriáinak számbavételét, történelmi alakulásuk nyomon kísérését. Ehhez kapcsolódott a hatalom szakrális alátámasztásának, szertartásainak és szimbólumainak problémája. Az antropológusok kategóriáinak használatában abban állt, hogy ők ezekről a megnyilvánulásokról és a hozzájuk kapcsolódó, az emberi viszonyokról a „terepen” gyűjtött személyes megfigyelések és a résztvevőkkel történő kommunikáció segítségével sokkal részletgazdagabb és autentikusabb képet – „sűrű le-

⁵ Romsics: *A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai*, i. m.

⁶ Bódy – Ö. Kovács (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, i. m.

⁷ Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 443–466., 494–513.

⁸ Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 467–493., 532–556.

⁹ Le Goff: *Pour un autre Moyen Age*, i. m.; uő: *L'imaginaire médiéval*, i. m.; Schmitt: *Le saint lévrier*, i. m.; uő: *La raison des gestes dans l'Occident médiéval*, i. m.

¹⁰ Davis: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*, i. m.; Darnton: *Lúdanyó meséi*, i. m.; Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*, i. m.; uő: *Historical Anthropology of Early Modern Italy*, i. m.

¹¹ Goody: *The Development of the Family and Marriage in Europe*, i. m.

írást¹² – tudtak kialakítani, míg a történésznek legtöbbször csak töredékes és szűkszavú forrás állt rendelkezésre.

Az antropológia fogalomrendszere nagy segítséget nyújtott a vallástörténet megnyilvánulásainak feltérképezéséhez, a természetfölötti világról alkotott elképzelések megértéséhez. Nem véletlen, hogy a kora újkori boszorkányüldözések újszerű elemzéséből született a történeti antropológia két úttörő monográfiája, Alan Macfarlane és Keith Thomas műve.¹³ Az antik, középkori és újkori kereszténység, a szentkultusz és a csodahit sokat tárgyalt történetét pedig Peter Brown, Caroline Walker Bynum, Patrick Geary és William Christian ugyancsak az antropológiai szemlélet jegyében helyezte új alapokra.¹⁴

A történelem és az antropológia kategóriáinak összehangolása persze nem mehetett probléma nélkül. Bár lehetett hasonlóság a „természeti” népek és a középkori vagy kora újkori parasztek életmódja, rítusai, hiedelmei között, de a modern állam, egyház, civilizáció okozta óriási különbségekről nem szabad elfeledkezni. Másfelől: a történészek által a hatvanas-hetvenes években inspirálónak tartott antropológiai elméletek¹⁵ körül az antropológia szakmában gyakran szenvedélyes vita zajlott a különböző iskolák között.¹⁶ A történészek sem késlekedtek a kritikus észrevételekkel: Roger Chartier Robert Darnton „nagy macskamészárlásáról” fogalmazott meg éles kritikát.¹⁷ Robert Scribner történeti antropológiáról készített historiográfiai áttekintése is inkább polémiának tekinthető, mint apológiának.¹⁸ A kritikus hozzászólások között végül meg kell említeni Philippe Buc könyvét, mely a „rítusok veszedelmei” címmel hívja fel a figyelmet arra, hogy a kora középkori krónikákban említett szertartások antropológiai elméletek segítségével történő értelmezésének milyen buktatói lehetnek.¹⁹

A nemzetközi diskurzusban a történeti antropológiáról folytatott eszmecsere beletorkolott egy ezzel a megközelítéssel rokon, ám néhány alapvető kérdésben azt meghaladni próbáló áramlat, a mikrotörténelem kérdéskörébe – erre a cikk következő részében térek majd ki. Előbb azonban idézzük fel, milyen hatással volt a történelmi antropológia a hazai kutatásra.

Mínthogy az antropológiai kutatás Magyarországon a nyolcvanas évek elején alig volt képviselve, a történeti antropológia nemzetközi szintéren már népszerű törekvéseit a történészek és néprajzkutatók együttműködése karolta fel. 1983-ban Hofer Tamással és Niedermüller Péterrel együtt szerveztünk egy seregszemle jellegű konferenciát e tárgyban, ahol egy programadó módszertani előadás²⁰ után sorra kerültek elő azok a témák, ahol a történeti antropológiai megközelítés releváns lehet: társadalomnéprajz és folklorisztika (Hofer Tamás, Voigt Vilmos, Sárkány Mihály, Niedermüller Péter), populáris kultúra és elit kultúra

¹² Clifford Geertz nyomán lett népszerű a *thick description* kategóriája – magyarul: Geertz: *Sűrű leírás*, i. m.

¹³ Macfarlane: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, i. m.; Thomas: *Religion and the Decline of Magic*, i. m.

¹⁴ Brown: *A szentkultusz*, i. m.; uő: *The Body and Society*, i. m.; Bynum: *Holy Feast And Holy Fast*, i. m.; Geary: *Furta Sacra*, i. m.; Christian: *Person and God in a Spanish Valley*, i. m.

¹⁵ Néhány példa: Turner: *A rituális folyamat*, i. m.; Geertz: *Az értelmezés hatalma*, i. m.; Sahlins: *Islands of History*, i. m.

¹⁶ Ilyen volt például Gananath Obeyesekere vitája Marshall Sahlins-szal: *The Apotheosis Of Captain Cook*, i. m.; vagy Clifford–Marcus (eds.): *Writing Culture*, i. m.

¹⁷ Chartier: *Szöveg, szimbólumok és franciaság*, i. m.

¹⁸ Scribner: *A kora újkori Európa történeti antropológiája*, i. m.

¹⁹ Buc: *The Dangers of Ritual*, i. m.

²⁰ Klaniczay: *A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei*, i. m.

(Pócs Éva, Hanák Péter Gellériné Lázár Márta, Vörös Károly), család, háztartás, rokonság (Fügedi Erik, Granasztói György, Faragó Tamás, Andorka Rudolf, Gyáni Gábor), társadalmi rétegek és életformák (Takács Lajos, Benda Gyula, Kósa László, Tóth Zoltán).

Önálló történetírói irányzattá a történeti antropológia ugyan nem terebélyesedett Magyarországon, de jelenléte ettől kezdve megfigyelhető. 1986 után a Hajnal István Kör évenkénti konferenciáin – s az ott elhangzott előadásokat publikáló tanulmánykötetekben²¹ – gyakran találkozunk ide sorolható megközelítéssel. Jelentős támaszt adtak az új szemléletmód terjedéséhez a rendszerváltozás idején az ELTÉ-n alakuló új tanszékek és programok. A már említett, Granasztói György vezetésével, francia–magyar együttműködéssel 1988-ban alakult *Atelier* a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales történéseit hozta rendszeresen budapesti előadásokra, konzultációra. Az MTA-Soros Alapítvány támogatásával 1989-ben az ELTÉ-n megalapított programok közül három tartozik ide: a Bácskai Vera vezetésével, Benda Gyula és Kövér György részvételével alakult Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, a Gerő András és Klaniczay Gábor vezetésével (később Szíjártó M. Istvánnal) működő Történeti Antropológia Program és a Boglár Lajos és Prónai Csaba szervezésével megalakuló Kulturális Antropológia Tanszék.

Részletes historiográfiai áttekintésre itt nincs mód, legyen elég néhány példa annak a jelzésére, hogy a történeti antropológia szemléletmódja megtermékenyítően hatott ezekben az években. Fügedi Erik az Elefánthyak három évszázadon átívelő történetét vizsgálva alkotott képet a késő középkori magyar kismemességen belüli rokoni struktúrákról, házasodási és öröklési stratégiákról.²² A modern város történetének antropológiai megközelítéséhez hozzájárult Hanák Péter *A Kert és a Műhely* című kötetben egybegyűjtött tanulmányaival,²³ majd e téren Gyáni Gábor bérlakásokról, cselédségről, városi térhasználatról írt könyvei hasznosították az antropológiai szemléletmódot.²⁴ A magyarországi boszorkányperek mozgatórugóinak, a „vád szociológiájának” antropológiai szempontok szerinti vizsgálatával foglalkozott az a kutatócsoport, amit Pócs Évával együtt működtettünk az 1980-as évektől kezdve, melynek módszertanát jól példázza Kristóf Ildikó monográfiája a debreceni boszorkányüldözések társadalmi és kulturális hátteréről.²⁵ Negyedikként Hofer Tamás munkásságát említeném, aki a kortárs magyar paraszti kultúra antropológusi leírásával szerzett tekintélyt az „európai etnológia” képviselői között, majd a 19–20. századi magyar nemzeti kultúra szimbólumainak elemzésénél fordult a történeti antropológia módszertana felé.²⁶

A 2000-es években a magukat a történeti antropológia irányzatához soroló munkák száma világszerte csökkent. Maga a módszer beépült a történettudományos elemzések tárházába, együtt más rokon diszciplínák metodológiai újításaival, és nem mint az egyedül üdvözítő új megközelítés. Számos törekvését pedig egy rokon, szinte egy időben induló történetírói irányzat olvasztotta magába és képviselte eredményesebben, nagyobb módszertani tudatossággal: a mikrotörténelem. A mikrotörténeti megközelítés módszertani kiindulópontja ugyanis a kortárs antropológia egyik kiemelkedő képviselője, a (már említett) Clifford Geertz által népszerűvé tett „sűrű leírás” lett.²⁷

²¹ www.hajnalkor.com/kiadvanyok (Letöltés: 2025. október 21.)

²² Fügedi: *Az Elefánthyak*, i. m.

²³ Hanák: *A Kert és a Műhely*, i. m.

²⁴ Gyáni: *Bérkaszárnya és nyomortelep*, i. m.; uő: *Az utca és a szalon*, i. m.

²⁵ Kristóf: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”, i. m.; Pócs (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*, i. m.

²⁶ Hofer: *Proper Peasants*, i. m.; uő (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt*, i. m.

²⁷ Vö. 12. és 15. jegyzet.

Mikrotörténelem

Ákár a történeti antropológia esetében, ennek az irányzatnak a tekintélyét is néhány kiváló történész nagyszerű alkotása alapozta meg. Első helyen az irányzat két olasz névadóját, Carlo Ginzburgot és Giovanni Levit kell említeni: az előbbi egy 16. századi friuli molnár, Menocchio teremtés-elméletének elemzésével alkotott maradandót,²⁸ az utóbbi pedig egy 17. századi piemonti plébános, Giovan Battista Chiesa ördögűzői tevékenysége kapcsán festett képet a falusi társadalomról.²⁹ Az 1970-es években két további történetírói bestseller járult hozzá az új irányzat kikristályosodásához. Emmanuel Le Roy Ladurie könyve egy „Isten háta mögötti” kis pireneusi falu, Montaillou 14. század eleji társadalmát mutatta be, amihez az ott rejtőző kathar eretnekek felderítésére lefolytatott inkvizíciós vizsgálat páratlanul részletes jegyzőkönyve adott támpontot.³⁰ A történeti antropológia amerikai úttörője, Natalie Zemon Davis pedig egy 16. század végi francia imposztor megindító történetéről készített nagy sikerű elemzést *Martin Guerre visszatérése* címmel.³¹

A mikrotörténeti megközelítés fontosabb jellemzői, röviden összefoglalva, a következők voltak. Léptékváltás: nagy politikai, gazdasági, társadalmi összefüggések felvázolása, adatsorok statisztikai értékelése helyett kiaknázni olyan forráscsoportokat, amelyek lehetővé teszik, hogy egy fontosabb esemény, egy kisebb és jól áttekinthető közösség vagy akár egyetlen ember életéről részletgazdag elemzést készítsen a történész. Képletesen szólva, a távcső helyett a mikroszkóp használatához nyúl.³² Fontos azonban, hogy nem egyszerű esettanulmányt készít, hanem a nagy történelmi kérdésekre keresi a választ mikrovizsgálattal, rákérdez a tudatos cselekvők szándékaira, motivációira, megszólaltatja az embereket, visszatérve a történelmi események vizsgálatához, amit hosszú ideig kárhoztattak az „új történetírás” képviselői.³³

Az ilyen típusú elemzésekhez, mint a fenti négy példa is tanúsítja, kivételes lehetőséget nyújtanak a bírósági források – a késő középkori és kora újkori inkvizíció kihallgatási jegyzőkönyvei, valamint a világi bíróságok peres iratai. A kritikusok felvetették, hogy egy-egy ilyen történetnek, ahol ráadásul többnyire a társadalom peremén élő egyénekre vetődik a történész reflektorának fénye, igen korlátozott az általánosíthatósága. A mikrotörténeti irányzat egy olasz képviselője, Edoardo Grendi ezzel szemben úgy érvelt, hogy az ilyen esetekről a gondos elemzés kimutathatja, hogy „kivételesen normálisak”, épp kivételességükkel mutatnak rá a társadalom mélyebben meghúzódó normarendszerére, annak ellentmondásaira, illetve hírt adnak az alsóbb társadalmi rétegek rejtett valóságáról, amiről a fennmaradt dokumentumok többsége hallgat.³⁴

A mikrotörténelem irányzatának magyarországi térnyerését segítette a nevét viselő könyvsorozat, amit 1989 és 1993 között a Magvető Kiadónál jelentettem meg (6 kötet), 1999 és 2002 között az Osiris Kiadónál Benda Gyula és Szíjártó M. István társszerkesztésével (5 kötet), majd 2007 óta a L'Harmattan Kiadónál (10 kötet) Szíjártó M. István társszerkesztésével.

²⁸ Ginzburg: *A sajt és a kukacok*, i. m.

²⁹ Levi.: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, i. m.

³⁰ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, i. m.; vö. Klaniczay: *Montaillou harminc éve*, i. m.

³¹ Davis: *Martin Guerre visszatérése*, i. m.

³² Ginzburg: *Microhistory*, i. m.; Levi: *A mikrotörténelemről*, i. m.; Revel: *Mikroszintű vizsgálat és a társadalmi események konstruálása*, i. m.

³³ Le Goff: *Visszatérések a mai francia történettudományban*, i. m.

³⁴ Grendi: *Micro-analisi e storia sociale*, i. m.

tésével. E könyvsorozatok a mikrotörténelem néhány klasszikus művének lefordítása³⁵ mellett elsősorban új, ehhez az irányzathoz sorolható magyar művek kiadására törekedtek, amelyek közül itt felidéznék néhányat. Szabó Péter az 1652-es vezekényi csatában elesett négy Esterházy fiú pompázatos temetéséről készített mikrotörténeti elemzést.³⁶ Für Lajos a tiszamenti Bercel határában 1784-ben kirobbant, tömegverekedéssé fajuló torzsalkodás történetéből bontotta ki a szembekerülő két köznemesi család, a Bessenyei testvérek és az újonnan betelepül Olaszék s egyúttal az egész vidék társadalmi viszonyrendszerét.³⁷ Sebők Marcell egy késmárki humanista lelkész, Sebastian Ambrosius életpályájának bemutatásába szőtt bele mikrotörténeti metszeteket az egyetemi peregrinációról, a kor hitvitáiról, a humanista levelezés segítségével fenntartott nemzetközi hálózatról.³⁸ Az *Annales* iskola szemléletének magyarországi meghonosításában kulcsszerepet játszó Benda Gyula Keszthely társadalmáról készített elemzése egy francia típusú regionális monográfia elképzeléséből kiindulva jutott el a mikrotörténeti pontosságú családtörténetek és rokonsági rendszerek rekonstrukciójáig.³⁹ Benda munkája méltó párja a német történetírás hasonló, hatalmas társadalomtörténeti adatmennyiséget feldolgozó és mikrotörténeti finomságú elemzéssel párosító két művének, Hans Medick Laichingenről és Jürgen Schlumbohm Osnabrückeről készített monográfiáinak.⁴⁰

A könyvsorozat egyik szerkesztője, Szijártó István egész könyvet készített a mikrotörténelem elméletéről és gyakorlatáról,⁴¹ és ő volt a fő szervezője annak a Hajnal István Kör konferenciának, amelyik 1999-ben a mikrotörténelem témáját tűzte napirendre, és egy tucatnyi értékes tanulmány elkészültéhez adott ösztönzést. A mikrotörténeti megközelítés népszerűségét mutatja, hogy az elmúlt két évtizedben több figyelemre méltó történeti monográfia született a tárgyban. Erdélyi Gabriella a 16. század eleji körmendi ágostonos barátok botrányát keltő (kolostorba ágyasokat becsempésző) életvitele miatt kirobbant pereskedés iratait dolgozta fel.⁴² Horváth Sándor a hatvanas évek ifjúsági lázadásának egy emblemikus csoportja, a Nagyfa Galeri sorsát mutatta be.⁴³ Kövér György a tiszaezlári vérvád történetét rekonstruálta mikrotörténeti pontossággal, keretbe foglalva ezt makroszintű elemzéssel is.⁴⁴ Bárh Dániel egy 18. századi, a dél-magyarországi Zomboron tevékenykedő ferences ördögűző történetéből bontotta ki a tovább élő babonás szokások és a kor katolikus felvilágosodása közötti konfliktust.⁴⁵

A mikrotörténetírás az elmúlt években újra a viták középpontjába került egy újabb, épp annak ellenreakciójaként a 2000-es évek elején zászlót bontott irányzat, a globális történelem kihívása nyomán. 2018-ban és 2019-ben a francia és az angol történetírás két tekintélyes folyóirata, az *Annales* és a *Past and Present* különszámot is szentelt a mikrotörténelem és a

³⁵ Davis: *Martin Guerre visszatérése*, i. m.; Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, i. m.; Boyer–Nissenbaum: *Boszorkányok Salem*, i. m.; Birnbaum: *Gracia Mendes hosszú útja*, i. m.; Schmitt: *A zsidó Hermann megtérése*, i. m.

³⁶ Szabó: *Végtisztesség*, i. m.

³⁷ Für: *A berceli zenebona*, i. m.

³⁸ Sebők: *Humanista a határon*, i. m.

³⁹ Benda: *Zsellérből polgár*, i. m.

⁴⁰ Medick: *Weben und überleben im Laichingen*, i. m.; Schlumbohm: *Lebensläufe, Familien, Höfe*, i. m.

⁴¹ Szijártó: *A történész mikroszkópja*, i. m.

⁴² Erdélyi: *Egy kolostorper története*, i. m.

⁴³ Horváth: *Kádár gyermekei*, i. m.

⁴⁴ Kövér: *A tiszaezlári dráma*, i. m.

⁴⁵ Bárh: *A zombori ördögűző*, i. m.

globális történelem közötti polémiának.⁴⁶ Az utóbbiban Giovanni Levi harciasan cáfolni igyekezett a globális megközelítést javasló történészeknek a mikrotörténeti megközelítéssel szembeni ellenvetéseit. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a globális történelem egyik fajtája, a hálózatokkal, kultúrák közötti érintkezésekkel foglalkozó *connected history*, *histoire croisée* jól összeegyeztethető, tulajdonképpen rokon a mikrotörténetírással, ha kellő módszertani tudatossággal művelik.⁴⁷ A mikrotörténelem és a globális történelem közötti vitát, mindkét oldal érveit összefoglalva és a közelmúlt változó világpolitikai kontextusába helyezve részletesen elemzi Czoch Gábor a *Korall* jubileumi számában közölt cikkében.⁴⁸

Van egy válfaja a mikrotörténetírásnak, amely az itt röviden bemutatandó harmadik irányzat, az érzelmek története irányába mutat: a történelmi biográfia. A történetírás egyik legrégebbi műfajáról van szó, amit az *Annales* történészei hasonló lebecsüléssel emlegettek, mint az események történetét, de akárcsak az esemény problémája, az életrajz is visszatért, felfrissülve az „új történetírás” szemléletmódjával, módszertanával. Jacques Le Goff élete fő műve a Szent Lajos biográfia lett.⁴⁹ A mikrotörténetet megalapozó klasszikus művek között is több biográfia található: a friuli molnár Menocchióé vagy a santenai plébános Giovan Battista Chiesáé. Natalie Zemon Davis Martin Guerre története után két nagyszabású könyvet írt a biográfia műfajában: a *Women on the Margins* című három 17. századi nő – egy zsidó, egy katolikus és egy protestáns – életrajzának egymáshoz illesztése;⁵⁰ a *Trickster Travels* Al-Hasan al-Wazzan, egy granadai születésű muzulmán 16. századi kalandos élettörténete, aki előbb arab diplomataként tevékenykedett, azután spanyol kalózk fogságából rabszolgaként Rómába került, ott áttért a kereszténységre, Leo Africanus néven megbecsült földrajztudós lett belőle Itáliában, de élete végén visszatért arab hazájába és a muzulmán hitre.⁵¹

Az újjászületett biográfia iránti érdeklődés hulláma elérte Magyarországot is. Az *Aetas* 2002-ben egy egész számot megtöltő tematikus válogatást készített biográfiai tanulmányokból, melyekhez két fontos elméleti tanulmány is kapcsolódott: Hedwig Röckelein a biográfia pszichohistorikus módszeréről,⁵² Kövér György a biográfia nehézségeiről írt.⁵³ Kövér Györgynek ezt követőleg ez lett az egyik központi témája. A tiszsaeszlári Eszter története is ebbe illeszkedett, és az életrajzi módszert tárgyaló és számos oldalról, számos példával illusztráló tanulmányai fontos kötetű álltak össze, amit az érzelm-történet egyik első magyar művének is tekinthetünk.⁵⁴

Az érzelmek története

Ellentétben a történeti antropológia és a mikrotörténelem irányzatainak jelentős számú hazai képviselőjével és az ezt támogató módszertani tanulmányokkal, könyvekkel, könyvsorozatokkal, fordításokkal, az érzelmek történetének a Hajnal István Kör 2017. évi szegedi konferenciáján és az ott elhangzott előadások egy részét megjelentető kötetben⁵⁵ kívül egyelőre elég kevés képviselője van Magyarországon. Ez csak részben magyarázható azzal, hogy ez az

⁴⁶ *Micro-analyse et histoire globale*, i. m.; *Global History and Microhistory*, i. m.

⁴⁷ Levi: *Frail Frontiers?*, i. m.

⁴⁸ Czoch: *Globális történelem, mikrotörténelem, globális mikrotörténelem*, i. m.

⁴⁹ Le Goff: *Saint Louis*, i. m.

⁵⁰ Davis: *Women on the Margins*, i. m.

⁵¹ Davis: *Trickster travels*, i. m.

⁵² Röckelein: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”*, i. m.

⁵³ Kövér: *A biográfia nehézségei*, i. m.

⁵⁴ Kövér: *Biográfia és társadalomtörténet*, i. m.

⁵⁵ Lukács–Tóth (szerk.): *Az érzelmek története*, i. m.

egyik legújabb módszertan, mely világszerte vonzóvá, divatossá lett az elmúlt évtizedben, részben további magyarázatra vár. Pedig ennek az irányzatnak is legalább annyira távolra nyúlnak a gyökerei, mint az előbbi kettőnek.

Közhelyszámba megy, hogy a történelem magyarázatánál a cselekvők érzelmeinek minden értelmező jelentős szerepet tulajdonított. Elég arra gondolni, hogy az Íliász első éneke az „Akhilleusz haragja”, vagy arra, hogy Thuküdidész, Polübiosz milyen sűrűn hivatkozik az érzelmekre. Közelebbi példákat felidézve, a különböző korok embereinek, különböző társadalmi csoportoknak az érzelmi világáról sokat ír Jules Michelet, Johan Huizinga, Mihail Bahtyin és Norbert Elias. Az érzelmek megnyilvánulási formáira irányította a figyelmet Darwin, William James és Freud. A kollektív érzelmek történelem-befolyásoló erejére már a 20. század elején felfigyeltek a szociálpszichológia előfutárai, Gustave Le Bon és Gabriel Tarde.

Az érzelmek szisztematikus történeti vizsgálatának első zászlóbontója az *Annales*-kör egyik megalapítója, Lucien Febvre volt, aki 1941-ben írta programadó cikkét: hogyan lehet rekonstruálni a régebbi korok érzelmi életét.⁵⁶ Ennek nyomán az érzelmek kérdése napi-rendre került az ötvenes-hatvanas évek legnépszerűbb francia újító irányzatában, a mentalitástörténetben⁵⁷ (itt Robert Mandrou és Jean Delumeau könyveit kell első helyen említeni⁵⁸), és jelentős figyelem fordult felé a történeti antropológia és a történelmi pszichológia képviselőinek írásaiban.

Egy saját kutatási stratégiát megfogalmazó irányzat kialakulását Barbara H. Rosenwein 2002-es manifesztuma mozdította elő, és ő lett az érzelmek történetének egyik legnagyobb hatású művelője.⁵⁹ Az amerikai történészek és pszichológusok együttműködéséhez csatlakozott a német történetírás több képviselője is. Ute Frevert egy külön erre specializálódott Max Planck intézet vezetőjeként fogott neki e témakör rendszerezéséhez.⁶⁰ Az orosz és szovjet történelmet kutató Jan Plamper 2012-ben fontos szintézist készített erről az irányzatról, ami a 2015-ös angol fordításával lett népszerű kézikönyv.⁶¹ A francia történettudományban pedig akadt egy ott élő (most Kanadában oktató) képviselője ennek az irányzatnak, Nagy Piroška,⁶² aki szerzőtársával, Damien Boquet-val egy többéves kutatási projektet szervezett ezzel foglalkozó francia kutatók részvételével,⁶³ és elkészítette az érzelmek történetének legfrissebb módszertani kézikönyvét.⁶⁴

Volna tehát mit befogadni, lefordítani és mindenekelőtt a magyar történelem kérdései kapcsán elemezni olyan jelenségek kapcsán, mint a félelem, pánik, sírás, szenvedés, a harag, ellenségeskedés, bosszú, az öröm, nevetés, szerelem, eksztázis, az aszkézis, fájdalom, a kollektív érzelmek, érzelmi közösségek, a büntudat, előítélet, bűnbakkeresés vagy a hála megnyilvánulásainak vizsgálatánál (hogy egy rövid kedvcsináló felsorolással érzékeltessem a lehetséges „étrendet”). A már említett 2017-es érzelem-történeti konferencia 34 tanulmánya ehhez egy fontos első merítést kínál. Gondos gyűjtéssel hozzá lehetne ehhez illeszteni két folyóirat, az *Aetas* és a *Korall* jó néhány tanulmányát. Két úttörő könyvet említenék még e

⁵⁶ Febvre: *Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?* i. m.

⁵⁷ Czoch: *A mentalitástörténet*, i. m.; Keszei: *A mentalitástól a reprezentációig, és vissza...*, i. m.

⁵⁸ Mandrou: *Introduction à la France moderne*, i. m.; Delumeau: *La peur en Occident. XIV–XVIII siècles*, i. m.

⁵⁹ Rosenwein: *Worrying about Emotions in History*, i. m.; uő (ed.): *Anger's Past*, i. m.; uő: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, i. m.; uő: *Generations of Feeling*, i. m.

⁶⁰ Frevert: *Emotions in History*, i. m.; uő (ed.): *Gefühlswissen*, i. m.

⁶¹ Plamper: *The History of Emotions*, i. m.

⁶² Nagy: *Le don des larmes au Moyen Âge*, i. m.

⁶³ Nagy–Boquet (eds.): *Le sujet des émotions au Moyen Âge*, i. m.

⁶⁴ Boquet–Nagy; *Sensible Moyen Âge*, i. m.

témakörben, lezárásként: Lackó Mihály tanulmányát Széchenyi István országgyűlési ájulásáról,⁶⁵ valamint Tóth G. Péter monográfiáját a magyarországi boszorkányüldözéseket helyenként valódi pánikká erősítő félelmekről és bűnbakkeresésről.⁶⁶

Mindez tehát jó esélyt ad arra, hogy az érzelmek története a magyar történetírásban is önálló irányzattá terebélyesedjen.

BIBLIOGRÁFIA

- AETAS-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. Aetas, 8. évf. (1993) 4. sz. 165–212.
- Bárh Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
- Benda Gyula: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest: L'Harmattan, 2008.
- Birnbaum, Marianna D.: *Gracia Mendes hosszú útja*. Budapest: L'Harmattan, 2008.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Boquet, Damien – Nagy, Piroška; *Sensible Moyen Âge. Une histoire des émotions dans l'Occident médiéval*. Paris: Beauchesne, 2015. (angol fordítás: *Medieval Sensibilities: A History of Emotions in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.)
- Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Brown, Peter: *A szentkultusz*. Budapest: Atlantisz, 1993. [1981]
- Brown, Peter: *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York: Columbia University Press, 1988.
- Buc, Philippe: *The Dangers of Ritual. Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*. Princeton: Princeton University Press, 2001. <https://doi.org/10.1515/9781400832491>
- Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör, 1991. [1978]
- Burke, Peter: *Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Bynum, Caroline Walker: *Holy Feast And Holy Fast. The Religious Significance Of Food To Medieval Women*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1988.
- Chartier, Roger: *Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban*. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest: Replika Kör, 2000. [1988] Replika Kör
- Christian, William A. jr.: *Person and God in a Spanish Valley*. New York: Seminar Press, 1972.
- Clifford, James – Marcus, George (eds.): *Writing Culture The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1986.
- Czoch Gábor: *A mentalitástörténet*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 467–493.
- Czoch Gábor: *Globális történelem, mikrotörténelem, globális mikrotörténelem*. Korall, 26. (2025) 100. sz. 23–48.
- Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987. [1985]
- Davis, Natalie Zemon: *Women on the Margins. Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. [1983]
- Davis, Natalie Zemon: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001. [1975]

⁶⁵ Lackó: *Széchenyi elájul*, i. m.

⁶⁶ Tóth G: *Boszorkánypánik és babonatéboly*, i. m.

- Davis, Natalie Zemon: *Trickster travels: a sixteenth-century Muslim between worlds*. New York: Hill and Wang, 2006.
- Delumeau, Jean: *La peur en Occident. XIV-XVIII siècles. Une cité assiégée*. Paris: Seuil, 1978.
- Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és újkor határán*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2005.
- Febvre, Lucien: *Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?* Annales d'histoire sociale, 3. (1941) 5–20. (angol fordítás: *Sensibility and history: how to reconstitute the emotional life of the past*. In: Burke, Peter (ed.): *A New Kind of History. From the Writings of Lucien Febvre*. London: Routledge & Kegan Paul, 1973.)
- Frevert, Ute: *Emotions in History: Lost and Found*. Budapest – New York: CEU Press, 2011. <https://doi.org/10.1515/9786155225031>
- Frevert, Ute (ed.): *Gefühlswissen: Eine lexikalische Spurensuche in der Moderne*. Frankfurt: Campus, 2011.
- Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Budapest: Magvető Kiadó, 1992. (angol változat: *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and His Kindred*. Ed. by Damir Karbić. Budapest: CEU Press, 1998.)
- Für Lajos: *A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.
- Geary, Patrick: *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1978. <https://doi.org/10.1515/9781400820207>
- Geertz, Clifford: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988. 13–61.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég, 1994. [1973]
- Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világlépe*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991., 2011. [1976]
- Ginzburg, Carlo: *Microhistory: Two or Three Things That I Know about It*. Critical Inquiry, 20. (1993) 10–35. <https://doi.org/10.1086/448699>
- Global History and Microhistory*. Ed. John-Paul Ghobrial. Past and Present, 242. (2019) Supplement 14. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz064>
- Goody, Jack: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607752>
- Grendi, Edoardo: *Micro-analisi e storia sociale*. Quaderni Storici, 35. (1977) 506–520.
- Gyáni Gábor: *Bérfarszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest: Magvető Kiadó, 1992.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum, 1998.
- Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest: Gondolat, 1988.
- Hofer, Tamás: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village* (co-authored with Edit Fél). Chicago: Aldine Publishing Company, 1969. (magyar változat: „Mi korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall, 2010.)
- Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzetudat változó jelképei*. Budapest: Néprajzi Múzeum – Balassi Kiadó, 1996.
- Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009.
- Keszei András: *A mentalitástól a reprezentációig, és vissza...* Korall, 26. (2025) 100. sz. 5–22.
- Klaniczay Gábor: *A történelmi antropológia tárgya, módszerei és első eredményei*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történelmi antropológia*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 23–60. (Reprint: Klaniczay Gábor: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténelmi tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1990. 88–112.)
- Klaniczay Gábor: *Montaillou harminc éve*. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle, 10. (1998) 168–179.
- Kövér György: *A biográfia nehézségei*. Aetas, 17. évf. (2002) 2–3. sz. 245–262.
- Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténelmi látások*. Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2011.
- Kövér Görög: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris, 2016.

- Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica, 1998.
- Lackó Mihály: *Széchenyi éljűl. Pszichotörténeti tanulmányok.* Budapest: L'Harmattan, 2001.
- Le Goff, Jacques: *Pour un autre Moyen Age: temps, travail et culture en Occident: 18 essais.* Paris: Gallimard, 1977.
- Le Goff, Jacques: *L'imaginaire médiéval.* Paris: Gallimard, 1985.
- Le Goff, Jacques: *Saint Louis.* Paris: Gallimard, 1996. <https://doi.org/10.14375/NP.9782070733699>
- Le Goff, Jacques: *Visszatérések a mai francia történettudományban.* BUKSZ / Budapesti Könyvszemle, 12. (2000) 192–197. [1999]
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza 1294–1324.* Budapest: Osiris, 1997. [1975]
- Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Budapest: Osiris, 2001. [1985]
- Levi, Giovanni: *A mikrotörténelemről.* In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest: Replika Kör, 2000. 127–146. [1992]
- Levi, Giovanni: *Frail Frontiers? Past and Present,* 242. (2019) Supplement 14. 37–49. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz037>
- Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története.* Rendi Társadalom – polgári társadalom 31. Budapest: Hajnal István Kör, 2019.
- Macfarlane, Alan: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study.* London: Routledge & Kegan Paul, 1970. <https://doi.org/10.4324/9780203259481>
- Mandrou, Robert: *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique. (1500–1640).* Paris: Albin Michel, 1961.
- Medick, Hans: *Weben und überleben im Laichingen. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte 1650–1900.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.
- Micro-analyse et histoire globale.* Annales. Histoire. Sciences Sociales, 73. (2018) 3–159.
- Nagy, Piroska: *Le don des larmes au Moyen Âge.* Paris: Albin Michel, 2000.
- Nagy, Piroska – Boquet, Damien (eds.): *Le sujet des émotions au Moyen Âge.* Paris: Beauchesne, 2008.
- Obeyesekere, Ganarath: *The Apotheosis Of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific.* Princeton: Princeton University Press, 1992. <https://doi.org/10.1515/9781400843848>
- Plamper, Jan: *The History of Emotions: An Introduction.* Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* Budapest: L'Harmattan, 2001.
- Revel, Jacques: *Mikroszintű vizsgálat és a társadalmi események konstruálása.* Aetas, 11. évf. (1996) 4. sz. 217–237.
- Romsics Ignác: *A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai.* Aetas, 25. évf. (2010) 4. szám 7–14.
- Rosenwein, Barbara H.: *Worrying about Emotions in History.* American Historical Review, 107. (2002) 821–845. <https://doi.org/10.1086/ahr/107.3.821>
- Rosenwein, Barbara H. (ed.): *Anger's Past. The Social Uses of Emotion in the Middle Ages.* Ithaca – New York: Cornell University Press, 1998. <https://doi.org/10.7591/9781501718694>
- Rosenwein, Barbara H.: *Emotional Communities in the Early Middle Ages.* Ithaca – New York: Cornell University Press, 2006.
- Rosenwein, Barbara H.: *Generations of Feeling. A History of Emotions. 600–1700.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316156780>
- Röckelein, Hedwig: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”.* Aetas, 17. évf. (2002) 2–3. sz. 231–244.
- Sahlins, Marshall: *Islands of History.* Chicago: Chicago University Press, 1985.
- Schlumbohm, Jürgen: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.
- Schmitt, Jean-Claude: *Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle.* Paris: Flammarion, 1979.
- Schmitt, Jean-Claude: *La raison des gestes dans l'Occident médiéval.* Paris: Gallimard, 1990. <https://doi.org/10.14375/NP.9782070718450>
- Schmitt, Jean-Claude: *A zsidó Hermann megtérése. Önéletírás, történelem és fikció.* Budapest: L'Harmattan, 2013. [2005]

- Scribner, Robert W.: *A kora újkori Európa történeti antropológiája*. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle, 7. (1995) 476–477. (Reprint: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest: Replika Kör, 2000. 157–179.)
- Sebők Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*. Budapest: L'Harmattan, 2007.
- Szabó Péter: *Végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest: Magvető, 1989.
- Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest: L'Harmattan, 2014.
- Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1971.
- Tóth G. Péter: *Boszorkánypánik és babonátéboly*. Budapest: Balassi Kiadó, 2020.
- Turner, Victor: *A rituális folyamat – Struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002. [1969]

GALAMB GYÖRGY

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 29–40.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.29-40

www.aetas.hu

A középkor használata a mai Magyarországon

ABSTRACT. *The Uses of the Middle Ages in Hungary.* The study gives a short overview of Hungarian medievalism, and the contemporary uses of the Middle Ages in Hungary, enumerating the actors of its usage: political narratives, movies, textbooks, reconstructions of monuments, and the amateurs in opposition to academic historiography. The internal fragmentation of the medievalist profession – which could be considered one of the actors – on the tendencies of deheroization and their criticism is also mentioned, as well as the field's effect on wider intellectual circles. The recent debates about the Battle of Mohács serve as good examples of the issues of this effect. The author believes that the attention of the curious public is focused on two key areas within the Middle Ages in Hungary: one is the origins of the Hungarian people, its early history, and the foundation of the Kingdom of Hungary; and the other is the collapse following the aforementioned battle.

Keywords: *medievalism, the uses of the Middle Ages in Hungary by politics, films, monuments, textbooks, medievalists and intellectuals, debates about the Battle of Mohács*

Előadásommal arra teszek kísérletet, hogy röviden vázoljam a középkorral kapcsolatos képzetek alakítóit, a középkor megjelenésének tereit a mai Magyarországon, és a magyar középkor egy-két fontos történeti csomópontjának értékelése kapcsán néhány megjegyzést tegyek a történelem szakma és a tágabb, értelmiséginek nevezhető csoportok kapcsolatáról. Szeretném hangsúlyozni, hogy a szóba kerülő jelenségek más korszakok esetén is megmutatkozhatnak, és előre is hadd szabadkozzam amiatt, hogy – részben a téma újszerű mivoltából fakadóan, részben azért, mert az *Aetas* jubileumi konferenciájának kötetlen légköre ezt talán megengedi – mondanivalóm alátámasztása nem lesz egyenletes, bizonyos állításaim intuíción vagy személyes, ezért szükségképpen korlátozott tapasztalaton alapulnak, ezért a szöveg elkerülhetetlenül szubjektív. Ugyanakkor, bár mondandóm egy adott hagyományhoz, adott történelmi korszakkal kapcsolatos viszonyulásokról szól, jubileumi konferenciánk témamegjelölésében szereplő „progresszió” és „értékközítés” kérdéséhez csak lazán kapcsolódik.

A medievalizmus

Amiről beszélni szeretnék, nagyrészt voltaképpen a medievalizmus tárgykörébe tartozik. A fogalom mai használatában kettős értelmű: Jelentheti egyrészt a középkor bizonyos jellegzetességeinek elutasítását vagy eszményítését, középkori (vagy annak tartott) témák, személyek megjelenítését későbbi korok történeti gondolkodásában, művészetében és a populáris kultúrájában, Voltaire-től (Petrarcától? Vasaritól?) egészen a *Vikingek* című Netflix-sorozatig, másrészt pedig azt a tudományágot, amely mindezt tanulmányozza. Az utóbbi értelem-

ben vett medievalizmus Európában és Amerikában már új „tudományággá” nőtte ki magát.¹ 1979 óta jelenik meg a *Studies in Medievalism* című folyóirat a Boydell and Brewer rangos brit kiadó gondozásában, a *Middle Ages in the Modern World* elnevezésű konferenciasorozat ötödik konferenciáját pedig idén tartották Londonban.² Ezen irányzat egyik legfontosabb alapvetése Umberto Eco egy rövid, *A középkor újraálmódásának tízféle módja* című írása, amely 1985-ben látott napvilágot.³ Neves olasz kollégánk, Tommaso Di Carpegna Falconieri helyesen jegyzi meg, hogy a középkorászok a legalkalmasabbak arra, hogy a középkor mai értékeléseit vizsgálják, hiszen magát a korszakot ők ismerik a legjobban.⁴ Ezt a kiindulást igazolják például Vinni Lucherini írásai, aki a Nápolyba férjhez ment Árpád-házi Mária sírjának felhasználásáról vagy a két háború között megjelent *Corvina* című folyóirat kultúrdiplomáciai jelentőségéről írt érdekes tanulmányokat.⁵ Megkésve, de itthon is ébred a fogékonyság a téma iránt, ennek egyik jele például, hogy pár éve magyarul is megjelent a kora középkor híres kutatója, Patrick Geary *Nemzetek mítosza* című könyve, vagy említhetjük *A múlt, ahogy parancsolja. Politikai időutazás a középkorban: Magyar és orosz példák* címmel idén tavasszal Budapesten rendezett kiállítást, amely azt mutatta be, hogy napjainkban a magyar és az orosz vezetés hogyan használja a középkort politikai célokra.⁶

Természetes, hogy a szélesebb közvélemény különféle körei számára a történeti múlthoz való viszonyulás érzelmek kérdése, ami szorosan kapcsolódik az identitástudathoz. Úgy vélem, ebből a szempontból a középkorhoz való viszony különleges szerepet tölt be itthon és Európában egyaránt (és bizonyos mértékben akár az Egyesült Államokban is). Róma és a görögök története ugyanis kevésbé ad lehetőséget az érzelmi azonosulásra, ezzel szemben a romantika gondolkodóinak és irodalmárainak történelemszemlélete megadta a kezdő és erőteljes impulzust a középkor elmélyültebb vizsgálatához, melynek velejárója a középkor „rehabilitálása”, a hagyományos, „organikus” közösségek és a nemzet középpontba állítása volt. Ennek egyik legfontosabb következménye az, hogy a 19–20. századi nacionalista történetírás a modern nemzetekre a népvándorláskori és középkori közösségek egyenes folytatásaként tekintett.⁷ Az identitáspolitikák elmúlt évtizedekben tapasztalható újraerősödése a kontinuitás eme felfogását tovább táplálta, ami számos esetben összekapcsolódott az irracionális, a tudományellenesség terjedésével, a konteókra való fogékonysággal és az ezotériával.

A mai magyar közvélemény medievalizmusa – ha úgy tetszik: középkorképe – természetesen sokszínű, de vannak markáns jellegzetességei, melyek a többi háttérbe szorítják. Távolabbról, összegző perspektívából nézve a hazai medievalizmus – és úgy tűnik, az Elbától keletre eső területek medievalizmusa – bizonyos mértékig eltérő jellegzetességeket mutat,

¹ A fogalmi kétértelműség kiküszöbölésére alkalmasnak tűnhet ugyan a német szakirodalomban használatos *Mittelalter-Rezeption*, ám ez inkább egyfajta, inkább tudatos és intellektuális befogadásra és értékelésre utal, és kevésbé a középkor szélesebb körökben történő „használatára”.

² A medievalizmus lényegéről első benyomást ad: Bartlett: *Körkép a középkorról*, 8–28. További tájékoztatóra: Matthews: *Medievalism*, i. m.; D’Arcens (ed.): *The Cambridge Companion to Medievalism*, i. m.; Kühnel J. et alii (Hrsg.): *Mittelalter-Rezeption*, i. m.

³ Eco: *Dieci modi di sognare il medioevo*, i. m. [A tanulmány sajnos magyarul nem jelent meg.]

⁴ Lásd: Di Carpegna Falconieri: *Medioevo militante*, 16–18.

⁵ Lucherini: *Arte medievale e diplomazia culturale italo-ungherese nel Ventennio fascista*, i. m.; uő: *La rivista Corvina*, i. m.

⁶ Geary: *A nemzetek mítosza*, i. m. A kiállítás adatai pontosabban: Centrális Galéria, 2025. április 16. – május 25. Kurátorok: Klaniczay Gábor és G. Tóth Péter.

⁷ Mindezt mások mellett kétségbe vonta: Geary: *A nemzetek mítosza*, 9–50., ahogyan Szűcs Jenő sem látott folytonosságot, legalábbis a nyugat-európai népek esetében, melyek egysége és csoporttudata lassan alakult ki, és amelyekhez képest a közép- és észak-európai „népek nyelvi-etnikai jellege kevésbé módosult”. Szűcs: „Gentilizmus”, 14–15. s. köv.

mint a nyugati társadalmak középkorképe. Az egyik fontos különbség az, hogy a nyugati (angolszász, hispániai, itáliai, francia, skandináv, német) etnogenezisek viszonylag jól nyomon követhetők a forrásokban, ezért e népek eredete nem kelt éles vitákat (a franciák például – már ha a 7. században beszélhetünk franciákról egyáltalán – Fredegár óta képtelenek egy rendes őshazaelmélettel előállni).⁸ Emellett középkori történetüket sem valamiféle, Mohács-hoz hasonló összeomlás zárja, hanem többnyire – bár időnként válságokkal terhelt – fejlődés követi.⁹ A mi régióinkban azonban a nemzetté válás hosszú, interetnikus konfliktusokkal terhelt folyamata, a kihívások, melyekkel a birodalmi keretekbe zárt öntudatosodó nemzetek kultúrájuk kibontakoztatására és megőrzésére törekedve szembetalálták magukat, majd a birodalmakból való, a 20. század elején bekövetkezett kiszakadást követően jelentkező legitimációs igények fogékonyabbá tették a régió népeinek elitjét a dicső vagy annak láttatni szándékozott kezdetek iránt, és fokozott politikai jelentőséget adtak azoknak. (Az eredeteket illetően ugyanakkor megjegyzem, hogy a szláv népek születése, nyelvük kialakulása sem kelt éles vitákat, leszámítva persze a kijevi Rusz születésével kapcsolatos ellentétes nézeteket.¹⁰ Nem térnek ki e helyütt a jóval összetettebb román esetre.)

A magyar közvéleményt viszont megosztják azok a vérré menő viták, amelyek a hunoktól való (vagy velük közös) leszármazással, a vándorlás- és őshazaelméletekkel, ezekkel összefüggésben nyelvünk eredetével kapcsolatosak. Az archeogenetika termékenynek ígérkező eredményeit is többen próbálják az úgynevezett „alternatív” elméletek szolgálatába állítani. Ezek a témák értékes tereppé teszik a középkort a nacionalista szemlélet számára. Emellett a magyar középkor az önálló, az egész Kárpát-medencét magában foglaló, sőt nagyhatalommá váló magyar állam, az erőskezü vezetés, a szent királyság mitizált mintaképeivel is szolgál.¹¹ Az utóbbival kapcsolatban látnunk kell, hogy nem csupán az ország lakosságának keresztény mivoltáról és az ebből is fakadó identitásáról van szó, hanem arra mintegy „rárakódva” a királyság szakrális jellegéről is, ami a szent uralkodók ma is eleven kultuszában és a Szent Korona szinte vallásos tiszteletében nyilvánul meg. Ehhez képest az újkor magyar története, benne a reformkorral, a ’48–49-es hagyománnyal, a kiegyezéssel és a dualizmus korával túl világias és liberális, túl modernista és nemzetközi (bár mindig jelentkeztek, különösen a rendszerváltozás időszakában a Monarchiával kapcsolatos nosztalgia), így hát, bár ezeknek is többé-kevésbé pozitív az emlékezete, a nacionalista történelmi tudat számára ez a korszak kevésbé vonzó terepet jelent.

Kik használják a középkort?

A továbbiakban egyfajta tipológiát szeretnék vázolni, melynek rendező elve eltér attól, amit Eco nevezetes rövid esszéjében olvashatunk, amelyben a középkor recepciójának egyes típusai vagy tematikusak (például „barbár”, „romantikus” vagy „végítéletvívó”), vagy szimbolikusan az olasz kultúra és tudomány történetében nevezetes személyekhez vagy művekhez

⁸ *Chronicarum Fredegarii libri IV.*, 46.; *Liber historiae Francorum*, 241–243.

⁹ Persze megjegyzendő, hogy az angol–francia változattól eltér a német–olasz, sőt e kettő között is számottevő különbséget láthatunk, amelyet részben a római, illetve a germán, részben a katolikus, illetve a protestáns hagyományhoz való eltérő viszony határoz meg.

¹⁰ A szláv etnogenezisre: Curta: *The Making of the Slavs*, i. m. Róla részletes recenzió: Csiki: *Kitalált szlávok?*, i. m. A lengyelekről: Davies: *Lengyelország története*, 53–61. A normann-antinormann vita történetére: Mordovin: *A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig*, i. m.

¹¹ „A magyar nagyhatalom” Hóman Bálint kifejezése a Hóman–Szekfü-féle Magyar történet II. kötetében, ami az Anjou-korról szóló fejezet címében is szerepel (II. könyv, II. rész), és ami véleményem szerint generációk gondolkodását hatotta át.

kapcsolódnak (például Muratori-féle, Carducci-féle).¹² Az egyszerűség kedvéért a középkor-képek legnagyobb hatásának tartott alakítóit, közvetítőit, „aktorait” veszem sorra, azzal, hogy a felsorolás nyilván bővíthető, a benne felvillantott példák gyarapíthatók.

A kulturális „termelés”: történelmi regények, rockoperák, filmek

A magyar középkorral kapcsolatos filmek közül legújabbán a *Hunyadi* keltett nagy visszhangot, azonban a korábbi alkotások közül az általuk kiváltott, nyilvánvalóan politikailag is motivált viták miatt (és nem művészi minőségüknek köszönhetően) nézetem szerint a legfontosabb a *Honfoglalás*, a *Sacra corona* és az *Aranybulla* volt.¹³ Ezen alkotásokat eltérő mértékben ugyan, de a felvonultatott jellemek sematizmusa, a túltengő pátoz jellemzi, kilóg mögülük a politikai indoktrináció patás lába. Az *Aranybullán* az sem segít, sőt szétesőbbé teszi, hogy a rettenet dokumentarista részekkel párosul, amelyekben kitűnő történészek mondanak okos dolgokat. (Megjegyzem, az *István a király* rockoperának is láthatjuk ma célzatos *remake*-jeit, ám az abban különbözik az előző művektől, hogy egy ténylegesen jelentkező történelmi válaszút emberi résztvevőit, átélhető konfliktusait jeleníti meg – nem mellesleg: jó zenével.)

Rátérve a *Hunyadira*, nyomban jegyezzük meg, hogy a film alapjául Bán Mór Hunyadi-akról szóló regénysorozata szolgált, melynek sikere jelzi, hogy a történelmi regény műfaját sem „temette el” a mai olvasóközönség. Ugyanakkor ez a sorozat nem (sem) a műfaj korona-ékszere, hiszen irodalmi kvalitásai hagynak kívánnivalót maguk után. A filmsorozat, melynek technikai kivitelezése, látványvilága egészen professzionális, nagyban épít a *fantasy*-filmek bevált eszközeire, és eleve a *stream*-csatornák igényeire szabták. Nem térnék ki itt a két főszereplő kétséges színészi kvalitásaira, beszédtechnikai fogyatékoságaira és általában a szöveg silány minőségére, viszont azt el kell ismerni, hogy direkt sulykolt mondanivaló nem vonul végig az alkotáson. Ezzel együtt az említett filmek sematizmusa itt is érezhető, és különféle áthallások is megjelennek, így a Nándorfehérvár ostromát megelőzően a következő párbeszédet látjuk-halljuk:

Mihó: Hoztál felmentő sereget, Jankó?... Hát a király? Frigyes? A pápa? A németek? Itália? Valaki?

Hunyadi: Egyedül vagyunk, Mihály.

Mihó: Csak a szokásos. Legalább nem kell itt kerülni senkit.”

Ebben a kis kiragadott miniatúrben – túl a Nyugattal kapcsolatos, a mai magyar politikát is rezonáló szkepszisen – szó szerint az „egyedül vagyunk” gondolata és lelkiállapota köszön vissza.¹⁴ Hasonló célzatosságot láthatunk abban, hogy a jó Hunyadinak a török mellett majdnem annyira ártalmas ellenségei a gonosz genovaiak, és persze Cillei meg a Habsburgok – vagy épp számalmasak, lásd Albert király teljesen valószerűtlen alakját. Hunyadi bemutatása szintén teljesen egyoldalú: jól kardozik, szépen néz feleségére és vehemensen ordítzik a királyi tanácsban, de – adódik a kérdés – hogyan tudott így, minden ravaszság, politikai érzék és kompromisszumkészség híján politikai pártot szervezni, az ország leghatalmasabb birto-

¹² Eco: *Dieci modi*, 194–197.

¹³ Filmek adatai: *Honfoglalás* (1996, rendezte: Koltay Gábor); *Sacra corona* (2001, rendezte Koltay Gábor). Az *Aranybulla* (2002, rendezte: Kriskó László) kissé eltér az előzőektől, hiszen televíziós sorozat volt, és a műfaja dokudráma.

¹⁴ *Egyedül vagyunk* a címe Surányi Miklós 1936-ban megjelent Széchenyi-életrajzának. A szerző Széchenyi István kései, Döblingben keletkezett kézírataiból merített. A gondolat megváltozott tartalmat kapott az 1938 és 1944 között megjelenő népi-jobboldali folyóirat címválasztásával.

kosává és kormányzójává válni? A személyiség egyoldalúsága egy eddig is létező mítoszt táplál – a Netflixre szabva.

Politika és média: a szent jobboldal

A történelemszemléletet és azon belül a középkorképet e két, nyilvánvalóan több módon is összekapcsolódó szereplő: politika és média erőteljesen befolyásolja.¹⁵ Az ünnepi beszédekben és a vezércikkekben gyakoriak a középkorra tett közhelyes és sokat súlykolt utalások, ami persze valamelyest érthető, hiszen egy szónoktól vagy vezércikkírótól nem várhatjuk el a történelmi ismeretek árnyalását.

A középkorral kapcsolatos emlékezet politikai formálására messze a legfontosabb alkalom augusztus 20-a, amikor az állam az ő megalapítását ünnepli. Ki ne ismerné az untig ismételtetett lözungokat: „az egy nyelvű ország gyenge és esendő”, „Mária országa”, „csatlakozás a nyugati kereszténységhez”? Az ünnep szerves része a Szent Jobb-körmenet, amely igen alkalmas a katolikus egyház és a politikai vezetés – *mutatis mutandis*, a trón és az oltár – együttműködésének megjelenítésére.¹⁶ Nem térnék ki most a Szent Korona egyéb „használataira”, de megemlítem, hogy az Országházba való átköltöztetése kiemelte azt pusztán múzeumi tárgy minőségéből, és a törvényhozás – szintén historizáló – épületében új jelentőségre tett szert. Idekívánkozik a 2001-ben lezajlott, emlékezetes „koronaúsztatás” (pontosabban a másolat úsztatása), amely látványosan megmutatta az akkor még friss jobboldali hatalom (azóta nagyrészt meg is valósított) célját, ami az volt, hogy uralja a nemzeti emlékezetet. Viszonylag új *brandet* jelentenek az augusztus 20-i Andrassy úti üres giccsparádék, melyek díszletelemeiben jól megfér például a diszkógömből figyelő turulmadár Szent István keresztjével. Új fejlemény a főispáni tisztség intézményesítése és a vármegye elnevezés leporolása, amely a jelenlegi kormányzatot az ezeréves magyar államiság hiteles folytatójaként tünteti fel.

A zsurnalisztika területén politikai hovatarozástól függően egyfajta kettősséget tapasztalhatunk. Egyrészt a jobboldali médiatérben jellemző a középkor alakjainak heroizálása, intézményeinek (állam, egyház) idealizálása. Ebben a körben rendkívüli fogékonyság mutatkozik a magyar nyelv finnugor eredetének tagadására, a különféle őshazaelméletekre, az Attila-kultuszra és arra, hogy az archeogenetikai kutatások eredményeit a „hagyományos”, „akadémiai” felfogással szemben álló koncepciók alátámasztására használják fel.¹⁷ Másrészt viszont, elsősorban, de nem kizárólag az úgynevezett „balliberális” újságokban és weboldalakon makacsul tartja magát a „*dark ages*” (amúgy Petrarcatól származó,¹⁸ a felvilágosodás idején kiteljesedett, de a marxista eszkatológiába is illeszkedő) képze, amelyből fakadóan az elmaradottság, a káosz, a műveletlenség, a szolgálalkúság, az uram-bátyám viszonyok könnyen megkapják a „középkori”, a „feudális” jelzőket.¹⁹

¹⁵ Elvileg, mint potenciális vizsgálati terület ide tartozik az internet világa a politikai hirdetésekkel, mémekkel, blogokkal, podcastokkal, kommentszekciókkal egyetemben.

¹⁶ Klimó: *A nemzet Szent Jobbja*, i. m.

¹⁷ www.vadhajtasok.hu/2022/08/19/unnepelyesen-felavattak-attila-hun-kiraly-szobrat-opusztaszeren (Letöltés: 2025. október 20.)

¹⁸ Az olasz költő saját, *De viris illustribus* című munkájára utalva egyik levelében (*Epistolae familiares*, XX. 8.) azt írja, hogy nem vesztegeti idejét arra, hogy a korábban élt kevés kiváló személyiség kedvéért „tollával áthatoljon az oly nagy sötétségen” (*tantasque per tenebras stilum ferre*). Erre lásd: Mommsen: *Petrarch's Conception of the 'Dark Ages'*, i. m.

¹⁹ Egy-két példa erre: Lévai Katalin: „És igen, létezik a feudális elittel szemben egy aktív, érdeklődő és öntudatos Magyarország, ezek is mi vagyunk.” *Sokkhatás*. Népszava, 2025. augusztus 24.; Csatári Dóra Flóra: *Középkori állapotok uralkodnak Mariupolban*. Telex, 2022. március 11.

Műemlékek, turizmus, várjátékok

Középkori műemlékeink gondozása, restaurálása, turisztikai célú bemutatása, az ehhez kapcsolódó marketing-események, mint elsősorban a várjátékok, olyan területek, már csak a finanszírozás, illetve a helyi vezetők értékvilága és a velük szemben támasztott elvárások miatt is, melyekre szintén hat a politikai befolyásolás. Előrebocsátom: nem vagyok sem művészettörténész, sem jártas a műemlékvédelmi szakmában, de talán a nem teljes körű tájékozódás alapján is mondhatom, hogy középkori váraink helyreállítása több mint ellentmondásos. A tömegturizmus napjaink természetes jelensége, ahogyan a műemlékek bemutatása is, és senki nem vitatja, hogy élteti a közösségi emlékezetet és didaktikus szempontból is kívánatos. Az át nem gondolt restaurálások viszont igénytelen *Disneyland*eket hozhatnak létre. Füzérben a sosemvoltat állították helyre, a belső tereket kétes minőséggel, közhelyesen rendezték be.²⁰ Úgy tűnik, ez a sors vár Diósgyőrrre is, ráadásul monstruózus, bunker-jellegű megvalósítással.²¹ A visegrádi királyi palota építészeti helyreállítása hiteles és színvonalas ugyan, de a belső kiállítóhelyiségekben megtekinthető másolatok (edények, bútorok, egyéb berendezési tárgyak) kivitelezése csalódást keltő, bemutatásuk érdektelen, a kiállításból hiányzik az interaktivitás, ami viszont szépen megvalósult Sümegen. Nagyvázsöny belső udvara frapánsnak is mondható, de kívülről nézve olyan, mintha nagy fehér konténerekkel pótolták volna a falakat.²² Ugyanakkor Sümeg példája, ahol még az új épületszárnyat sem tartom zavarónak, megmutatja, hogy lehetséges várakat szépen restaurálni és bennük korszerű, szemléletes, interaktív kiállítást létrehozni. A jáki templom restaurálása szintén jó példával szolgál: a munkákat alapos régészeti feltárás kísérte, a freskókat nem restaurálták túl, a kapuzat kíméltre szoruló eredeti szobrai külön kiállítóteremben helyezték el, melynek épülete (egyben fogadóegység) diszkréten húzódik meg a templom környezetében.²³ Mindenesetre, túl az egyedi példák esetlegességén, a legalábbis egyik meghatározó körülményre a Kinizsi-vár felújításáról nyilatkozó Csikós Gábor muzeológus hívta fel a figyelmet: „A várfelújítási programba kerülő műemlékeket kivesszük a helyi múzeumok kezeléséből, és a koordinálás átkerül az állami Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft-hez. Itt a programban részt vevő váraktól elvárják, hogy nyereségesek, vagy legalább önfenntartók legyenek, azaz minél több látogatót vonzzanak. Az elkészült épületek már nem is elsősorban múzeumok, hanem kibérelhető esküvői, forgatási, konferencia-rendezvényhelyszínek.” Ehhez, egyebek mellett, hozzátett egy ismert, szomorú körülményt: „...ez a fiaskó nem történt volna meg, ha az elmúlt években nem verik szét az országos műemlékvédelem szervezetét, amelyben építészek, történészek, művészettörténészek dolgoztak együtt.”²⁴

Közzoktatás: pár szó A Tankönyv középkori fejezeteiről

A középkorral kapcsolatos ismeretek iskolai átadására is hatnak a kormányzat elvárásai, amelyek a megkötésekkel teli NAT bevezetésével és az alternatív tankönyvek kiiktatásával fokozottan érvényesülnek. Ennek hátterét érzékletesen fogalmazta meg Gyáni Gábor: „Az

²⁰ Füzér: www.muemlekem.hu/magazin/icomos_dijak_citromdijak_2017 (Letöltés: 2025. október 20.)

²¹ A restaurálás alapos elemzését Buzás Gergely adta: archeologia.hu/diosgyor-egy-muemleki-amokfutas-vege (Letöltés: 2025. október 20.)

²² www.valaszonline.hu/2022/07/20/nagyvazsöny-nemzeti-varprogram-rekonstrukcio-kritika/; (Letöltés: 2025. október 20.)

²³ Pleskovics: *A jáki Szent György-templom felújítása*, i. m. www.octogon.hu/epiteszet/szinre-lepes/, (Letöltés: 2025. október 20.)

²⁴ telex.hu/belfold/2022/05/05/nagyvazsönyi-var-egy-rosszul-sikerult-muemlek-rekonstrukcio (Letöltés: 2025. október 20.)

állami történelempolitika mindenhatóságának fontos biztosítéka az iskolai (történelem)tanítás, amely szoros állami irányítás alatt áll vagy lassanként ilyen helyzetbe kerül; a történelem mint iskolai tantárgy ugyanis maradéktalanul az állami emlékezetpolitika célkitűzéseit szolgálja.”²⁵

Az új tankönyveket sok kritika érte, e helyütt nem bocsátkoznék részletes elemzésbe, csupán egy-két, a középkort érintő észrevételt teszek. A 2020-as NAT előírásainak megfelelő 9. osztályos tankönyv²⁶ középkorral foglalkozó fejezetének kezdő olvasmányából hiányoznak a bevezető szavak, melyek Európa meghatározó ezer évét mint önálló történeti korszakot méltatnák; e helyett a tankönyv „fejest ugrik” a három rend elméletébe és a parasztság helyzetébe. Elég nagy itt a kronológiai – és logikai – zavar, hiszen az előző fejezetben már szó esett a frankokról és Bizáncról, amúgy egy olvasmányba zsúfolva a hun birodalommal és Róma bukásával. A bukás belső okairól viszont szó sem esik (legfeljebb az azt „elsöprő” népvándorlásról, és az azt „beteljesítő” germánokról), annál bőbeszédűbb a szöveg a hunokkal kapcsolatban. A tankönyv szerzője azután, a korai magyar történelemről szólva egyrészt, bár kimondottan nem hozza szóba a magyarság hun eredetét, de tovább sulykolja a hunokhoz kapcsolható eredetmondákat, továbbá a szakmai konszenzus látszatát keltve beszél „államról”, „sztyeppei államról” a korabeli hatalmi struktúrákkal kapcsolatban,²⁷ holott az állam kora középkori megléte/mibenléte mai is élénken vitatott kérdés a történeti irodalomban.²⁸

Amatőrök kis(?) körei

A magyar medievizmus állandósult, színes elemét jelentik az amatőrök különböző körei. Ezek között lelkes és témájukat, valamint a kurrens kutatásokat jól ismerő hagyományőrök, helytörténészek is megtalálhatók, de e helyütt nem velük foglalkozom, hanem azokkal, akik élesen szemben állnak az „akadémiai” történetírással. Az utóbbi időben ezek hangját erősítették fel szívsebészek, onkológusok, de házelnökök is rokonszenveznek velük, amennyiben felbukkannak a Kurultájon. Mindazonáltal ezek a körök sem egységesek, hiszen az őstörténeti lázalmok (mint ősvallás, sumer-rokonság, Krisztus mint pártus-magyar herceg) kergetői vagy épp a *Kitalált középkor* úgy tűnik, rövid életű konteójának hívei megkülönböztethetők azoktól, akik a hun–avar–magyar kontinuitást hirdetik, a finnugor elmélet kezdeteinél magyarellenes Habsburg–ármányt látnak (mintha *nyelvészeti* érv lenne, hogy Hunfalvy Jánost a „nemzetietlenítés” szándékával a bécsi udvar bírta volna meg a finnugor rokonság elméletének támogatásával), és a legnagyobb ellenszenvvel viseltetnek az úgynevezett „akadémiai” történetírással szemben.²⁹ Az egyik kedvenc vádjuk szerint a korabeli „Európai Unió” fölött aratott győzelemként értelmezett pozsonyi csatát is elhallgatták a „hivatalos” történészek, holott azt például már a ’80-as években kellőképpen értékelte a korszak két vezető (és egymással gyakran polemizáló) történésze, Györffy György és Kristó Gyula is.³⁰

²⁵ Gyáni: *A történelem mint emlék(mű)*, 21.

²⁶ Borhegyi–Szabados (tananyagfejlesztők): *Történelem tankönyv 9. i. m.*

²⁷ Borhegyi–Szabados (tananyagfejlesztők): *Történelem tankönyv 9.*, 62–70., 78–80., 118., 123. E rész szerzőjének az utóbbi kérdéssel kapcsolatos álláspontja: Szabados: *Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról*, i. m.

²⁸ Az ezzel kapcsolatos nézetek sokszínűségét az alábbi kötet is tükrözi: Pohl–Wieser (Hrsg.): *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*, i. m. Az egyes tanulmányok a kiadó honlapjáról szabadon letölthetők.

²⁹ Az amatőr körök jelentős részében dívó témákat és motívumokat újabban szépen sorra veszi: Szendrei: *Baráti tanácsok amatőr őstörténészeknek*, i. m.

³⁰ Györffy: *A kalandozások kora, 659–660.*; Kristó: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 236–238.

A Magyarorsággal kapcsolatos Intézet létrejöttével intézményes háttérrel is kaptak, igaz, hogy ez az intézmény orientációja már megért egy-két fordulatot, és ennek következtében az is változó, hogy a hozzá kapcsolódó kutatók mennyire képviselnek magas szakmai színvonalat – sokan közülük igen. Mindazonáltal a türk külpolitikai orientáció igazolásaként politikusok az amatőr körökben tenyésző nézetekre utalnak, mint tette azt a magyar miniszterelnök, kijelentve, hogy a magyar „egyedülálló és különös nyelv, amely a türk nyelvekkel áll rokonságban”, mi több: „Mi tehát egy Nyugaton élő keresztény nép vagyunk, amely a hun-türk eredet alapján áll, a magyarok magukat Attila késői leszármazottjaként tartják számon.”³¹

A céh

E hevenyészett leltár záruljon a szakmával, mégpedig azért, mert az szintén a medievalizmus része, s azért is, mert különféle szegmentumai eltérő viszonyban állnak az érdeklődő közvélemény különféle csoportjaival. Nem térnék ki arra, hogy az elmúlt másfél évtizedben fölülről kezdeményezett, kultúrharcos szándékoktól is vezérelt intézményi változtatások (akár az egyetemek esetében, akár a közgyűjteményi vagy kutatóintézeti hálózatban) és az anyagi megbecsülés hiánya hogyan hatottak, mert ezek a kérdések nem a medievalizmus körébe tartoznak. Egy biztos: a politikai vezetés különbséget tett és tesz történész és történész, medievalista és medievalista között.

Az viszont már témánkba tartozik, hogy a medievalista (és persze a más korszakokat kutató) szakma nagy mértékben tagolt. E tagoltság meghatározó elemei egyebek mellett a családi és kulturális szocializáció, a középiskolai és egyetemi tanulmányok, a különféle „iskolák”, mesterek hatása, az intézményi háttér és a belföldi-külföldi kapcsolatok. Úgy látom, mindezek eltérései három fő orientációt eredményeznek, melyek – hangsúlyozom – „ideáltípusok”, tehát egyrészt nem jelentik az egyes kutatói egyéniségek vagy műveik mechanikus címkézését: akár ők maguk, akár konkrét műveik az alábbi három típusból egyszerre kettő ismérveit is mutathatják. Másrészt nem jelentenek minőséget: mind a három perspektíva és szemléletmód eredményezhet szakmailag nívós munkákat.

Az első a nacionalizmus (hangsúlyozom, hogy a fogalmat értékítéletektől mentesen használom), amely a vizsgálódások középpontjába a nemzetet emeli, a nemzeti azonosságtudat szempontjából fontosnak tartott témákat és megközelítéseket preferál (államiság, a magyarság szerepének hangsúlyozása, a kereszténység intézményes szerepe, a hun-magyar közös eredet, a hadtörténet és azon belül a hadviselés magyaros, illetve keleties elemei), az értékelésekben az érzelmekre is kíván hatni, kiemeli az egyének szerepét. Van kapcsolata az amatőrök szélesebb köreivel, könnyen hat a közönség jelentős részére, ugyanakkor bőkezű politikai támogatásban részesül pénzügyi tekintetben és intézmények létrehozása révén.

A másodikat jobb híján tradicionalizmusnak nevezném, melynek középpontjában a rekonstrukció áll, mégpedig kétféle értelemben. Az egyik a forráskiadás, az okmánytárak kiadása a forráskritika és szövegkiadás kiforrott eszközeit alkalmazva, a másik az alapkutatók folytatása, elsősorban a politikatörténet, az archontológia, kapcsolat- és diplomáciatörténet, gazdaság- és birtoktörténet, intézmény- és jogtörténet és az egyháztörténet terén. Mindez nem feltétlenül jelent pozitívizmust (sőt, olykor mikrotörténeti megközelítéssel járhat), és összességében nagyon fontos, mert negyven év lemaradását próbálja behozni és a további kutatásokat megalapozni.

---

³¹ Orbán Viktor beszéde a Türk Nyelvű Államok Együttműködési Tanácsának VI. csúcstalálkozóján, Csolpon-Áta (Kirgizisztán), 2018. szeptember 3., 2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-turk-nyelvu-allamok-egyuttmukodesi-tanacsanak-vi-csucstalalkozojan. (Letöltés: 2025. október 20.)

A harmadik, megint csak rögtönzött elnevezéssel élve, a progresszivitás, amely elsősorban új kutatási módszerek alkalmazásában, a társtudományok, elsősorban a kulturális antropológia, a művészettörténet, a vallástörténet, a tér és ember kapcsolatának tanulmányozása iránti nyitottságban, a társadalmi mikrokörnyezetek, a mentalitás és a vallásosság vizsgálatában jelenik meg. Élénkebb részvételt jelenthet a nemzetközi kezdeményezésekben (ami egyébként a tradicionalizmus esetében is egyre jellemzőbb), ugyanakkor kisebb hatást gyakorol a szélesebb közönségre.

Ez a három orientáció között kialakult egyfajta *modus vivendi* (a reklám helyeként úgy vélem, hogy az *Aetas*ban is egyensúly érvényesül e téren), de időnként kitapintható az ellenszenv és kölcsönös lekicsinylés a (poszt)modernnek tartott és a hagyományosabb irányzatok között.³² Megmutatkoznak mélyebb árkok is. A közelmúltban például Berend Nóra Szent Istvánról szóló könyvének deheroizáló és helyenként hiperkritikus éle (Koppány létének, a Szent Jobb hitelességének stb. kétségbe vonása) több kollégát heves vitára késztetett, sőt a szélesebb nyilvánosságban is indulatokat keltett.³³

A szakma és az értelmiség

A szakma, a „céh” kisugárzása, annak sikere nagy mértékben függ a befogadó közegtől. Láthattuk, hogy a szakmainak nevezhető, de nacionalista szemléletet több szál fűzi a korai történet, a középkor iránt érdeklődők „akadémiaellenes” részéhez. De mi a helyzet a közvélemény, az értelmiség más részével? Kiindulásként érdemes megjegyezni, hogy az, amit értelmiségnek nevezhetünk, megváltozott: ez már nem a múlt század hatvanas-kilencvenes éveinek (és hát persze korábbi) hagyományos *Beamer* és/vagy humán értelmisége, melynek jelentős része akár „progresszív”-ként is jellemezhető, hanem heterogénebb, egzisztenciális függését tekintve változatosabb és tagoltabb (például az állami alkalmazottakat éppen úgy felöleli, mint a vállalati-pénzügyi szféra menedzsereit és vállalkozók műveltnek nevezhető szegmentumát), és másként fogyaszt más kultúrát. Továbbá: a 20. században megszokotthoz képest leértékelődött azon szerepe, hogy kulturális javakat más, iskolázatlanabb csoportok számára közvetítsen, követendő mintákkal szolgáljon.

Megállapítható, hogy ebben a körben is érzékelhető a középkor iránti érdeklődés, ami azonban szerteágazó. Sokan nyitottak a szakmaiatlan, „alternatív” nézetek iránt, míg más körökben a komoly kutatások által alátámasztott népszerű ismeretterjesztés a meghatározó. E téren fontos tájékoztató pontot jelent például a *Rubicon, a Múlt-kor, a Határtalan régészet* című folyóirat vagy a *tenyleg.com* elnevezésű internetes portál. A szintézisekre fogékony

³² Nem középkorkutatótól származó, ugyanakkor meglepő a kitűnő tudós, Hermann Róbert (mondjuk úgy, kissé általánosító) értékelése: „A hadtörténetírásra ma már nem az ideológiai előírások [...] jelentenek veszélyt, hanem az „újbeszéd”, amely a posztmodern történetírás különböző irányzatainak köszönhetően az idegen szavakból konstruált áterminológiai katyvaszba fullasztja a történetírást. Ennek képviselői az esemény-történetírást korszerűtlennek, divatjamúltnak minősítik, eszköztárát lesajnálják, s a hadtörténelemmel, de általában bármifajta eseménytörténettel foglalkozó történésszen a mikrotörténeti, gendertörténeti, metatörténeti stb. szempontok érvényesítését kéri számon.” Hermann: *Bevezető*, 6–7.

³³ A könyv: Berend: *Stephen I, the First Christian King of Hungary*, i. m.; ismertetés a vitáról: Rudolf Veronika: *Szent István demitizálása – Beszámoló Berend Nóra előadásáról*: ujkor.hu/content/szent-istvan-demitizalasa-beszamolo-berend-nora-eloadasarol (Letöltés: 2025. október 20.); Borbás Barna cikke, amire Berend Nóra válaszolt: www.valaszonline.hu/2024/10/11/berend-nora-szent-istvan-stephen-i-konyv-kritika/ (Letöltés: 2025. október 20.) Legutóbb született recenzió a könyvről: Veszprémy: *A Szent István-örökség kritikus szemmel*, i. m.

közvélemény számára nagyon hasznosak lehetnek a *Magyarok Európában*³⁴ vagy éppen a *Magyar századok*³⁵ című sorozatok középkori (és nem csak középkori) vonatkozású kötetei is, ugyanakkor medievista és egyéb korokkal foglalkozó elődeinkhez képest gyérebb a termés a laikusokra is nagy hatást gyakorló publicisztikai tevékenység, a történeti esszé terén.³⁶

A szakma és a szélesebb értelmiség közötti ellentmondásos viszony egyik tüneteként fogható fel Bokros Lajosnak az *ÉS*-ben a közelmúltban közzétett cikke és az annak nyomán támadt éles pengeváltás. Írásában a volt pénzügyminiszter Szapolyai Jánost és a korabeli „uralkodó osztály” „széthúzását” teszi felelőssé a mohácsi tragédiáért. Az egyetemi referátumok szintjén álló szövegből kiviláglik a tájékozatlanok magabiztossága: a szerző a nyolcvanas évek (egyébként nívós) ismeretterjesztő irodalmára építette mondanivalóját, mintha csak egy történész nem venne tudomást arról, hogy Paul Samuelson után is írtak közgazdasági tankönyveket.³⁷ Cikkére hat történész kolléga reagált, szóvá téve Bokros járatlanságát és egyoldalúságait, írásának tendenciózus voltát, egyben önérzetesen számon kérve rajta a szakma nagyobb megbecsülését.³⁸ Leereszkedő hangú viszontválaszában a szakmaiságra egyebekben oly kényes közgazdász nagyképűen újabb szakirodalmat ajánlott (amúgy nem annyira újat) a történészeknek, és marxista determinizmussal vádolta meg őket, mellyel szemben a történelmi szereplők egyéni felelősségvállalásának hatását emelte ki.³⁹ A kollégáknak sajnos az *ÉS* újabb viszontválaszra már nem adott lehetőséget. Bokros a német parasztháborúról is közölt írást, gyakori utalásokkal a Dózsa-féle fölkelésre, és ismert liberáliszmusának megfelelően azt mint az egyéni méltóság megszületését ünnepli.⁴⁰ Nézőpont kérdése: szerintem e méltóság első ízben, ha hihetünk Homérosznak, a fia holttestének kiadásáért életét kockáztató Priamosz trójai király személyében mutatkozik meg.

Ennek a vitának részben leágazása az a polémia, ami a *valaszonline*-on bontakozott ki⁴¹ Varga Szabolcsnak a mohácsi csata kapcsán kifejtett, kritikusi szerint determinista nézetei, továbbá – és ez már nem érinti a középkort – a 16–18. századi Habsburg uralmat pozitívan beállító felfogása kapcsán. A résztvevők közül Lányi András nem szakmabeli (Kövecses Szabolcs és Papp István igen), ám e kérdések további vitát érdemelnének. Mind a két polémia során egy nem mellékes történetfilozófiai kérdés is felvetődött: Hol húzódik a determináló történeti tényezők (Fernand Braudellal szólva: az inerciák) és az egyén cselekvés lehetőségeinek határa?

³⁴ Mint ismert, a sorozat négy tervezett kötetéből három jelent meg 1990-ben a Háttér Lap- és Könyvkiadó gondozásában: I. Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*; II. Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*; III. Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*.

³⁵ E sorozat középkorra vonatkozó kötetei (melyeket a Pannonica Kiadó jelentetett meg 2000-ben): Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*; Makk Ferenc: *A tizenkettedik század története*; Almási Tibor: *A tizenharmadik század története*; Bertényi Iván: *A tizenegyedik század története*; Draskóczy István: *A tizenötödik század története*.

³⁶ A publicisztikára csak egyetlen, de elég nevezetes példát hoznék 2001-ből: Engel Pál: *Úrügyerek tévúton*, i. m. Ami a történeti esszét illeti, Szűcs Jenő tette elég magasra a mércét: *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című opuszával.

³⁷ Bokros: *1514–1541; 1914–1941. Magyar tragédiák nemzetközi és hazai tényezői – Első rész*, i. m.

³⁸ C. Tóth – Horváth – Neumann – Nógrády – Pálosfalvi – Varga: *Vitacikk helyett*, i. m.

³⁹ Bokros: *Féltékenységből áradó kevély gög*, i. m.

⁴⁰ Bokros Lajos: *Az egyéni méltóság kezdetei. A német parasztháború legfontosabb fejezete*, i. m.

⁴¹ www.valaszonline.hu/2025/01/28/mohacs-kuruc-labanc-tortenelmi-hagyomany-varga-szabolcs-tortenettudomany/ (Letöltés: 2025. október 20.)

Csomópontok

A vitákból, a medievalizmus hangsúlyaiból jól kivehető, hogy a magyar középkor iránti közérdeklődés nem egyenletes, hanem érzelmeket is kiváltva, azonosságtudathoz is kapcsolódva két – mondhatni – csomópont köré sűrűsödik. Sem II. András kereszties hadjárata, sem az Aranybulla, sem IV. Béla és Károly Róbert országépítése, de még Nagy Lajos hatalmi törekvései sem tudnak versenyre kelni egyrészt a kezdetekkel: a korai magyar történettel, a honfoglalással és az államalapítással, másrészt a középkor végének drámájával, amikor a Lajos – Zsigmond – Mátyás féle, sokak által „nagy hatalomként” fölfogott középkori Magyar Királyság elbukik. Eleven a kérdés: A nagy- vagy legalábbis középhatalmi pozíciót, Hunyadi sikeireit és Mátyás udvarának ragyogását (amelyek szintén olykor idealizált ábrázolásban jelennek meg) hogyan követhette a mohácsi katasztrófa?

A mai középkorképek egyik meghatározó eleme, hogy az oszmán túlerő szükségszerű következményének tartjuk-e ezt a katasztrófát, vagy olyan eseménynek, amely másképp is alakulhatott volna, ha a magyar szereplők másképp döntenek. A szakmában is akadnak, akik hasonlóan gondolják, mint például Botlik Richárd, akinek egyik (társszerzőként írt) könyvére válaszul született B. Szabó János és C. Tóth Norbert vitacikke, melynek sokatmondó és ironikus alcíme: *Már megint, mindenért Szapolyai a hibás*.⁴² Mohácsot gyorsan követték az úttévesztésként, lemaradásként is fölfogott történeti változások, melyek hosszú távon meghatározták Magyarország sorsát, ami illeszkedett a tágabb régió hasonló változásaihoz. E változások egyike a „függetlenség” elvesztése, de érdemes szem előtt tartani, hogy maga a függetlenség fogalma a középkori viszonyok között, amikor a politikai lojalitás nagyon sok esetben egyidejűleg kötődött a pátriához és a dinasztiához, viszonylagos.

Orientáció, identitás és értékválasztás kérdése, hogy a középkori Magyar Királyság bukásával kapcsolatban ki mit tart, érez fontosnak, legyen az történész vagy érdeklődő laikus: a „nagy hatalom”, a „független” állam egyébként elkerülhető végét, netán a Nyugattól történt lemaradást, perifériára szorulást, a polgáriasodás megrekedését vagy éppen a folyamatosságot, az ország szívós, mindennapi túlélését. A medievalizmus szempontjából, a történészek vitái és a közönséggel való kapcsolatuk, de a politika szerepvállalása szempontjából is bizonyára hoz izgalmakat és tanulságokat a Mohács-évforduló. Nem kell már sokat várnunk.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Chronicarum Fredegarii libri IV.* In: MGH, Scriptores rerum Merovingicarum, vol. 2. Ed. Bruno Krusch. Hannoverae: Hahn, 1888. 1–193.
Liber historiae Francorum. In: MGH, Scriptores rerum Merovingicarum, vol. 2. Ed. Bruno Krusch. Hannoverae: Hahn, 1888. 215–328.

Szakirodalom

- B. Szabó János – C. Tóth Norbert: *Árnyékboksz árnyékhadsereggel – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás.* Hadtörténelmi Közlemények, 131. évf. (2018) 2. sz. 287–320.
 Bartlett, Robert: *Körkép a középkorról.* Budapest: Magyar Könyvklub, 2002.
 Berend, Nora: *Stephen I, the First Christian King of Hungary. From Medieval Myth to Modern Legend.* Oxford: Oxford University Press, 2024.

⁴² Botlik–Illik: *A mohácsi csata (1526) másképpen*, i. m. A válasz: B. Szabó – C. Tóth: *Árnyékboksz árnyékhadsereggel – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás*, i. m.

- Bokros Lajos: *1514–1541; 1914–1941. Magyar tragédiák nemzetközi és hazai tényezői – Első rész. Élet és Irodalom*, 68. évf. 51–52. sz. 2024. december 19.
- Bokros Lajos: *Az egyéni méltóság kezdetei. A német parasztháború legfontosabb fejezete. Élet és Irodalom*, 69. évf. 14. sz. 2025. április 4.
- Bokros Lajos: *Féltékenységből áradó kevély gőg. Élet és Irodalom*, 69. évf. 5. sz. 2025. január 31.
- Borhegyi Péter – Szabados György (Tananyagfejlesztők): *Történelem tankönyv 9*. Budapest: Oktatási Hivatal, 2020.
- Botlik Richárd – Illik Péter: *A mohácsi csata (1526) másképpen*. Budapest: Unicus Műhely 2018.
- C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Nógrády Árpád – Pálosfalvi Tamás – Varga Szabolcs: *Vitacikk helyett. Élet és Irodalom*, 69. évf. 4. sz. 2025. január 24.
- Csiki Gergely: *Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történeti problémái. Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához*. Korall, 24–25. köt. (2006) 251–264.
- Curta, Florin: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- D’Arcens, Louise (ed.): *The Cambridge Companion to Medievalism*. Cambridge: University Press, 2016.
- Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest: Osiris, 2006.
- Di Carpegna Falconieri, Tommaso: *Medioevo militante*. Torino, Einaudi, 2011.
- Eco, Umberto: *Dieci modi di sognare il medioevo*. Quaderni medievali, vol. 21 (giugno 1986) 187–200.
- Engel Pál: *Úrigyerekek tévúton. Népszabadság*, 2001. május 12.
- Geary, Patrick J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest: Atlantisz: 2014.
- Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Pozsony: Kalligram, 2016.
- Györffy György: *Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig*. In: Magyarország története tíz kötetben, Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. 651–716.
- Hermann Róbert: *Bevezető*. In: Pósan László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6-16. század)*. Budapest: Zrínyi, 2016. 5–7.
- Klimó, Árpád von: *A nemzet Szent Jobbjá A nemzeti-vallási kultuszok funkcióiról**. Replika, 37. sz. (1999. szeptember 1.) 45–56.
- Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest: Magvető, 1980.
- Kühnel Jürgen et alii (Hrsg.): *Mittelalter-Rezeption [...]*, 4 vol. Goppingen: Kümmerle, 1979–1991.
- Lucherini, Vinni: *Arte medievale e diplomazia culturale italo-ungherese nel Ventennio fascista. In-torno alla tomba di Maria d’Ungheria a Napoli*. Römischer Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana, vol. 44. (2019/2020 [2021]) 407–447.
- Lucherini, Vinni: *La rivista Corvina. L’uso politico dell’arte medievale in Ungheria tra le due guerre mondiali*. Convivium. Exchanges and Interactions in the Arts of Medieval Europe, Byzantium, and the Mediterranean. Seminarium Kondakovianum Series Nova, vol. 4/1. (2017) 16–33.
- Matthews, David: *Medievalism: A Critical History*. Woodbridge: D. S. Brewer, 2015.
- Mommsen, Theodore: *Petrarch’s Conception of the ‘Dark Ages’*. Speculum, vol. 17. (1942) No. 2. 226–242.
- Mordovin Maxim: *A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig*. Korall, 24–25. köt. (2006) 118–162.
- Pleskovics Viola: *A jáki Szent György-templom felújítása*. www.octogon.hu/epiteszet/szinre-lepes/, (Letöltés: 2025. október 20.)
- Pohl, Walter – Wieser, Veronika (Hrsg.): *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Szabados György: *Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról*. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál: *A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010. (Középkortörténeti tanulmányok 6.) 203–213.
- Szendrei László: *Baráti tanácsok amatőr östörténészeknek*. Máriabesnyő: Attraktor 2017.
- Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése*. In: uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest: Osiris, 1997. 7–295.
- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983.
- Veszprémy László: *A Szent István-örökség kritikus szemmel*. Aetas 40. évf. (2025) 3. sz. 173–180.

GYÁNI GÁBOR

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 41–54.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.41-54

www.aetas.hu

Mit ér a szaktudomány, amikor látszólag felesleges?

„Míg a tudomány a kultúra diagnosztikus, kritikai dimenziója, addig az ideológia az igazolás és az apologetikáé [...]. A kettő ütközése természetes tendencia.”

Clifford Geertz

ABSTRACT. *What Is the Value of a Field of Research, When It Is Seemingly Pointless?* Scientific historiography, despite its professionalism, is constantly in the service of certain political-ideological endeavors. This was true in the time of the foundation of the modern nation states, and remains the same in 20th-century democracies, and particularly in dictatorships. Before the 1989 regime change in Hungary, historiography had to meet the ever changing political expectations, sometimes emphasized by the direct intervention of the party-state. After 2010, the attempts to instrumentalize historiography have gained momentum once again, which came hand in hand with institutional changes regarding the pursuit of science. As an example of the “professional debates” brought about by the institutional pluralization of historical research, we present a disagreement in folklore studies and pre-history that received publicity recently, the tone of which sheds light on the current state of the politics of science.

Keywords: *politics of historiography, canon, myth, shamanism, identity*

Magyarország modern kori történetében a történelmi tudás megteremtése szinte mindig szorosan összefüggött a mindenkori politikai konstellációval. Fokozottan áll ez azokra a történelmi időszakokra, amikor az államélet messze távolodott a demokratikus ideáloktól. S napjainkban – legalább másfél évtizede – éppen ilyen időket élünk. Jóllehet mindig más-más formában és változó erőviszonyok között zajlott és zajlik a humán tudományokat sújtó állami-politikai beavatkozás, amely alig kínál esélyt arra, hogy a tudományos megismerést autonóm módon lehessen úzni. Napjaink jellemző vonása az akadémiai tudományosság politikai karanténba zárása, amely nem azonos azzal, ami a második világháború után történt idehaza; akkortájt a marxista-leninista-sztálinista ideológiai diktátumok jegyében gyakorlatilag lecserélték a tudományos kutatók addigi állományát egy frissen toborzott, a politikai irányítást vakon követő, szakmailag nem makulátlan társaságra. Ez most (még) nem történt meg, bár erre a szándékra is utalnak olykor egyes törekvések, mint például az akadémiai kutatóintézetek elszakítása az Akadémiától, ami egyenértékű a tudományos kutatások közvetett állami felügyelet alá helyezésével; újabban a HUN-REN égisze alá helyezett humán-és társadalomtudományi kutatóintézetek egyetemhez csatolása mutat ez irányban. Kétség-

telen: „A múlt szakszerű, vagyis tudományos történetírói ábrázolása [ma is] abban a meglehetősen összetett és ellentmondásos diszkurzív térben folyik, ahol egyszerre nyílik lehetőség a történelem politikai instrumentalizálására, valamint a történeti igazság szenvedélyes feltárására.”¹

A gyakorlat mostanában a pluralizálás jegyében alakítja a történelempolitika szempontjából sürgősen megoldandónak érzett helyzetet; ez kivált azért történik, mert az akadémiai történetírás nem feltétlenül a kurrens politikai elvárások szája íze szerinti történetkép ki-munkálásában érdekelt. Pluralizáláson azt értem, hogy az állam megkettőzi a történetkutatás intézményi rendjét, amellettt hogy elhanyagolja az akadémiai és a hagyományos egyetemi szféra anyagi karbantartását. A hagyományos jelző arra utal, hogy az új alapítású, a hatalmi elit utánpótlását biztosítani hivatott egyetemek, továbbá ún. állami kutatóintézetek, valamint a felekezeti kézben lévő felsőfokú intézmények egy-két kivétellel (például az egri egyetem) láthatóan élvezik az állam gondoskodását.

Míndezek nyomán megkettőződik a hazai történettudományi diskurzus, mivel az akadémiai tudományosság mellett, sőt vele szemben fokozottan teret nyer a deklaráltan vagy bevallatlanul, de burkoltan emlékezetpolitikai célokat követő történetírás. Ez utóbbi bőséges anyagi és erkölcsi támogatást élvez az állam részéről, az előbbi viszont csupán megtűrt és minden tekintetben kiszolgáltatott állapotban végzi a dolgát, melyet változatlan szakmai etosz támaszt alá.

Ez a látszólag fekete-fehér kép, amit az imént körvonalaztunk, bizonyos tekintetben előzmény nélküli jelenség. Amikor az 1940-es évek végétől a kommunista pártállami hatalom felszámolta a tudományos élet intézményes és szellemi autonómiáját, hogy megvesse a marxista-leninista-sztálinista történetírói kánon alapját, melyből – 1956 után – végül kihagyta a sztálinista szellemi impulzust, egydimenziós diszkurzív teret hozott létre. Ez azzal járt, hogy a mindenható pártállam semmilyen módon nem tűrte meg az akkor és még jó ideig bizonytalan tartalmú kanonikus történetírástól eltérő másfajta szemléletmód jelenlétét. Idővel a helyzet annyiban mégis változott, hogy a történetírás és annak intézményi rendje elvált a párthű, a marxista-leninista dogma (és tematika) gondozására hivatott munkásmozgalom- és párttörténettől, és valamiképp folytatta a hagyományos (valójában a módszertani értelemben pozitivistá) történetírói kutatási gyakorlatot, egyszerismind fokozódó mértékben aszimilálta (adaptálta) az akkor polgárinak becézett kurrens nyugati történetírás metodológiáját és szemléletmódját. Ekkoriban így állt elő az a kettősség, amely a tisztán és bevallottan ideologikus történetírást szembeállította a magát szintúgy a marxista-leninista történeti gondolkodás letéteményesének feltűntető „akadémiai” történetírással, melyet az akadémiai történeti kutatóintézetben és a tudományegyetemek történeti tanszékein műveltek.² Ez a két szféra jól és szembeszökően szeparálódott egymástól, vagyis sem a tematikában, sem a szemléletmód terén, sem pedig az általuk érintett kutatóközösség tekintetében nem volt közöttük érdemben átjárás. Ez végül odáig fajult, hogy idővel még a kutatók kiválasztását és karrierútját biztosító tudományos minősítés rendszere is külön intézményesült itt és ott.

Ennek a különös helyzetnek vetett véget a rendszerváltás, amikor egyszeriben megszűnt a munkásmozgalom-történet (a „tudományos szocializmus”) és a többi ideológiai tantárgy külön egyetemi oktatása; ennek során a Politikai Gazdaságtan Tanszéket az ELTE BTK-án a

---

¹ A történelem (történetírás) és a politika összefüggései feltárásának szentelt könyvem végződik ezzel az idézett megállapítással. Gyáni: *Történelem*, 399.

² Vö. Gyáni: *Történelem*, 328–361.

Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék,³ a tudományos szocializmus oktatásával foglalkozó tanszéket pedig a Politikatudományi Tanszék váltotta fel szintén ugyanitt.⁴

Ma azonban nem így áll a dolog. Annyiban persze ismétlődik ez a sommásan felidézett nem túl régi múlt, amennyiben ma szintén két malomban őröl a történetírás; jóllehet ma (még) nem ment végbe őrsváltás a fentről kierőszakolt (kierőszakolni kívánt) „megújulás” jegyében, mint történt 1949 és 1956 között. S azt illetően is eltér a mostani helyzet a múltbelitől, hogy noha két egymástól elkülönülő intézményi szféra tömöríti az akadémiai és az alternatív történetírói műhelyeket, az előbbi nem szolgál közpolitikai (emlékezetpolitikai) törekvéseket. Ráadásul az akadémiai történetírás – önnön működési körén belül (a szorosan vett akadémiai/egyetemi intézményi világban) – többnyire és alapjában őrzi pozícióit, ebben az értelemben nincs tehát úgy alávétve annak a pártállami ellenőrzésnek, aminek a marxista-leninista valamikori akadémiai történetírás mindig erősen ki volt szolgáltatva. A nem az egyes egyetemekhez delegált tudományos minősítések tekintetében, a PhD-fokozat után megszerezhető akadémiai doktori címben részesülők vagy a szakma akadémikus képviselőinek kiválasztásában a kormányzat hatalmi apparátusának ma nincs rendelkezési joga, mint volt az állampártnak a kommunista múltban.

Emlékeztetőül hadd idézzük fel, egy kortárs naplóbejegyzést közreadva, hogy miként intézték ez utóbbit annak idején. „Ezen a héten [1975. november első hetében], szerdán volt az Akadémia I. osztálya kommunista akadémikusainak megbeszélése. Két témánk volt: az első ismertetés a Politikai Bizottság elfogadott javaslatáról, hogy kik legyenek az új levelező és rendes tagok. Az eredeti koncepció ellenére (hogy ti. a kis szakokból legyenek új akadémikusok) megint két nyelvész javasoltak. Mégis elértem, hogy *Tálas* István jelölése fusson – s tán nem is reménytelenül.”⁵ Ez, ma már nemigen történhet meg ilyen módon.

A dolgok egyébként is sokat változtak azóta. Az elitkultúra közéleti súlya és annak lehetséges befolyása a politika alakulására napjainkban összehasonlíthatatlanul csekélyebb, mint volt 1989–1990 előtt. Ennek egyik fő oka az, hogy az állítólag tudományos alapokon nyugvó akkori politikai kultúra és gyakorlat, amely önnön eszmei igazolását racionális szellemi eszközökkel vélte biztosítani, sokat adott az elitkultúra legitimációs közreműködésére. Olyan kulturális hozadéka támasztott igényt ennek során, amely pozitív, legalábbis semleges mondanivalóval szolgált a rendszer eszmei önképét illetően, és egyáltalán: nem mondott ellent a politikai kurzus folyton deklarált alapelveinek. Miközben az érdemleges múltbeli (történelmi) előzmények nélküli kommunista politikai projekt az addigi múlt és az annak megfelelő korábbi gondolkodás gyökeres átszabására vállalkozott, feltűnő mértékben kívánt (volna) támaszkodni a pozitív történelmi önképre. Ezt szolgálta a nemzeti múlt marxista-leninista elvek szerinti újragondolása, az így megszerkesztett történelem fogalmának társadalmi elfogadtatása. Az ezekből az ideológiai eszmei forrásokból táplálkozó indoktrináció követelményének rendelték tehát alá akkoriban a teljes humán- és társadalmtudományos gondolkodást, sőt olykor, kivált a sztálinista időszakban, magát az élő- és természettudományt is. Gondoljunk csak a sztálinista genetika (a lizenkoizmus) vagy a pavlovizmus néven ismert reflexpszichológia politikai kanonizálására.⁶

³ Kövér: *A magyar társadalomtörténet-írás*, 344–373.

⁴ A témába vágó, a szegedi JATE Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoportról szóló esettanulmány: Rác: *Töprengések a szegedi József Attila Tudományegyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoportjának történetéről*, 157–198.

⁵ Ortutay: *Napló*, III. 416.

⁶ Czeizel: *Genetika*, 42–71.; Pléh: *Pavlov*, 67–103.

A kommunista történelempolitika kora

Kivált nagy szükség mutatkozott ezáltal a történészek, vagy ahogy akkor nevezték, a „történészfront” szolgálataira az 1940-es évek végétől, hogy történelmiesíteni lehessen az egyébként történelemellenes (vagy inkább történelmietlen), a múlt addigi folyását erővel megszakító, azt új irányba terelő társadalompolitikai törekvést, a kommunista univerzum megteremtését. Nem véletlenül jelentette ki Andics Erzsébet ekkor már védekezésésként előadott hozzászólásában a Petőfi Kör ún. történészvitáján 1956-ban, hogy nagy feladat hárult a történettudományra, amikor irányt vett a marxista-leninista-sztálinista szemlélet hazai meghonosítására, annak kikényszerítésére, hiszen, szólott Andics: „...hallatlan sötét köd és hamisítások [...] vastag rétege feküdt a magyar történelem alapvető tényein, noha Magyarországon száz év óta folyik rendszeres, polgári értelemben vett történelemkutatás”.⁷

Ehhez – legalábbis kezdetben – a hatalmi elit szemében elengedhetetlennek tűnt a nemzeti történelmi adottságok kényszerű tudomásulvétele, amit cinikus módon ki is használtak szerte Kelet-Európában, így hazánkban is.⁸ Ez a helyzet akkor módosult némileg, amikor egyszer csak kitört 1956 nemzeti és politikai forradalma, amelynek nagyhatalmi vérbe fojtása után nyomban ki kellett (volna) dobni az ablakon a történelem egyszerre marxista-leninista és *nemzeti* paradigmáját. Kétségkívül történtek is ily értelmű kísérletek, bár a párt végül nem forszírozta túlzottan ezt az irányváltást; részben azért sem, mert némi ellenállás mutatkozott e törekvéssel szemben, ami az ún. Molnár Erik vita egyik tanúsága volt. Viszont a kommunista állampárt ekkor már korántsem azzal az eréllyel képviselte a nemzeti történelmi kérdést, mint tette 1956 előtt.⁹ Ráadásul a hetvenes évek elején a párt „organikus” értelmiségi rétegéből egyesek kifejezték ellenérzésüket a túlságos nemzetietlenítési törekvésekkel szemben. Király István, a rendszer igen befolyásos értelmiségi-tudós ideológusa adott e véleménynek pregnáns módon hangot az MTA 1973. évi közgyűlésén elmondott előadásában, amelyről az MTA I. Osztálya 1973. szeptember 26-án Vácrátóton zártkörű vitát is rendezett.¹⁰ Az utóbbiról így számolt be Király a nemrégiben közzétett naplójában. „Ellenem beszélnek: Pach, Szűcs, Nagy Péter, Pándi, Pamlényi, [R.] Várkonyi, Vámos Tibor. Mellettem: Harmatta, Czine, Arató, Darvas, Bodnár. Semlegesen, két fronton: Lackó, Klaniczay, Mátrai, Huszár. Felettem: az én álláspontomról, de engem személy szerint zárójelbe rakva: Szabad György. [...] Az érvek fő iránya: lebecsülöm a nacionalizmus veszélyességét, az értelemellenes, irracionális indulatok jelenlétére nem ügyelek megfelelően. [...] Tanulságként egyet érzek: nacionalizmus – szupranacionalizmus hamis tengelyéről át kell emelni a vitát egy másik tengelyre: hazafiság–internacionalizmus tengelyén helyezkednek el ezek a kérdések A két eszmei tengely döntő különbsége: individualisztikus-partikuláris szemlélet, individuumentrikus gondolkodás egyfelől – közösségi-nembeli szemlélet, kollektívumcentrikus gondolkodás másfelől – ezen a tengelyen helyeződnek el itt a kérdések.”¹¹

A kanonikus történelemszemlélet feletti mindenkori pártállami kontroll idővel valamelyest gyengült, bár soha sem szűnt meg végérvényesen. Ezt a felügyeletet a dogmatikus marxista-

⁷ Hegedűs–Rainer: *Petőfi*, 57. A „régí” történetírói módszer, a források beszélgetésének, a faktográfának a marxista kárhóztatásához vő. Perényi: *A történelem*, 160–161.

⁸ Romsics: *Clio*, 383–386.; Górnay: *„Dialectical Negation”*, 225–253.; Hudek: *The Attempt*, 111–131.; Kolár: *Rewriting National History*, 319–340.

⁹ Takács: *A történetírás*, 99–100.

¹⁰ Az előadás kibővített szövege: Király: *A szocialista hazafiság*, 133–217.; a vita gyorsírási jegyzőkönyv alapján készült összefoglalása: Stier–Tarnóc: *Hazafiság*, 27–55.

¹¹ Király: *Napló*, 281–282. Király és Szabad „egy platformra kerülésének” kétértelműségéről lásd Dénes: *Névválasztás*, 116–117.

leninista történészeknek a diskurzus mederbe terelésére irányuló gyakori próbálkozásai is támogatták, amelyek mérsékelni szeretnék volna az egyre „polgáriasabb”, jöllehet továbbra is a marxista-leninista szemlélet képviselőjének igényével fellépő „hivatalos” (akadémiai) történetírás pártbeli elismertségét. Ez a törekvés jutott kifejezésre akkor is, amikor a pártmunkás Nemes Dezső szólott hozzá egyes történeti kérdésekhez a késő Kádár-korban; ő egyszerre volt „történész” (lévén akadémikus) és hosszú időn át – 1983. évi lemondásáig – az MTA Történettudományi Bizottság elnöke, továbbá a legfelső állampárti politikai vezetőrét, a nómenklatúra tagja (időnként az MSZMP PB, valamint a KB tagja, nemegyszer KB titkár). Nemes a valamikor még általa meggyökereztetett Horthy-fasizmus fogalmi konstrukció leváltásával próbálkozó történész törekvések ellenében szólalt meg ekkor, bírálva Lackó Miklóst, Vajda Mihály filozófust, Ormos Máriát és Incze Miklóst a fasizmus fogalmi kezelését illetően. Álláspontja szerint tényleg az a polgári történetírói szemléletnek hazai adaptálása, amely relativizálja a Horthy-fasizmus fogalmát, mert azt állítja, hogy minden fasiszta beütés (tendencia) ellenére Horthy Miklós országlásának negyedévszázada sokkal inkább egy tekintélyuralmi rendszer jellegét öltötte magára, semmint hogy sommásan fasisztának lehetne nevezni. Valójában, erősködött Nemes, a rendszer a maga egészében és mindvégig fasiszta politikai berendezkedés volt, ami alól még az ún. Bethlen-korszak sem képezett kivételt: „Én úgy vélem, hogy Bethlen természetesen fasiszta, aki nyíltan hirdeti és gyakorolja a terrorista diktatúrát a forradalmi erőkkel szemben”, még ha „természetesen nem [is] sorolható a *totális* fasiszta diktatúra hirdetői közé.”¹²

Mindennek akkoriban (a hetvenes évek derekán) már nem voltak többé érzékelhető adminisztratív következményei, nem úgy, mint amikor egy párttörténészt, Borsányi Györgyöt megfegyelmezték néhány évvel korábban. A nevezett szerző tollából a párt kiadójánál (Kosuth) megjelent Kun Béla politikai életrajz¹³ teremtett erre alkalmat. Borsányi azzal hívta ki a párt haragját, hogy eredeti Komintern levéltári iratok feldolgozásával taglalta Kun Béla tömeggyilkosságokkal összefüggő Kominternbeli tevékenységét az orosz polgárháború idejéből. A Kun család, jelesül Kun Miklós, a rendszerváltás után immár közismert jobboldali történész Kun Béla-unoka feljelentése nyomán¹⁴ kirobbant botrány következményeként Borsányi könyvét kivonták a könyvtári forgalomból (jöllehet nem zúzták be!), és megbízható párttörténészek közreműködésével kemény bírálatban részesítették a szerzőt a könyvében foglaltak miatt. A mértékadó politikai kritikát a korábban említett Nemes Dezső írta, aki ebben az időben az MSZMP Politikai Főiskolájának volt a rektora, majd a káderforgó nyomán a *Népszabadság* főszerkesztője, 1980-tól pedig a Párttörténeti Intézet igazgatója, vagyis Borsányi közvetlen főnöke lett.¹⁵

¹² Nemes: *A fasizmus*, 140., 141. Nemesnek a „Történelemtudományi Bizottság elnöki tisztségéről” való lemondásához lásd Nemes Dezső levele az MSZMP KB Titkárságához, 1983. március 23. In: Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 596.

¹³ Borsányi: *Kun Béla*, i. m.

¹⁴ Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 532–536. Borsányi művét olvasva – szól Kun Miklós feljelentése – „szüntelenül megújuló megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy a könyvnek számos olyan részlete van, amely az egykor a Komintern VB által elítélt frakciós irodalom hatása alatt, sőt a Horthy-kurzus, és a ’modern’ antikommunista publicisztika és történetírás kijelentéseihez igazodva dolgozza fel a KMP illegális, a Szovjetunió és a munkásmozgalom történetének nagyon fontos mozzanatait és nem utolsósorban Kun Béla pályájának meghatározó állomásait”. Kun Miklós levele Kádár Jánosnak. 1979. június 6. In: Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 534–535.

¹⁵ Nemes: *Észrevételek*, 33–110. Egy további lebunkózó „vitacikk”, szintén Borsányi közvetlen kollégái tollából: Józsa–Milei: *Megjegyzések*, 185–221.

Ez az eset azonban inkább rendhagyónak számított, mivel ekkor tájt jobbra az a fajta történelempolitika érvényesült hazánkban, amely látszólag partnerként tekintett az akadémiai történetírásra, bár az eszmei kontroll azért továbbra sem vesztette el a hatályát. A tabusított témák és értékelések változatlanul érvényben maradtak, amelyek a kommunista mozgalom múltját, a második világháború magyarországi és nemzetközi történetét, a Rákosi korszak és mindenekelőtt 1956 megítélését érintették. Ezekben a kérdésekben ritkák voltak a hivatalos részről engedményként értékelhető gesztusok, amelyek elsősorban (vagy kizárólag) a nemzeti történeti narratíva és látószög érvényesítése iránti némi türelem, sőt az ez irányú biztatás formájában mutatkoztak meg. Mindez azonban már az 1980-as évtizedhez, a kommunista hatalmi rendszer fokozódó erodálódásához kapcsolódott, azt nyomatékosította. Futólag említjük meg ezzel kapcsolatban, hogy az MTA Történettudományi Intézet számára akkoriban lett fentről előírt „agit. prop.” téma a nemzeti kérdésnek a modern kori történelemben játszott szerepét illető vizsgálódás, ami azonban nem kapott széles körű nyilvánosságot.¹⁶ S megemlíthető még továbbá, hogy ekkoriban nyert zöld utat a párt vezetésétől az *Erdély története* című nagyszabású vállalkozás is, amelyet szintén az előbb említett akadémiai kutatóhely teljesített Köpeczi Béla, a százszázalékosan megbízható elit értelmiségi pártkader névleges irányításával (a munkát főszerkesztőként jegyezte Köpeczi).¹⁷

Ugyanakkor nem lehetett elfogulatlanul tárgyalni sem a második világháború, sem 1956 historikumát, legalábbis nem úgy, hogy az eltérjen a hivatalos ideológiai kánontól. Ami 1956-ot illeti: az ötvenhatos forradalmat tartósan sújtó emlékezeti anatómia és kötelezően pártos megítélés diktátuma csak akkor nyert új értelmet és kapott más hangsúlyt, amikor az 1980-as évekbeli demokratikus ellenzék komolyan szorgalmazni kezdte '56 forradalomként való elismertetését; mindez azonban megrekedt a második nyilvánosság terében, mely törekvésnek a szamizdat irodalom teremtett valamivel szélesebb közönséget. Külön említendő a téma megvitatásának szentelt, 1986. december 5-én és 6-án Budapesten tartott tanácskozás, amelynek referátumait, valamint a róluk folytatott vitát két szamizdat kiadványban tették közzé.¹⁸ A vita jegyzőkönyvét a következő sorok vezették be. „Az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából egy budapesti magánlakásban 1986. december 5-6-án rendezett konferencia mintegy 70 résztvevője Magyarországon először vállalkozott e kiemelkedő történelmi esemény egyedül méltó, azaz őszinte és tárgyilagos felidézésére. A négy nemzedék képviselőiben megjelent történészek, írók, a forradalom egykori résztvevői és fiatal értelmiségiek arra tettek kísérletet, hogy immár történelmi távlatból, a tudományos kutatás és forráskritika eszközeivel, de ugyanakkor a személyes élményeket és tapasztalatokat is segítségül hívva, egymást kiegészítve és ellenőrizve tisztázzák és elemezzék a forradalom előzményeinek, alakulásának és utóéletének minél több fontos kérdését.”¹⁹ A tanácskozás résztvevői Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Mécs Imre és Kis János témába vágó referátumait vitatták meg: 41-en szóltak hozzá a referátumokhoz (néhányan utóbb írásban tették meg ezt), ám alig akadt közöttük történész (és olykor az is ötvenhat forradalmár résztvevője volt). A tanácskozás beszédes summáját végül mégis egy történész, Benda Kálmán fogalmazta meg, illetéknéppen: „Ha ötvenhat nehezen lesz ismét élő nemzeti hagyomány, akkor az nem annyira a pragmatizmus nagyon is kétes sikerei miatt van, hanem az eszmék erejébe vetett hit halála miatt. Az én nemzedékem úgy érzi, ez a társadalom eltörte az eszmék gerincét. A má-

¹⁶ Gyáni: *Történelem*, 358.

¹⁷ A vállalkozásról idehaza egy tisztán tudományos célú konferenciát is rendeztek: Rác: *Tanulmányok*, i. m. A hivatkozott munka: Köpeczi: *Erdély története*, i. m.

¹⁸ *Magyarország 1956*, i. m.; *Az 1956-os magyar forradalom előzményei*, i. m.

¹⁹ *Az 1956-os magyar forradalom előzményei*, 1.

sodik bevonulásnak, Kádár árulásának és a megtorlás cinizmusának az volt a legnagyobb bűne, hogy elhitette; az eszmények nem számítanak, csak a tankok.”²⁰ Az idézett megállapítás a mára vonatkozóan is tökéletesen megállja a helyét ötvenhat emlékezeti utóéletének mostani alakulását tekintve.²¹

Mivel szemben lépett fel ekkor a demokratikus ellenzék képviselőiben az érintett értelmiségi elit ötvenhat őszinte és tudományosan megalapozott történeti értékelését szorgalmazva? Ötvenhat azon hivatalos imázsával szemben emeltek szót, amelynek olykor még a kommunista politikai elit egyes tagjai is hangot adtak tudományosan álcázott ideológiai pamfletjeikben. Ezt az utóbbi diskurzust szóltattatta meg egyebek közt Berecz János számos alkalommal kiadott könyvében.²² A mű szerzője, aki a rendszerváltásig mindvégig a párt legfelső vezetésének tevékeny tagja volt (MSZMP KB, majd PB tag), az 1956-ról írt propaganda pamfletjében azt hirdette, hogy ötvenhat az imperialista nagyhatalmak külső aknamunkájának, valamint a velük szövetséges belső ellenforradalmi bandáknak (sic!) volt a közös műve, amelyet a magyar szocialista erők november 2-án és 3-án újra szerveződött „forradalmi központja” a szovjet csapatok igénybevételével végül leverte.²³

A nyolcvanas évek végéig változatlanul ez maradt ötvenhat kádári narratívájának fő mondanivalója. Jól mutatja ezt a forradalom negyvenéves évfordulójára *Velünk élő történelem* címmel bemutatott televíziós emlékező műsor, amely – természetesen – Berecz János irányításával készült, és amelynek egyes párthű akadémiai történészek (Glatz Ferenc, Kardos József és Rottler Ferenc) voltak úgymond a tudós szakértői. A rendíthetetlen ideológiai éberség jegyében készült tévéműsorról Berecz János egy akkori levelében ezt írta: „A sorozat minden részét az Agitációs és Propaganda Osztály két felelős munkatársa külön-külön megnézik és véleményezik.”²⁴

A rendszer felbomlásához közeledve azonban kezdett egyre inkább összezavarodni a politikai diktatúra modern kori történelmünket illető eszmei irányvonala: a politikai értelemben hivatalos történeti doktrína felülvizsgálatával megbízott történész bizottság jelentése, benne 1956 nem szokványos megítélésének óvatos javaslatával, majd csupán a rendszerváltás előestéjén vált nyilvánossá.²⁵ Ezt követően szakadt meg ténylegesen a történész szakmai diskurzus fölötti közvetlen politikai gyámkodás. Mindez azonban nem jelenti, hogy végérvényesen megszűnt volna a történelem iránti politikai és ideológiai érdeklődés, amely valamivel később újlag megint előtérbe került. Kivált azóta érezhető a történelem politikai instrumentalizálásának egy kormányhatalmon lévő párt által támasztott igénye, hogy a NER kulturális hadviselésbe kezdett az úgymond nemzetietlen és liberális eszmei kurzus likvidálása érdekében.

Nem célunk e tanulmány keretében a kommunista történelempolitika vázlatos történeti felvillantásához hasonló módon tárgyalni a jelenlegi kormányzat folytonos törekvését, amely a történeti tudás politikai instrumentalizálására irányul. Ehhez ma még hiányoznak a megfelelő történeti források, és nem biztosított kellőképpen az időbeli perspektíva sem. Ehelyett, mintegy esettanulmányként egy olyan „vitát” elevenítünk fel a közelmúltból, amelyből ki-

²⁰ Az 1956-os magyar forradalom előzményei, 171.

²¹ Vö. Gyáni: *Történelem*, 311–314. Ennek újabb megerősítése Orbán Balázs, miniszterelnöki tanácsadó hírhedt 2024. őszi megnyilatkozása 1956 és Oroszország ukrajnai inváziójának összevetését illetően.

²² Berecz: *Ellenforradalom*, i. m.

²³ Berecz: *Ellenforradalom*, 142–143.

²⁴ Berecz János levele Kádár Jánosnak. 1986. október 10. In: Huszár: *Kedves, jó Kádár elvtárs!*, 647.

²⁵ Rainer: *Az 1956-os magyar forradalom*, 150.; Gyáni: *Történelem*, 360.

világlik, hogy milyen történeti eszmei igényeket támasztanak fentről és kintről a szaktudományok művelőivel szemben.

A magyar „ősvallás” identitáspolitikai tétje

Közismert, hogy milyen komoly erőfeszítéseket tettek és milyen sok pénzt áldoztak a 2010-es évektől kezdve az egymást követő kormányok az alternatív történetkutató- és oktató intézmények létesítésére és fenntartásukra, amelyek egyöntetűen az akadémiai és a hagyományos egyetemi kutatói körök ellensúlyozására hivatottak. Újabban az oktatásügy területén is felgyorsultak az ez irányú törekvések, amit a Mathias Corvinus Collegium hihetetlen mértékű felfejlesztése, a felekezeti egyetemek infrastrukturális ellátottságának bőkezű felkarolása, valamint a tanárképzésnek a Közszolgálati Egyetemre való áthelyezési kísérlete példáz. Mivel jár ezen körülmények között a kormányzathoz szorosan köthető történelempolitika és a tudományos diskurzusok ebből fakadó szemléleti sokszínűsége, az ekként előálló „tudományos pluralizmus”? Ezt a kérdést az alább ismertetendő „vita” is szemléltetheti.

Nemrégiben heves polémia támadt a szorosabban vett folklorisztika körén belül a magyar ősvallás ténybeli megítélése kapcsán, amely – a dolgok logikája folytán – összekapcsolódott egynémely történet szemléleti konzekvenciával is. Pócs Éva, nemzetközi rangú akadémiai néprajztudós kritikai tanulmányt szentelt egy az állítólagos magyar (pogány) ősvallás bizonyítékaként kezelt folklór motívum, a „világfa”-képzet néprajztudományi teremtményével kapcsolatban. Ez a probléma tágabban véve az ősmagyar *samanizmus* létezését és fontosságát illeti, amelynek komoly szellemi hadállásai alakultak ki az idők során a honi néprajztudományban. Pócs Éva azzal a feltételezéssel él, hogy a samanizmus mint ősmagyar vallás képzete a romantika európai eszmevilágából származtatható, és tegyük hozzá, a historizáló szellemi impulzusok vezettek a kidolgozásához. Erre a nem egészen makulátlan tudományos konstrukcióra szintúgy fontos szerep hárult és hárul még manapság is a nemzeti identitáskeresés eszmei folyamatában. Nem másért, mert a vele kapcsolatos „kutatás bizonyos szimbolikus, az identitástudatot is szolgáló ideológiai töltetet is kapott” azon törekvés által, „hogy a magyarok vallása rendelkezék valamely sajátos, az európaiaktól megkülönböztető keleti vonással”. Ez a feltevés – Pócs Éva szerint – „implicite ott élt a kutatás háttérében”. Ilyenformán jött létre végül „egy nem csak valós elemekből felépített, részben nosztalgikus, illuzórikus samanizmus- illetve ősvallás-konstrukció, melynek létrehívásában akarva-akaratlanul a legkiválóbb kutatók is részt vettek”.²⁶

Miközben a szerző sejteni engedti, hogy ilyen és hasonló külső szellemi kondicionáló körülmények hatottak a jelenség tudományos igényű rekonstrukciója mögött, a részletekbe hatolva kimutatja, hogy milyen „belső” hibák következtek ezen „kutatói előfeltevés alkalmazása [folytán], ami igen könnyen hibás rekonstrukciók létrehozásához vezet”. Kivált azért, mert ezekben a vizsgálódásokban a szóban forgó előfeltevésekhez kerestek és keresnek mindmáig igazoló bizonyítékokat (evidenciákat), miáltal a kutató „egy megfordított kutatási attitűdöt tesz magáévá”.²⁷ Ez nem a pusztán véletlen dolga, fűzi hozzá Pócs Éva, mert az ősvallás témája kapcsán nemegyszer találkozhatunk áltudományos eljárásokkal és feltételezésekkel egyaránt. S noha az áltudomány és az igazi tudomány közötti határok korántsem annyira élesek, hogy könnyűszerrel elválaszthatnánk az ocsút a gabonától, szigorú tudományos

²⁶ Pócs: *A honfoglaló magyarok*, 284. A „népi kultúra” néprajzi (a folklórt és a szokásokat illető) tudományos kutatásának a nacionalizmussal való eredendően szoros kapcsolatához vö. Gyáni: *Történelem*, 257–286.

²⁷ Pócs: *A honfoglaló magyarok*, 284.

elemzéssel mégis közelebb juthatunk a köztük lévő különbség konstatálásához.²⁸ A magunk részéről ehhez hozzátennénk: a tudományos bizonyítás procedurális szabályainak és eljárás-módjainak a kritériumát alkalmazva valóban elválaszthatók egymástól a tisztán racionális (a diszciplináris értelemben objektív) és az áltudományosnak minősülő, tehát csupán képzeletbeli (fikcionális) megállapítások.²⁹

A tudományos kutatás nyílt vagy rejtett ideológiai ösztönzésekből fakadó szakmai hiányait az adott téma kapcsán részletező gondolatmenet szokatlanul heves reakciókat váltott ki egyes néprajztudósok, valamint néhány, az ősmagyarok történetét kutató részéről, akik külön konferenciát is rendeztek Pócs Éva tanulmányának kritikai megvitatása végett; ennek anyagát a jelenlegi kormányzat szellemi holdudvarához tartozó *Valóság* című folyóirat adta közre.

Az ősmagyar-vallás tudományos híveinek egyik mai fő szószólója, Hoppál Mihály néprajztudós kategorikusan kijelentette: „...igenis vannak sajátos, ősi mítoszaink. Eleve hibásnak tartom azt a magatartást, amely a tárgyilagosság látszatát keltve 'mítosztalanítani' akar. Mintha a mítoszok valamiféle üldözendő hazugságok lennének.”³⁰ S miközben konstatálja, hogy a történeti mítosz lényegében szöveg, nem tisztázza ugyanakkor az orális úton továbbadott és rendszerint csak a kora újkorban, sőt a modern korban lejegyzett „mítoszok”-nak a valamikori mitikus világképekhez fűződő *genetikai* kapcsolatát. Azt sem közli továbbá, hogy mit árulhat el vajon erről a *szöveges* ősmagyar mítoszlól egy nem túl régi pásztorbot faragványán vagy egy avar sírletben talált képi ábrázolás. Kérdésként merül fel: valóban azt őrzik meg és hagyományozzák tovább ezek a bizonyítékok, ami ezer évvel ezelőtt ténylegesen volt, s aminek a szöveges dokumentumai azonban ma már nem hozzáférhetők? Továbbá: milyen hitelt érdemelnek a recens, az újabb időkben megismert és kifejezetten a kutatói érdeklődés nyomán rögzített külföldi (rendszerint) keleti, tehát ázsiai analógiák, amelyek bizonyító erejét Hoppál számtalan példa felsorakoztatásával emeli ki? Valóban komolyan vélelmezhető, hogy: „Az alföldi pásztorok pedig azért tudták megőrizni a Fehérlófia történetét, mert ők elzártágukban szájról szájra, nemzedékről nemzedékre tudták átadni ezeket a meséket”? Mit ér Hoppálnak ez a kijelentése annak fényében, hogy az alföldi pásztorok, mint különálló egzisztenciák, jószerivel csak a kora újkor századaiban, az Alföld akkori elpusztasodása nyomán jelentek meg a színen? Bár a pásztorok valóban ősi foglalkozás volt, az ún. alföldi pásztorrendről azonban ez már korántsem állítható, amely a legkevésbé sem számitott valamilyen autochton ősi történeti képződménynek: olyan foglalatosság volt, amely egy az állítólagos magyar ősvallás létezését közel ezer évvel követő későbbi társadalmi státust félmjelzett. Következésképpen ezek a pásztorok aligha örökíthettek át ily módon a saját körükön belül ősrégi mitikus vagy bármilyen más képzeteket és eszmei struktúrákat. Furcsa, hogy Hoppál minderről nem tud, holott a néprajztudományban nagy a hagyománya az

²⁸ Pócs: *A honfoglaló magyarok*, 285.

²⁹ Ehhez lásd Megill: *Historical Knowledge*, 107–124.

³⁰ Hoppál: *Jegyzetek*, 24. Hoppál meggyőződése szerint ugyanis a mítosz, másként a folklórba foglalt hagyomány, melynek tudatát szerinte a hiedelem kiterjesztett fogalma írja le (benne a népi hiedelmekkel), a nemzeti identitás szilárd fundamentuma; annak hiányában a közösségeket „veszélyes kollektív neurozisos kerítik hatalmukba”, az egyének pedig elvesztik lábuk alól a szellemi talajt. Hoppál: *Hiedelem*, 200. Hoppál úgy gondolja tehát, hogy a mítoszalkotás jegyében megalkotott történeti elbeszélés a szövegen kívüli valóság hű mása, pontosabban: a mítoszban fogant „tudományos” gondolkodás nem idegen a történelem fogalmától. A mitikus történetnek a történetírásra gyakorolt hatásáról lásd: Lotman: *Kultúra*, különösen 148.

alföldi pásztorok történeti-néprajzi kutatásának, kezdve Györffy Istvánnal folytatva Tálasi Istvánnal el egészen Paládi Kovács Attiláig.³¹

Hoppál nem rest ugyanakkor szóvá tenni a hun–magyar rokonság vélelmezett tanát sem, pontosabban az elgondolás igazát, holott Pócs Éva – említett tanulmányában – erről egy árva szót sem ejtett. Ez pedig azért is beszédes „elszólás” Hoppál részéről, mert a dolog közvetlenül a Magyarságkutató Intézet (MKI) közelmúltbeli (időközben egyszer állítólag feladott, bár újabban megint felkapni kívánt) fő kutatási programjába vág bele, amely a hun–magyar (genetikai úton bizonyítható) leszármazási sor alátámasztására irányult, kifejezetten természettudományi segédeszközök (a genomkutatás) bevetésével.³² Az egyes keleti, közelebről a türk népekkel való történeti rokonság forszírozott elképzelése közvetlenül a keleti nyitás politikájához, az ezzel összefüggő állami identitáspolitikához kapcsolódik, amely mondhatni előírja a NER szellemét tolmácsoló történészek, régészek és kutatóműhelyek számára a hun–magyar rokonság tézisének propagálását. Az az őstörténész is közvetlenül érintett ebben az ügyben, aki előbb a László Gyula Intézet megalapításával, majd intézetének az MKI-ba való beolvadásával vette és veszi ki a részét mindmáig az állítólag olyannyira kívánatos mítoszalkotás, nemzeti identitásunk forrásának emez üdvös feladatából: Szabados György. Ő szintúgy indítatva érezte magát, hogy egy folklorisztikai kérdés, a világfa-képzetnek mint a magyar ősvallást fémjelző motívumnak az érvényessége tekintetében színt valljon. Szabados ezzel kapcsolatos bizonyítékai a középkori elbeszélő források (krónikák) anyagából szemelgetve kerülnek szemünk elé, melyek nyomán a szerző magabiztosan állítja: „Ha a magyarok izzig-vérig keleti, sztyeppe népként tűnnek fel a történelem színpadán, [...] akkor miért pont ősi hiedelemvilágukat kellene elszigetelni a keleti vonásoktól, hogyha már egyszer az írásos emlékek és a keleti, jórészt sztyeppe kulturális közegekből gyűjtött független adatok sora is genetikum párhuzamokat bizonyít?”³³ Szabados messzire kerül ugyan idézett gondolatmenetében a „világfa”-képzet és a samanizmus vitatott kérdésétől, de az új iskolai történelemtankönyv vonatkozó kötetének szerzőjeként is minden tőle telhetőt megtesz, hogy bizonyítsa a Kelethez való történelmi odatartozásunkat.

A vitaülés többi referátuma érdemben nem vagy alig szólt hozzá a fő vitakérdéshez, bár a szerzők mindegyike cáfolni igyekezett volna Pócs Éva téziseinek az igazát. A megbírált szerző joggal jegyezte meg tehát az ezekre a kritikákra reflektáló viszontválaszában, hogy „a folyóiratban hozzászólók egy része [...] félreértette (vagy nem ismerte jól) a vita alapjául szolgáló tanulmányban leírtakat, illetve a vitaülésen elhangzottakat, általában nem az ott tárgyalt problémákhoz szólnak hozzá”.³⁴ A *Valóság*beli írások között tallózva, de nem foglalozva mindegyikükkel, azt a vitacikket emeljük még ki, melynek szerzője elismeri: arra nézve, hogy „őseink a kereszténység felvétele előtt milyen hiedelemképzetek mentén gondolhatták el a világot, s benne az emberi létezést, [...] csak közvetett adatok alapján tudunk következtetni”, mint amilyenek középkori elbeszélő forrásaink egyes („közbevetett”) megjegyzései (!) és bizonyos folklór szövegek, továbbá a szomszéd népekkel vagy a távoli népekkel felállított analógiák. S noha elismeri, hogy az „ősvallás” kifejezés valóban „problematikus” terminus, végül mégis arra a kétes hitelű megállapításra jut Pócs Éva dekonstrukciós kísérletét kárhóztatva, hogy: „ha egy folklorjelenségről egy adott történelmi időszakból nincs

³¹ Paládi: *Társadalom*, 117–137.

³² Erről bővebben: Gyáni: *Történelem*, 37–58. A hun–magyar és az avar–magyar rokonság eddigi legmegbízhatóbb természettudományi vizsgálata egyébként nem igazolta a honfoglaló magyaroknak az említett két néppel való állítólagos genetikai rokonságát. Gerber: *Ancient Genomes Reveal*, i. m.

³³ Szabados: *Kalászlós*, 21.

³⁴ Pócs: *Válasz*, 57.

adatunk, az még értelemszerűen [sic!] nem bizonyítja, hogy az a műveltségi elem vagy elemcsoport a tárgyalt korban, mintegy 'következésképpen' [?] nem is létezhetett."³⁵ Hiszen, vallja szerzőnk, az adatok hiánya nem akadályozza annak, hogy a történelmet megkonstruáljuk, amihez a dolgok valamikori előfordulásának a valószínűségét vesszük alapul. Meggyőződése szerint az adatok hiányából „semmiképp nem lehet arra következtetni, hogy a történet annak dokumentálása előtt nem is hagyományozódott volna a magyar nyelvű népköltészet anyagában [...]. Vagy van valamilyen kizáró tényező, amely bizonyítja, hogy ami az arab kultúrában igazoltan létezett, az a honfoglaló magyarok társadalmában nem jelenhetett meg?”³⁶

Az idézett, szinte karikatúráként ható „tudományos argumentáció” könnyen karaktergyilkosságba is átcsúszhat, ahogy az itt ténylegesen meg is történt: az egyik cikkíró Pócs Éva szövegét „ideológiai indíttatású pamfletnek” bélyegezte, a szerzőt pedig kommunistaságban marasztalta el, sőt szakmai erkölcstelenséggel is megvádolta.³⁷ Ezzel összefüggő megállapítása így szól: „...ez [a Pócs-tól származó írás] a magyar néprajztudomány mintegy kétszáz éves történetének szellemi-etikai mélypontja. Ez a színvonal több mint három évtized posztszocialista kontraszelektációjának az egyenes következménye.”³⁸

Az idézett durva hangnem – közmegegyezés szerint – nem kívánatos és nem is fogadható el egyetlen tudományos vitában sem; ez okból nem is késett sokat ezúttal sem a szakmai közvélemény tiltakozó hangja kritikusunk szóban forgó írásművére reagálva.³⁹ Jóllehet a Pócs Évát erkölcsi és szakmai hitelében egyaránt gyalázó és a politikai felhangokat sem mellőző megszólalásoknak ma különösen nagy keletje van idehaza, amikor úgymond vitára kerül sor az akadémiai tudósok (a történészek) és a NER politikai és történeti szemléletmódját konokul érvényesítő szakértők között.

Végszó

A „mit ér a szaktudomány, ha látszólag már felesleges” kérdésére válaszolva bizton kijelenthető: a történetírás szakszerű művelése manapság egyszerre jelenthet sokat, de egyúttal ropant keveset is. Tanulmányunkban egyáltalán nem merítettük ki a kérdést szemléltető esetek sokaságát: Trianon történeti értékelésében, a Horthy kor megítélésében, a Gulag magyar foglyainak, továbbá 1956-nak a történeti emlékezeti kérdésében vagy a Rákosi- és Kádár-kori tévesz-szervezés történeti megragadásában manapság szintén messze elkanyarodott egymástól az akadémiai történetírás és az emlékezetpolitikai indíttatású diskurzus, mely utóbbi magát olykor szintúgy szakszerűnek tünteti fel, jóllehet nem különösebben rejti véka alá ideológiai fogantatását sem.⁴⁰ Kettőjük konfliktusát a szakszerű racionális ítéletalkotáshoz ragaszkodó historikusok emberi és szakmai hitelének az alkalmankénti durva megsértésével is

³⁵ Agócs: *Megjegyzések*, 48.

³⁶ Agócs: *Megjegyzések*, 48.

³⁷ „Pócs Éva mintha a Félresiklás-elhárító Központi Bizottság illetékes elvtársnőjeként vezényelne: kutatói véleményeket tűr, tilt, támogat.” Mátéffy: *A honfoglaló magyarok*, 55.

³⁸ Mátéffy: *A honfoglaló magyarok*, 69–70. A szóban forgó doktorandus hallgató nem először konfrontálódott ily módon a vezető magyar folkloristákkal, de erről most nem mondanék többet. Sokat elárul viszont az a tény, hogy nevezett az MKI botrányos, az ún. pozsonyi csatáról szóló animációs filmjének az egyik szakértő konzultánsa volt.

³⁹ *Tiltakozás*. A tiltakozást 14 neves néprajztudós és történész jegyezte.

⁴⁰ Lásd: Ablonczy: *Trianon-legendák*, 135–149.; Ablonczy: *Keletre*, 243–255.; Rainer: *Discourses*, 225–236.; Romsics: *Hetven év*, 453–457., 463–468.; Gyáni: *Történelem*, 127., 309–313.; Romsics: *A Birodalom*, i. m.; Stark: *A szovjet fogság emlékezete*, 49–66.; Gyáni: *A feleslegessé vált tudomány*, 12.

operáló rivális törekvések agresszivitása hatja át.⁴¹ Miután a mai történelempolitika elvárásait elutasító történetírás vészesen beszorult önnön szűk kommunikációs terébe, elveszítve ennek során a tágabb nyilvánossággal, így az iskolai tudatformálással való érdemleges kapcsolatot, az akadémiai kutatómunka értéke, „társadalmi hasznosulása” napjainkban módfelett elenyészett. A kedvezőtlen körülmények ellenére is megőrzött szellemi autonómiája, gondolati eredményei ugyanakkor semmiképp sem váltak, a jövőben sem válnak kámforrá: a jobb idők eljövételét készíthetik elő, amikor többé már nem a kényszeres vagy az önkéntes politikai megfelelés, hanem a racionális megismerés ethosza diktál a történész ténykedésében is. E tekintetben egyetértünk Eric J. Hobsbawm figyelmeztetésével, akinek a történet-szemléletével egyébként nem feltétlenül azonosulunk, miszerint: „Nagyon fontos, hogy a történészek emlékeztessék magukat felelősségükre, mindenekelőtt arra, hogy ki kell szabadítaniuk magukat az identitás politikai szenvedélyének szorításából.”⁴²

Az írásunkban felvázolt helyzet minden bizonnyal sokakban keltheti azt a látszatot, hogy a történetírás napjainkban „felesleges” tudományos tevékenység; erős meggyőződésünk azonban, hogy a történetírás ennek ellenére is művelhető az intellektuális komolyság igényével és a szakmai erkölcs megóvásával. Ez a fajta tudományosság sem mentesül persze valamiféle „pártosságtól”, még ha az egyébként elengedhetetlen értékválasztás által diktált racionális történetkép nem is feltétlenül valamilyen hathatós politikai meggyőződés folyománya.⁴³

BIBLIOGRÁFIA

- Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest: Jaffa, 2010.
- Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa, 2016.
- Agócs Gergely: *Megjegyzések egy dekonstrukciós kísérlethez*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 47–53.
- Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Az 1956. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozási jegyzőkönyve. Budapest, 1987. Szamizdat kiadvány.
- Balogh Gábor: *Célkeresztben a vidéktörténet*. Kommentár, (2024) 3. sz. 231–236.
- Berez János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956*. Budapest: Kossuth, 1981. 2. bővített kiadás. (A könyv első kiadása: 1969, utolsó kiadása: 1986.)
- Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest: Kossuth, 1979.
- Czeizel Endre: *Genetika és társadalom*. Budapest: Magvető, 1977.
- Dénes Iván Zoltán: *Névválasztás és szerepfelfogás*. Múltunk, 69. évf. (2024) 3. sz. 82–119.
- Gerber, Dániel et al.: *Ancient Genomes Reveal Avar-Hungarian Transformations in the 9th–10th Centuries CE Carpathian Basin*. Sciences Advances, vol. 10. (2024) No. 51. Letöltve: www.science.org/doi/10.1126/sciadv.adq5864#tab-contributors (Letöltés: 2024. december 28.)
- Górny, Maciej: „Dialectical Negation”: *East Central European Marxist Historiography and the Problem of the Nation*. East Central Europe, vol. 36. (2009) No. 2. 225–253.
- Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Budapest: Osiris, 2020.
- Gyáni Gábor: *Történelem és politika: történelempolitika*. Budapest: Kalligram, 2024.
- Gyáni Gábor: *A feleslegessé vált tudomány*. Élet és Irodalom, 69. évf. 2025. június 6. 12.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.): *Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján III. Történészvita*. Budapest: Kelenföld – ELTE, 1990.

⁴¹ Ennek friss megnyilvánulásai jelen sorok szerzőjét is közvetlenül érintik: Balog: *Célkeresztben*, 236.; Horváth: *A közös felelősségé lett tudomány*, 12.; Mátéffy: *Reflexió*, 12.; Horváth–Csikós: *Kérelem*, 2025.

⁴² Hobsbawm: *A történelmen kívül és belül*, 19.

⁴³ Hobsbawm: *A pártosságról*, 157–159.; a kérdést tágabb episztemológiai összefüggésben szemlélve lásd: Gyáni: *A történeti tudás*, 383–404.

- Hobsbawm, Eric: *A pártosságról*. In: Uő: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbolyos Magdolna – Pálvölgyi Lídia. Budapest: Napvilág, 2006. 145–162.
- Hobsbawm, Eric: *A történelmen kívül és belül*. In: Uő: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbolyos Magdolna – Pálvölgyi Lídia. Budapest: Napvilág, 2006. 13–21.
- Hoppál Mihály: *Hiedelmek és hagyományok* (1980). In: Uő: *Hiedelem és hagyomány*. Budapest: L'Harmattan, 2006.
- Hoppál Mihály: *Jegyzetek az ősmagyar mítoszok eredetiségéről*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 24–29.
- Horváth Gergely Krisztián: *A közös felelősséggé lett tudomány*. Élet és Irodalom, 2025. június 27. 12.
- Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor: *Kérelem etikai vizsgálat megindítására* [Gyáni Gábor ellen]. Címzett: BTK Etikai Bizottság, 2025. (Kézirat)
- Hudek, Adam: *The Attempt to Construct a Marxist Master Narrative in the Period 1948–1955*. *Historický Časopis*, vol. 56. (2008) Supplement, 111–131.
- Huszár Tibor, vál., szerk.: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből. 1954–1989*. Budapest: Osiris, 2002.
- Józsa Antal – Milei György: *Megjegyzések Borsányi György Kun Béláról szóló biográfiájához*. *Párttörténeti Közlemények*, 25. évf. (1979) 4. sz. 185–221.
- Király István: *A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok*. In: Uő: *Hazafiság és forradalmiság*. Budapest: Kossuth, 1974. 133–217.
- Király István: *Napló 1956–1989*. Budapest: Magvető, 2017.
- Kolář, Pavel: *Rewriting National History in Post-War Central Europe: Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives*. In: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. 319–340.
- Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története I-III*. Budapest: Akadémiai, 1986.
- Kövér György: *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Budapest: Korall, 2025.
- Lotman, Jurij: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Ford., szerk., elő- és utószó Szitár Katalin. Budapest: Argumentum, 2002.
- Magyarország 1956. A forradalom, előzményei és utóélete*. Szamizdat kiadvány.
- Mátéffy Attila: *A honfoglaló magyarok világfája Pócs Éva illúzióinak fényében. Prekonceptió, koncepció, miszkonceptió – avagy a képmutatás módszertana*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 54–72.
- Mátéffy Attila: *Reflexió*. Élet és Irodalom, 2025. június 27. 12.
- Megill, Allan: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice*. Chicago: Chicago University Press, 2007.
- Ortutay Gyula: *Napló III. 1967–1977*. Szerk., jegyz. Markó László. Budapest: Alexandra, 2010.
- Nemes Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Budapest: Magvető, 1976.
- Nemes Dezső: *Észrevételek Borsányi György Kun Béla politikai életrajza c. munkájához*. *Párttörténeti Közlemények*, 25. évf. (1979) 3. sz. 33–110.
- Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz nyolc kötetben*. Budapest: Akadémiai, 2000. A vonatkozó fejezet (A „pásztorrend”) szerzője: Paládi-Kovács Attila.
- Perényi József: *A történész műhelytitkaiból*. Budapest: Gondolat, 1965.
- Pléh Csaba: *Pavlov kettős szerepe a magyar pszichológia sorsában az 1950-es – 60-as években*. *Iskolakultúra*, 34. évf. (2024) 10. sz. 67–103.
- Pócs Éva: *A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció*. In: Bárdos Dániel – Tuboly Ádám Tamás (szerk.): *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*. Budapest: Typotex, 2023. 283–324.
- Pócs Éva: *Válasz „egy szakmaközi vitailés kritikai észrevételei”-re*. Valóság, 67. évf. (2024) 8. sz. 257–261.
- Rác István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen: Csokonai, 1988.
- Rác Márk: *Töprengések a szegedi József Attila Tudományegyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszék-csoportjának történetéről*. *Délvidéki Szemle*, 10. évf. (2023) 2. sz. 157–198.
- Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom*. Budapest: Osiris, 2016.
- Rainer M. János: *Discourses of Contemporary History in Hungary after 1989: A Fragmented Report*. *East Central Europe*, vol. 44. (2017) No. 2. 216–248.

- Romsics Gergely: *A Birodalom ellen: újrhangolt emlékezetpolitika Magyarországon*. Korunk, Harmadik folyam, 35. évf. (2024) 11. sz. 110–125.
- Romsics Ignác: *Clio búvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris, 2011.
- Romsics Ignác: *Hetven év. Egotörténelem 1951–2021. 2. 1986–2021*. Budapest: Helikon, 2023.
- Stark Tamás: *A szovjet fogság emlékezete*. Korunk, Harmadik folyam, 35. évf. (2024) 11. sz. 49–66.
- Stier Miklós – Tarnóc Márton: *Hazafiság és internacionalizmus (Műhely-vita)*. Magyar Tudomány, 81. köt, Új folyam 19. köt. (1974) 1. sz. 27–55.
- Szabados György: *Kalászoslás középkori kútjainkban keleti kulturális kapcsolatainkról*. Valóság, 67. évf. (2024) 5. sz. 14–23.
- Takács Ádám: *A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években*. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 92–101.
- Tiltakozás etikátlan publikációs gyakorlat ellen*. 2024. július 26. (www.peticioek.com/signatures/tiltakozas_etikatlan_publicacios_gyakorlat_ellen/). (Letöltés: 2024. december 19.)

VALUCH TIBOR

ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete,
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 55–61.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.55-61

www.aetas.hu

Jegyzetek a modern, magyar jelenkortörténetről és társadalomtörténetről

ABSTRACT. *Notes on Modern Hungarian Contemporary History and Social History.* The aim of this paper is to give an overview of the interpretations and changes of contemporary history and social history between 1985 and 2025, as well as some of the most important research topics, with a focus on professionalization and institutionalization, and examining the relationships between the two fields of research.

Keywords: *contemporary history, social history, professionalization, institutionalization, autonomy*

Bevezetés

Szimbolikus tartalma is van annak, hogy az *Aetas* folyóirat, ami most, 2025-ben ünnepeli fennállásának a 40. évfordulóját, gyakorlatilag egyidős a modern magyar társadalomtörténettel és a gyökeresen megújult jelenkortörténettel. Az *Aetas* a rendszerváltást megelőzően, egyfajta generációs, szakmai autonómia megteremtésének¹ a jegyében jött létre, akkor, amikor fokozatosan erősödött az igény a történeti és ezen belül a jelenkortörténeti gondolkodás megújítására, a – hagyományosan politika és nemzetcentrikus – magyar történettudomány szemléletmódjának a megváltoztatására és plurálissá tételére, aminek kulcsfontosságú része volt a társadalomtörténet intézményesítésének² a szándéka.

A folyóirat alapításának, a jelenkortörténet megújításának és a társadalomtörténet intézményesítésének a háttérben közös elem volt a generációs szerveződés – még akkor is, ha nem azonos generációs csoportokról volt szó –, az autonómia megteremtésének a határozott szándéka, a kritikus gondolkodásmód. Ezek együttes érvényesítését segítette az államszocialista rendszer lassú elbizonytalanodása s a rendszerváltó gondolkodás fokozatos kibontakozása.

Az már önmagában is tiszteletre méltó szellemi teljesítmény, hogy az *Aetas* ennek a négy évtizednek a során professzionálisan működő folyóiratként a magyar történelemtudomány egyik meghatározó fórumává vált. S a jeles évforduló önkéntelenül is alkalmat kínál a számvetésre, annak a vázlatos végiggondolására, honnan indult és hová jutott a jelenkortörténet-

¹ Az 1980-as évek folyóiratainak történetéről és az alapító szerkesztők autonómia és tudományos törekvéseiről lásd: Diákfolyóiratok a rendszerváltás előestéjén és azután. Kerekasztal-beszélgetés. Elhangzott az Aetas alapításának 25. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, Szegeden, 2010. május 21-én. *Aetas*, 25. évf. (2010) 4. sz. 107–127

² A magyar társadalomtörténet intézményesülésének a történetéhez lásd: Benda: *A társadalomtörténet-írás*, 33–43.; Kövér: *Milyenek vagyunk?*, 44–53.; legújabban: Kövér: *A magyar társadalomtörténet-írás*, 323–380.

írás és a magyar társadalomtörténet ennek a négy évtizednek a során, gyakorlatilag a rendszerváltástól napjainkig. Tanulmányomban röviden áttekintem a modern magyar jelenkortörténet és társadalomtörténet létrejöttét, professzionalizációját, intézményesedését és néhány fontosabb kutatási kérdését.

Az adott keretek között nyilván csak arra van lehetőség, hogy néhány továbbgondolásra alkalmas szempontot vessek fel. Hiszen önmagában a jelenkortörténet historiográfiájának a részletes áttekintése 1985-től napjainkig önálló, monografikus tanulmány tárgya lehetne, ahogyan a társadalomtörténeté is. Ezt az 1980-as évektől a 2010-es évekig terjedő periódusra vonatkozóan meg is tette Kövér György legújabb könyvében.³

Közelítések, fogalmi kérdések

A történész és a jelenidő viszonyának, kapcsolatának az értelmezése folyamatosan és dinamikusan változott és változik. A régi és hagyományos történettudományi megközelítés szerint a történész hivatása szerint a múlttal foglalkozik, azzal a múlttal, aminek ő maga semmilyen formában nem volt sem részese, sem alakítója, hiszen ez biztosítja számára az objektivitást, a múltból fennmaradt adatok, tények, információk tárgyilagos értékelését és ezek történeti elbeszéléssé formálását. Ebből következően a történész nem teheti tudományos vizsgálat tárgyává sem a jelen történetét, sem a jelenkori társadalmi változások történetét.

A releváns történeti megközelítések – ezen belül többek között a posztmodern szemlélet – szerint, „a múlt csak a jelen fényében érthető meg, és a jelen csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen”.⁴ Vagyis a jelen és a múlt között természetes és szerves kapcsolat van, a – múltbeli – történelmi, gazdasági, politikai és társadalmi változások folyamatot alkotnak, hatással vannak a jelenre, nem választhatók el mesterségesen a jelentől a történeti értelmezés szempontjai szerint sem. Többek között azért sem, mert a történelem szüntelen változás, kumulatív folyamat, végcél nélküli fejlődés. Ebből következik az is, hogy a jelen, ami az idő természeténél fogva dinamikusan válik a múlt részévé, önmagában már ezért is a történeti vizsgálat/elemzés tárgya. A történész is benne él a jelenkorban, aminek az eseményei, a közgondolkodása, az életvilága nyilvánvalóan befolyásolja a gondolkodásmódját. Ám, ha a történész a történeti elbeszélés során következetesen érvényesíti az objektivitást és a kauzalitás elvét, autonóm személyiségként jár el a források feldolgozása során, akkor a vizsgált korszak időbeli távolságától függetlenül képes lehet az érvényes történeti tudás, a kanonizációra is alkalmas, múltból szóló, tárgyyszerű történeti elbeszélés megalkotására, amihez a politikai befolyástól és az ideológiai előfeltevésektől, elfogultságoktól való mentesség is szükséges. Így válik relatívvá az a nézőpont probléma, hogy a történész benne él a jelenben, aminek elemzi, értelmezi a történetét, és megalkotja az erről szóló történeti elbeszélését. Miután következetesen alkalmazza a történetiség elvét, komplex humán és társadalomtudományi megközelítésben elemez és értelmez, többek között ez az, aminek révén elkülönül a kortárs politológus vagy szociológus elemzőtől, aki rendszerint csak egy jelen idejű kérdés megválaszolására tesz egyidejű kísérletet úgy, hogy nem helyezi azt történeti összefüggésrendszerbe és/vagy értelmezési keretbe.

Míndezen kapcsán elkerülhetetlenül felmerül a kérdés: hogyan érvényesíthető a történetiség elve a jelenkor politikai, társadalmi változásainak vizsgálatában? Nyilvánvalóan elsősorban a megszokott kronológiai korlátok átlépésével, a hosszú időtartamú elemzés következetes alkalmazásának a segítségével, a múlt-, a közelmúltbeli és a jelenben érvényesülő

³ Kövér: *A magyar társadalomtörténet-írás*, különösen 323–409.

⁴ Carr: *Mi a történelem?*, i. m.

trendek értelmezésével, összefüggéseinek feltáráásával. Példaként megemlíthető, hogy egy adott közösség vagy társadalmi csoport jelenkori társadalmi magatartásának az értelmezése elképzelhetetlen a történelmi előzmények vizsgálata és ezek jelenre gyakorolt hatásának az elemzése és bemutatása nélkül.⁵

Ha elfogadjuk a fentebb megfogalmazottakat, akkor egyértelmű igennel lehet válaszolni arra a kérdésre, hogy van-e története a jelennek. Ahogyan arra is, amit Bódy Zsombor fogalmazott meg a jelenkortörténet-írás kérdéseit áttekintő összefoglaló tanulmányában,⁶ miszerint „Történetírás-e a jelenkortörténet-írás?” A jelenkor történeti elemzése nélkül nehéz megérteni a történelmet, azt, aminek a változásait az átlagemberek is befolyásolnak életükkel, tevékenységükkel. Ugyanakkor nyilván nem lehet egyenlőségjelet tenni a jelenkortörténet és az emlékeztörténet⁷ közé, hiszen az elsősorban a kollektív vagy egyéni emlékezetet,⁸ ennek változásait vizsgálja egy konkrét esemény vagy a megélt történelem kapcsán.

Jegyzetek a jelenkortörténetről

Ha a jelenkortörténet változásait szeretnénk megérteni az 1985 óta eltelt négy évtizedben, akkor először azt érdemes megvizsgálni, hogyan értelmeződött és értelmeződik át mindaz, amit ez alatt értünk. Látható, hogy kronologikus és tartalmi megközelítésben egyaránt hosszú útról van szó. Az 1980-as évek Magyarországon a modern értelemben vett jelenkortörténet egyáltalán nem vagy csak sporadikusan létezett. Még az államszocialista korszak utolsó évtizedében is a marxista-leninista ideológiai elvárásoknak megfelelően párttörténet és munkásmozgalom-történet jelentette alapvetően a domináns narratívát, amit szervesen kiegészítettek az elhallgatások és a történeti tabuk. Ennek egyhangúságát csak alkalmilag és esetlegesen törték meg az ideológiai kötöttségektől szabadulni igyekvő, tárgyilagosabb, realisztikus történeti elemzésre törekvő megközelítések.

Valódi és teljes fordulat az 1989/1990-es rendszerváltással, illetve az után következett be. Az informálisan gyakorolt cenzúra megszűnése, a sajtószabadság fokozatos helyreállítása már az 1980-as évek utolsó harmadában is jelentősen megnövelte a jelenkor – elhallgatott és tabusított – történelme iránti kíváncsiságot és társadalmi érdeklődést. Így az 1980/1990-es évek fordulója és az 1990-es évek eleje az ún. „traumaterápiás jelenkortörténet” időszaka volt. Ekkor veszítették el véglegesen jelentésüket az ideologikus elváráshoz igazított történeti elbeszélések, és ekkor vált lehetővé a közelmúlt történeti tabuinak a felszámolása az elhallgatások helyett, valamint az egyéni és közösségi múlt társadalmi birtokba vétele. A megélt történelem kibeszélésének a lehetővé válása valóban hozzájárult az elfojtások, valamint az egyéni és kollektív történelmi traumák⁹ – legalább részleges – feloldásához.

Ezzel párhuzamosan elhárultak a politikai, ideológiai és intézményi akadályok a modern jelenkortörténet tudományos (re)professzionizációja elől. Megszűntek a tematikai és kro-

⁵ Lásd: Valuch: *Politikai oldalak vonzásában*, 83–110.

⁶ Bódy: *Az önmagára irányuló tekintet*, 1293–1316.

⁷ Magyarországon az emlékeztörténet mint történettudományi (al)diszciplína csak részlegesen intézményesült a rendszerváltás óta eltelt évtizedek során, főként az *oral history* megközelítésmódjára alapozva, tematikailag pedig elsősorban a holocaust és az 1956-os forradalom emlékezete vált kiemelt témává. Ellentétben az európai tudományossággal, ahol az emlékeztörténet kutatása önálló tudományos társasággal és folyóirattal is rendelkezik (*Memory Studies Association, Memory Studies*), és számos európai országban működik egyetemi tanszék is.

⁸ A kérdéshez lásd: Gyáni: *Emlékezés, emlékezet*, i. m.; uő: *Az elveszített múlt*, i. m.; uő: *A történelem mint emlékmű*, i. m.

⁹ A trauma történettudományi elbeszéléséhez, elbeszélhetőségének a kérdéséhez lásd: Gyáni: *Az elveszített múlt*, 267–344.

nológiai korlátok, a magyar történelem immár már nem ért véget a második világháborúnál vagy 1956-nál. Az 1990-es évek folyamán a teljes államszocialista korszak – kezdetben kiemelten az 1956-os forradalom – története beemelődött a kutatási témák közé, sőt az évtized végére, az ezredfordulóra már a rendszerváltás időszaka is legitim kutatási témává vált.¹⁰

Ennek a változásnak fontos része volt az intézményrendszer átalakulása, a kommunista párthoz tartozó képző- és kutatóintézetek megszűnése. A Munkásmozgalmi Múzeum a rendszerváltás után beolvadt a Magyar Nemzeti Múzeumba, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete megszűnt. Alapítványi formában – részben az MSZP-hez is kötődve – a Politikátörténeti Intézet jött létre a helyén, kutatóintézetként és jelenkortörténeti levéltárként az egykori pártarchívum(ok) iratanyagát kezelve.

Fontos szerepe volt a jelenkori múltfeltárásban és tudományos feldolgozásban az 1990-ben alapított 1956-os Intézetnek, ami az 1990-es évek végére, túllépve az 1956-os forradalom témakörén, széles tematikával foglalkozó jelenkortörténeti intézetté vált és az is maradt 2011-es önálló intézetként történő megszűntetéséig, illetve 2019-ben bekövetkezett teljes felszámolásáig. Az intézet szerves része volt az Oral History Archivum,¹¹ ami Közép-Európa egyik legnagyobb életút-történeti interjúgyűjteményévé vált az 1990-es években.

Az egyetemek legújabbkori magyar történeti tematikái megújultak, az oktatók fokozatosan kicserélődtek. A kutatói és oktatói szabadság helyreállítása jegyében számos új összefoglaló munka, egyetemi tankönyv jelent meg az 1990-es években és az ezredfordulón.¹²

A modern, elméletileg és módszertanilag megalapozott jelenkortörténeti kutatásoknak fontos eseménysorozata volt az 1994-ben, 1997-ben és 2000-ben Debrecenben széles tudományos összefogással megrendezett Országos Jelenkortörténeti Konferencia, amely alkalmat teremtett a tisztázó párbeszédre és az új jelenkortörténeti kutatások eredményeinek bemutatására is. A konferenciák témakörei alapvetően a 20. századi magyar történelem újragondolása köré szerveződtek. 1994-ben a hatalom és a társadalom a 20. századi magyar történelemben, 1997-ben a politika, gazdaság és társadalom a 20. századi magyar történelemben, 2000-ben pedig a 20. századi magyar történelem értelmezése és értékelése volt a téma.¹³ Ez a konferenciasorozat ekkor lezárult, és lényegében csak 2016-ban indult újtájjá az Országos Jelenkortörténeti Konferencia, amit azóta is háromévente rendeznek meg, és a magyar jelenkortörténeti kutatások reprezentatív tudományos eseményévé vált.

Az intézményi átalakulásnak, a kutatói szemlélet- és gondolkodásmód-váltásnak köszönhetően a magyar jelenkortörténeti kutatások fokozatosan szinkronba kerültek az európai történelemtudománnyal. A jelenkortörténet a rendszerváltás előtti, tabusított történelem rekonstruktív megközelítéséből korszerű, kortárs történetírói szemléletté vált.

Ez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a tudományos szabadság újratertésével párhuzamosan a jelenkortörténet a politikai identitásviták terepévé is vált a rendszerváltást követő évtizedekben, és időről időre megjelent és felerősödött a jelenkortörténetírás politikai befolyásolásának határozott szándéka is. Ennek része volt az 1990-es években a XX. Század Intézet mint ún. jobboldali műhely megalapítása és a Terror Háza Múzeum létrehozása. A politikai igényeket kiszolgáló jelenkortörténeti intézetek alapítása 2010 után

¹⁰ 1999-ben éppen az 1956-os Intézet rendezett nemzetközi konferenciát a rendszerváltás történetéről, és széles körű tudományos összefogással, az Új Mandátum Kiadóval együtt adta ki könyvsorozatban a korszak dokumentumait. Bozóki András et. al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*, i. m.

¹¹ Az Archivum történetét lásd: www.rev.hu/hu/node/61 (Letöltés: 2025. szeptember 12.)

¹² A leginveciózusabb kísérlet Magyarország 20. századi történetének az újragondolására: Romsics: *Magyarország története*, i. m.

¹³ Az előadások 1995-ben, 1999–2000-ben és 2002-ben tanulmánykötetekben jelentek meg.

vált markánssá a Veritas Intézet, a RETÖRKI és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága létrehozásával, amelyek alapvető feladata a regnáló jobboldali kormányzat történet-, emlékezet- és identitáspolitikai¹⁴ céljait kiszolgáló, azokat alátámasztó történeti elbeszélések létrehozása és terjesztése.

Jegyzetek a jelenkori társadalomtörténetről

Bár a magyar társadalomtörténetnek¹⁵ mint releváns történelemfelfogásnak a huszadik század elejére visszanyúló tudományos előzményei és hagyományai vannak, s az a Horthy-korszakban eljutott az intézményesülés szintjére, többek között Mályusz Elemér, Hajnal István és Szabó István munkásságának köszönhetően, a kommunista hatalomátvétel hosszabb időre megszakította ezt a folyamatot, és a társadalomtörténetet nemkívánatos történeti felfogássá minősítette elsősorban azért, mert nem tartotta összeegyeztethetőnek a saját – meglehetősen leegyszerűsített – osztályalapú társadalomfelfogásával. A marxista-leninista dogmatika az 1970-es évektől lassan gyengült a történettudományban, ebben fontos szerepe volt Ránki György alapvetően gazdaság- és kisebb részben társadalomtörténeti irányultságú munkásságának és a modern társadalomtörténet újjáéledését előkészítő Vörös Károly és Hanák Péter – sokrétű – kutatásainak.

Részben ezzel párhuzamosan kezdett kibontakozni az a szemléleti fordulat és generációs szerveződés, ami – többek között – Bácskai Vera, Á. Varga László, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Faragó Tamás, Kövér György, Tóth Zoltán és mások kutatói és tudományos szervezői aktivitása révén eljutott az első, kifejezetten társadalomtörténeti konferencia megszervezéséig 1986 őszén Salgótarjánban.

A szemléleti fordulatot elsősorban az jelentette, hogy számukra a társadalom nemcsak kis színesítő fejezetet jelentett a nagy történeti összefoglalások végén, hanem maga a történelmi vizsgálat tárgya makro- és mikroszinten egyaránt. Másként fogalmazva: ebben a történelemértelmezésben a történelem alapvető eleme a társadalom működésének minél pontosabb megértése. Ez egyben azt is jelentette, hogy a történeti kutatás és elemzés legfontosabb feladata a társadalom és a különböző társadalmi csoportok összetételének, a különböző társadalmi helyzeteknek, változásoknak strukturális, idő- és térbeli vizsgálata.

A tudományos autonómia megteremtésének az igénye, a történelem értelmezésének új, társadalmi szempontú megközelítése és a generációs adottságok és törekvések összekapcsolódása indította el a modern magyar társadalomtörténetet a tudományos elfogadás, a professzionalizáció és a tudományos intézményesülés útján az 1980-as évek második felében és a rendszerváltás időszakában. Ennek fontos részét képezte a társadalomtörténeti konferenciasorozat évenkénti megrendezése, a „Rendi társadalom – Polgári társadalom” konferenciakötetek¹⁶ rendszeres kiadása és a saját szakmai szervezet, a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület létrehozása 1989-ben, majd folyamatos működtetése napjainkig. Az egyesület nemcsak a magyar történettudomány második legnagyobb szakmai szervezete lett, hanem a tudományos szocializáció fontos intézményévé is vált az elmúlt évtizedekben.

A professzionalizációnak¹⁷ ugyancsak fontos lépése volt a társadalomtörténetnek mint önálló történettudományi diszciplinának a beépülése a felsőoktatásba, ami több párhuzamos lépésben valósult meg. Ezek közé tartozott a tantárggyá válás a történelem és a társadalom-

---

¹⁴ A jelenkori történelem-, emlékezet- és identitáspolitikai kérdésekről lásd: Gyáni: *Történelem és politika*, i. m.

¹⁵ Részletesen lásd: Kövér: *A magyar társadalomtörténet-írás*, i. m.

¹⁶ A megjelent kötetek elérhetők a www.hajnalkor.com/kiadvanyok weboldalon.

¹⁷ Részletesen lásd. Kövér: *A magyar társadalomtörténet-írás*, i. m.

tudományi oktatásban az 1990-es évek elején, az oktatási tematikák kidolgozása, az oktatáshoz szükséges tankönyvek,¹⁸ szöveggyűjtemények megírása, összeállítása. Szintén alapvető jelentőségű volt az intézményi háttér létrehozása, ami a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, illetve az Történeti Szociológiai Tanszék létrehozását, illetve működését jelentette az ELTE-n, ami kiegészült a doktori képzés megszervezésével. Ezt a közel másfél évtizedes professzionalizációs és intézményesülési folyamatot lényegében az önálló társadalomtörténeti folyóirat, a *Korall* létrehozása zárta le 2000-ben. Ebben is volt egy fontos generációs szerveződési gyakorlat, hiszen a modern társadalomtörténet alapítóinak csoportja mellett fokozatosan megjelentek a fél-egy generációval fiatalabbak, akiket azután a tanítványok generációs csoportjai követtek az ezredfordulót követő évtizedekben. A *Korall* folyóirat alapító szerkesztői is lényegében egy szakmai generációs csoportba tartoztak.

A rendszerváltás után létrejövő modern magyar társadalomtörténetnek meghatározó szerepe volt egyrészt a módszertani sokszínűség kialakításában, másrészt az olyan, új társadalomtörténeti diszciplínák meghonosításában, mint például a mentalitástörténet, történeti antropológia, a mindennapok története, fogyasztástörténet, a munka társadalomtörténete, az érzelmek története vagy a mikrotörténet.

Kutatási kérdések és témakörök szempontjából közelítve jól látható, hogy – a rendszerváltástól napjainkig – az egyén és társadalom, a hatalom és társadalom viszonyának a vizsgálata, az egyéni és kollektív társadalmi és élethelyzetek és ezek változásai, az államszocializmus és a rendszerváltás társadalmának a vizsgálata vált többek között kiemelt kutatási témává, s ez utóbbi kettő szoros kapcsolódást jelent a jelenkortörténethez is. Fontos megjegyezni azt is, hogy a társadalomtörténet, éppen a maga sajátos interdiszciplináris jellegénél fogva teszi lehetővé a társadalmi változások komplex megértését.

A társadalomtörténeti kutatások ma Magyarországon kétségkívül igen széles tematikai és kronológiai határok között mozognak, de az is látható, meglehetősen erős a jelenkori társadalmi viszonyok és változások történeti elemzésének a szándéka, ami jól kiegészíti a jelenkorral kapcsolatos politika és – manapság kicsit szűkebb keresztmetszetű – gazdaságtörténeti kutatásokat is.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, tudományos értelemben mit hozott a vizsgált négy évtized a magyar társadalomtörténetírásban, akkor a – jelen tanulmány keretei között áttekinthetetlen – lassan könyvtárnyi méretű új szakirodalom mellett, s persze azzal együtt, azt a szemléleti és módszertani nyitottságot érdemes kiemelni, ami alapvetően megváltoztatta a történelemtől való gondolkodást, és tágasabbá tette a történelem értelmezésének lehetőségeit Magyarországon, a magyar történettudományban.

SZAKIRODALOM

- Benda Gyula: *A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. Századvég*, (1997) 4. sz. 33–44.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris, 2006.
- Bódy Zsombor: *Az önmagára irányuló tekintet. Van-e jelenkortörténet, és ha van, mi az? Századok*, 154. évf. (2022) 6. sz. 1293–1316.
- Bozóki András et. al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. 1-8. kötet: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1999–2000.
- Carr, Edward: *Mi a történelem?* Budapest: Osiris, 1995.

---

¹⁸ Lásd többek között: Gyáni-Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, i. m.; Valuch: *Magyarország társadalomtörténete*, i. m.; Bódy – Ö. Kovács (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, i. m.

- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 1998.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000.
- Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010.
- Gyáni Gábor: *A történelem, mint emlékmű*. Budapest: Kalligram, 2016.
- Gyáni Gábor: *Történelem és politika: történelempolitika*. Budapest: Kalligram, 2024.
- Kövér György: *Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – tíz év múltán*. Századvég, (1997) 4. sz. 44–53.
- Kövér György: *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2025. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 17.)
- Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Budapest: Osiris, 1999.
- Valuch Tibor: *Politikai oldalak vonzásában: Az ipari munkásság politikai kötődésének változásai a 20. századi Magyarországon*. Múltunk, 67. évf. (2022) 4. sz. 83–110.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Budapest: Osiris, 2001.

BALLABÁS DÁNIEL

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Intézet

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 62–77.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.62-77

www.aetas.hu

Változnak az idők. De vajon mi is velük változunk?

Áttekintés a történelemtudomány digitalizációjának elmúlt négy évtizedéről

ABSTRACT. *Times Are Changing. But Are We Changing With Them? Overview of the Digitalization of Historiography in the Last Four Decades.* The digitalization of historiography does not only mean the adoption of new technologies, but a significant shift in the mindset of historians as well. The widespread usage of online source bases and the spread of digital methods of analysis opened new horizons in research, and changed the directions and methodological framework of historical examinations. The criteria of building online archival and library databases, the functioning of search algorithms, and the considerations behind the formation of data models strongly influence research processes and the narratives about the past. The goal of this study is to point out that digitalization offers exciting new opportunities, but at the same time poses considerable risks. The real challenge is not in the handling of the new devices, but in harmonizing the traditional merits of historiography with the new perspectives of the digital era.

Keywords: *digital history, digital competences, evaluation of digital sources, historical network analysis, training of historians*

Bevezetés

Tanulmányomban az *Aetas* negyvenéves jubileuma apropóján azt tekintem át, hogy miként változott meg és milyen új dimenziókat nyert a történelmi munka a lap indulása óta. Ma már egy olyan világban élünk, amelyet mindinkább a digitalizáció határoz meg, s ez a folyamat a történelemtudományi kutatás kereteire is alapvető befolyással van. Számos olyan eszköz és lehetőség létezik, amelyeket magától értetődő természetességgel használunk, és mindennapjaink részének tekintünk. Holott ezek alig néhány évtizedes – vagy még ennél is rövidebb – múltra tekintenek vissza. Elsőként érdemes röviden felidézni az 1985 óta e téren végbement fontosabb változásokat.

Mindenekelőtt a történéssz alapvető munkaeszköze, a számítógép is ilyen viszonylagos újdonságnak tekinthető. Egy 2001-es kutatás szerint Magyarországon a felsőfokú végzettséggel rendelkezők 58%-ának volt saját személyi számítógépe, míg 2007-ben a számítógéphasználók arányát 89%-osra mérték ebben a körben. Az általános trendek alapján tehát mindössze húsz-harminc éves fejleménynek tűnik az, hogy a magyarországi történészek többsége számítógépet használjon a mindennapi munkájához. Az információkeresés és szakmai kommunikáció terén mára alapvető kutatási infrastruktúrává vált internet esetében néhány éves késéssel hasonló tendenciák játszódtak le. 2001-ben a felsőfokú végzettségűeknek a 45%-a internetezett. 2007-re ez az arány közel megduplázódott. A kutatókat mobilisabbá

tevő hordozható számítógépek, illetve a könyvtári, levéltári anyagok saját kezű digitalizálására is alkalmas okostelefonok széles körű elterjedése a 2010-es évek közepére tehető.¹ A hazai vonatkozású történelmi szakirodalom korábban elképzelhetetlennek tűnő tömeges digitalizációja és közzététele révén mára szinte megkerülhetetlen forrásbázisnak számító *Arcanum Újságok* (korábban *Arcanum Digitális Tudománytár*),² a *Hungaricana Közgyűjteményi Portál*,³ valamint az *Arcanum Térképek* (korábbi nevén *MAPIRE*)⁴ alig egy évtizede, 2014-ben indult útjára. Az egy-egy szakmai könyvkiadó teljes portfólióját digitálisan közzétevő *Szaktárs*⁵ 2018-ban követte ezeket.

Végül nem szabad elfeledkezni a mesterséges intelligenciáról (MI) sem, ami itt kopogtat a történészek ajtaján. Sőt, egyesek bizonyára már be is engedték azt, hiszen értelmesen alkalmazva hasznos segítség lehet a kutatásban.⁶ Ezt a szélesebb közvélemény számára a szöveges és képi tartalmak automatizált előállítására képes ChatGPT 2022 végi megjelenése tette ismertté. Noha egyébként számos hasonló generatív MI létezik, és az MI szakmai felhasználása korántsem korlátozódik az ilyen típusú tartalom-előállító eszközökre.

A fentiekben számba vett jelenségek – talán egyelőre az MI kivételével – mára teljesen beépültek a történészek napi szintű munkavégzésébe. Használatuk olyan magától értetődőnek tűnik, mintha mindig is része lett volna a történészi munkának. Pedig a felsoroltak közül az *Aetas* negyven évvel ezelőtti elindulásakor még csak a személyi számítógép létezett. És az is csupán egy szűk kör számára volt elérhető.

Manapság már bizonyos értelemben mindenki digitális történésznek tekinthető – még azok is, akik kifejezetten idegenkednek ettől a szemlélettől. S bár az elmúlt évtizedek fentebb említett fejleményei önmagukban is igen látványos változásokat eredményeztek a szakmában, mindez csupán a felszín. A történelemtudomány digitalizációja ennél jóval többet kínál. Az én felfogásom szerint alapvetően egy gyakorlati problémáról van szó: ha és amennyiben a történész olyan szakmai kérdéssel találja szembe magát, amelyre kizárólag a digitalizáció eszköztárának segítségével adható érvényes válasz, képesnek kell lennie megtalálni a megfelelő megoldást. A hangsúly természetesen a kutatás eredményén van, nem pedig az alkalmazott eszközön. Ha azonban nem ismerjük és nem használjuk a rendelkezésre álló digitális módszereket, akkor könnyen előfordulhat, hogy nem tudjuk kiaknázni a forrásainkban rejlő lehetőségeket. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy nem univerzális, minden kutatót egyformán érintő problémáról van szó. Bizonyos témák esetében mindez irreleváns lehet. Annál viszont egészen biztosan több kutató érintett benne, mint ahányan ma ténylegesen és tudatosan élnek a digitalizáció kínálta lehetőségekkel.

Tanulmányomban áttekintem a történelemtudomány digitalizációjának főbb folyamatait és a digitális történelem fogalmának mai értelmezéseit. A hálózatkutatás példáján keresztül gyakorlati oldalról is bemutatom a digitális megközelítések lehetőségeit, majd kitérek arra is, miként jelennek meg ezek a kompetenciák a történészképzésben.

¹ A statisztikai adatok forrásai: „*Mapping the digital future*”, 17., 20.; Probáld (szerk.): *A magyarországi háztartások infokommunikációs (IKT-) eszközökkel való ellátottsága és az egyéni használat jellemzői*, 22–23.; *Lakossági internethasználat*, i. m.

² adt.arcanum.com/ (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

³ www.hungaricana.hu/ (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

⁴ maps.arcanum.com/ (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

⁵ www.szaktars.hu/ (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

⁶ Kerepeszki: *Történészek, "digitális történelem" és a mesterséges intelligencia*, i. m.

Rövid historiográfiai áttekintés

Bár a digitalizáció látványos térnyerése csak a közelmúlt fejleménye, a történészek és a számítógépek barátkozása ennél jóval régebbi időre nyúlik vissza. Ebből a számos vitával és ellentmondással terhelt folyamatból néhány fontosabb csomópontot szeretnék kiemelni.

A történeti feladatok „gépesítésének” első ismert szószólója Murray G. Lawson volt, aki az *American Historical Association* 1946 decemberében megrendezett éves találkozásán vette fel azokat a gondolatokat, amelyeket két évvel később *The Machine Age in Historical Research* címmel írásban is közreadott. Az általa a történészek figyelmébe ajánlott McBee Keysort rendszer úgynevezett peremlyukkártyákból állt, amelyeket egyszerű, mechanikus eszközök segítségével jegyzetek, bibliográfiai tételek tárgyszavazására és csoportosítására lehetett használni. Ehhez képest az IBM és a Remington Rand cégek jóval kifinomultabb, gyorsabb, elektronikusan működtethető lyukkártya-technológiát kínáltak. Ez az említett feladatokon kívül statisztikai számítások automatizált elvégzésére is alkalmas volt.⁷

A tömeges adatfeldolgozás lehetősége az 1950-es évek végén az Új gazdaságtörténet (*New Economic History* vagy *Cliometrics*) megjelenésével kapott gyakorlati jelentőséget. Ez a múlt gazdasági folyamatait statisztikai elemzések és gazdasági elméletek segítségével vizsgálta. Célja nem csupán a történeti események leírása, hanem az ok-okozati összefüggések feltárása, a történelmi jelenségek mérhető magyarázata volt. A kvantitatív történetírás viszonylag hamar népszerűvé vált az Amerikai Egyesült Államokban. Az irányzat egyik ikonikus munkája Robert William Fogel és Stanley L. Engerman nevéhez fűződik, akik az 1974-ben megjelent *Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery* című könyvükben a rabszolgaság intézményének gazdasági racionalitása mellett érveltek. Ez nagy médiafigyelmet keltett, hiszen teljesen szembe ment az erre vonatkozó addigi elképzelésekkel. Egyúttal azonban hozzájárult a kliometria hanyatlásához is. Az olyan állítások, mint hogy a rabszolgákat évente átlagosan 0,7-szer korbácsolták meg, rámutattak a túlzásba vitt kvantifikáció abszurdítására, és könnyű támadási felületet nyújtottak.⁸

Az adatokra alapozott történetírás az európai kontinensen nemzeti keretek között fejlődött ki. A brit kvantitatív történetírás jellegzetessége abban állt, hogy a számokra és statisztikai modellekre épülő elemzés társadalomtörténeti és kulturális kérdésekhez kapcsolódott. Franciaországban az *Annales*-iskola harmadik generációjához tartozó történészek terjedelmes adatsorok segítségével igyekeztek felderíteni a gazdasági és társadalmi folyamatok hosszú távú mintázatait.⁹ Noha egyébként olyan vélemények is vannak, amelyek szerint az *Annales* valójában nem gyakorolt jelentősebb befolyást a francia számítógépes történeti kutatásokra.¹⁰ Az akkori Nyugat-Németországban viszont csak körülbelül húsz éves késéssel, az 1970-es évek elején vertek gyökeret a kvantitatív módszerek a társadalomtörténet-írás terén.¹¹ Az 1990 előtti időszakban nemzetközi szinten mintegy 700-ra tehető a témában megjelent publikációk száma.¹²

Miközben a kvantitatív történetírás módszerei és eredményei világszerte élénk viták tárgyát képezték, az irányzat fokozatos intézményesülése is megindult. Az 1960–1970-es évek fordulóján az *American Historical Association* keretei között működött egy a történeti

⁷ Lawson: *The Machine Age in Historical Research*, 141–149.

⁸ Kemman: *Trading Zones of Digital History*, 19–21.; König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 21–22.; Zaagsma: *On Digital History*, 8–9.

⁹ König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 22–23.

¹⁰ Zaagsma: *On Digital History*, 9.

¹¹ König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 23.

¹² Hiltmann: *Vom Medienwandel zum Methodenwandel*, 29.

kutatásban alkalmazott kvantitatív adatokkal foglalkozó ad hoc bizottság (*Ad Hoc Committee on Quantitative Data in History*). Németországban az 1970-es években a bielefeldi *Zentrum für interdisziplinäre Forschung* vált a számítógépes történelemtudomány egyik meghatározó központjává. Jelentős szerepet játszott továbbá az 1975-ben Kölnben megalakult *Arbeitsgemeinschaft für Quantifizierung und Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung*. Az általa kiadott *QUANTUM-Information* című folyóirat 1979-ben vette fel a *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* nevet, és manapság is aktív. Franciaországban az 1979 és 2003 között kiadott *Le Médiéviste et l'Ordinateur* körül csoportosultak a kérdés iránt érdeklődő történészek. A nemzetközi intézményesülés fontos mérföldkövét jelentette az 1987-ben létrehozott *International Association for History and Computing*, amely 1989 és 2002 között *History and Computing* címmel egy folyóiratot is megjelentetett. Ez a lap *International Journal of Humanities and Arts Computing* néven éledt újjá 2007-ben. Az Egyesült Államokban a digitális módszerek iránt érdeklődőket az 1996-ban alapított *American Association for History and Computing* fogta össze. Ennek folyóirata 1998 és 2010 között a *Journal of the Association for History and Computing* volt.¹³

Magyarországon már az 1960-as években megjelentek történelemtudományi folyóiratok hasábjain a kvantitatív történetírás nyugati fejleményeire való utalások. Az első kifejezetten témába vágó cikk azonban egy szovjet matematikus-történész, Valentin Alekszejevics Usztyinov tollából jelent meg 1964-ben *Elektronikus [sic!] számológépek alkalmazása a történettudományban* címmel. (A cikk felvezetéséből tudható, hogy egy évvel korábban az *Annales* is leköszölte.) Mindez beilelt tehát a fentebb vázolt tendenciákba. A kvantitatív módszerek térnyeréséről ma már tudható ugyan, hogy nem váltották be a hozzájuk fűzött, nagy átörést ígérő várakozásokat. Akkoriban mégis jelentős hatást gyakoroltak a történészek között zajló diskurzusra, mégpedig a világban tapasztalható politikai megosztottságtól függetlenül. Ezen viták alapján jól érzékelhető, hogy egyes magyar történészek otthonosan mozogtak a korszak nemzetközi tudományos közegében. A kvantitatív történetírás, csakúgy, mint tőlünk nyugatra, Magyarországon is megosztotta a szakma képviselőit: egy kisebb csoport fantáziát látott benne, a nagy többség azonban szkeptikus vagy kifejezetten ellenséges volt az iránnyal szemben.¹⁴

Káli Róbert hivatkozott tanulmánya mellett ezekbe a kezdeti időkbe enged bepillantást a Benda Gyula és Halmos Károly által *Számítástechnika, kvantifikáció és történelem. A magyar irodalom bibliográfiája* címmel közzétett összeállítás, amelyben az 1964 és 1996 közötti évek szakirodalmi termését vették számba.¹⁵ Az általuk felsorolt tételek zöme a tágan értelmezett hetvenes évekre esik. Az évtized elejét még az optimista hangvételű cikkek jellemezték. 1972 őszén a történészek és a számítástechnikai szakemberek közös tanácskozást tartottak az együttműködés lehetőségeiről. Ennek felvezetésében Tarján Rezső – a Neumann János Számítógéptudományi Társaság alapítója és első elnöke – nagy jövőt jósolt a számítógépeknek a múltbéli társadalmak vizsgálatára irányuló kutatásokban. Ugyanakkor nem titkolta el azt a megérzését sem, hogy szerinte ennek eredménye majd csak a következő történész generációknál fog megmutatkozni.¹⁶ Amiben úgy tűnik, hogy igaza is lett. A számítógépes kutatások Magyarországon sem váltották be a hozzájuk fűzött kezdeti reményeket.

¹³ König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 25–26.; Zaagsma: *On Digital History*, 9.

¹⁴ Káli: *Kvantifikáció és történetírás Magyarországon az 1960-as, 1970-es években*, i. m.

¹⁵ Benda–Halmos: *Számítástechnika, kvantifikáció és történelem*, 279–286.

¹⁶ *Számítógépek és a történettudomány*, 526–527.

A kvantitatív történetírás körül kialakuló viták eleve olyan közegben zajlottak a számítógépek használatának lehetőségéről, előnyeiről vagy hátrányairól, ahol a valóságban nemigen állt rendelkezésre ez az eszköz.¹⁷ Emellett az 1970-es évek végére a nemzetközi kitekintéssel rendelkező hazai történészeknek azzal kellett szembesülniük, hogy a kvantitatív módszereket korábban támogató nyugati kollégáik egyre inkább a mentalitástörténet, a történeti antropológia vagy a mikrotörténelem irányába tájékozódnak. 1981-ben Gyáni Gábor már azt sem tartotta kizártnak, hogy az adatokra épülő történetírás egyenesen zsákutcának bizonyul majd.¹⁸ A gazdaságtörténet-írás szemszögéből nézve pedig Kövér György utóbb úgy vélekedett, hogy „a kliometria megmaradt Magyarországon honosítatlan nemzetközi növénynek, amely nem eresztett itthon gyökereket”.¹⁹ Az *Aetas* 1985-ös megalapítása idején úgy tűnhetett tehát, hogy a számítógépek nem fognak különösebben jelentős szerepet betölteni a történelmi kutatásokban.

A történelemtudomány digitalizálódásának napjainkban tapasztalható jelensége azonban rácsafolni látszik ezekre a korábbi várakozásokra. S ez egyúttal felveti azt a kérdést, hogy e fejlemény milyen kapcsolatban van a fentebb részletezett folyamatokkal. Ebben a tekintetben megoszlanak a szakirodalmi vélemények. Vannak, akik egyenesen a *New Economic History*-ból vezetik le azt,²⁰ mások mérföldkövekről, hullámokról vagy egymást többé-kevésbé átfedő szakaszokról beszélnek,²¹ esetleg kifejezetten digitális fordulatot érzékelnek.²² De olyanok is akadnak, akik inkább a különbségeket hangsúlyozzák.²³

Ha a digitális módszerek történelemtudományi elterjedését egy hosszabb távú, hullámzó folyamatként fogjuk fel, akkor mindez jól leírható az innovációk tipikus pályájának ábrázolására szolgáló hype-görbével. Eszerint az új technológiák megítélése rendszerint ciklikusan alakul: a kezdeti lelkesedést gyakran erősen eltúlzott várakozások kísérik, amelyeket óhatatlanul kiábrándulás követ, míg végül az eszköz valós teljesítménye és korlátai fokozatosan a helyükre kerülnek.²⁴ Ebben a keretben gondolkodva a történelemtudomány digitalizációja jelenleg abban a szakaszban („megvilágosodás lejtője”) lehet, amikor a korábbi túlzások és elutasítások helyét egy megfontoltabb, a tényleges lehetőségekre építő szemlélet kezdi átvenni. A folyamat végkimenetele természetesen nem látható előre, de én úgy vélem, még messze vagyunk a szakmailag értelmesnek mondható lehetőségek felső határától.

¹⁷ Tudományos és felsőoktatási intézmények üzemeltetésében 1970-ben mindössze 24 darab, de 1979-ben – valamennyi oktatási intézményt figyelembe véve – is csak 159 számítógép működött Magyarországon. *Számítástechnikai évkönyv 1970*, 9.; *Számítástechnikai statisztikai évkönyv 1980*, 30.

¹⁸ Gyáni: *Egy új történeti forrás: az adatbank*, 94.

¹⁹ Kövér: *Fordulat, forradalom után?*, 201.

²⁰ Hiltmann: *Vom Medienwandel zum Methodenwandel*, 28–29.; Mawdsley–Munck: *Számítógép a történettudományban*, 15–18.

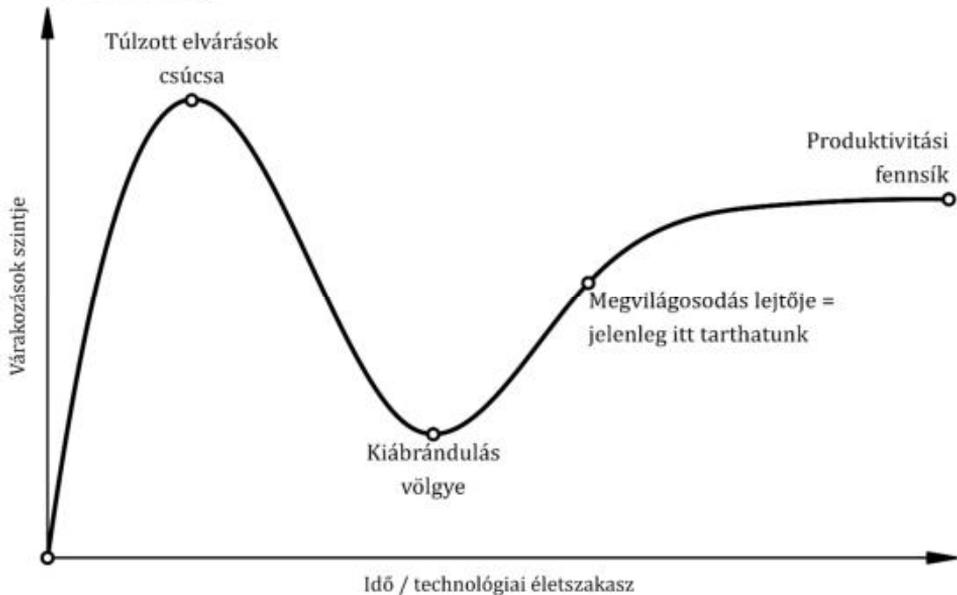
²¹ König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 20.; Romein et al.: *State of the Field: Digital History*, 292.

²² Butterworth: *Adventures in Zoomland*, 21.; Danthine–Hiebel–Rampl: *Geoinformationssysteme (GIS) in den Geschichtswissenschaften*, 167.; Gramsch–Stehfest: *Von der Metapher zur Methode*, 2.; Kemman: *Trading Zones of Digital History*, 2., 157.

²³ König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 38.

²⁴ en.wikipedia.org/wiki/Gartner_hype_cycle (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

AZ INFORMATIKA TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI ALKALMAZÁSÁNAK HYPE-GÖRBÉJE

Forrás: saját szerkesztés

De mi jellemzi a megvilágosodás lejtőjének nevezett szakaszt? Hol tart manapság a történelemtudomány digitalizációja? A következő részben ezekre a kérdésekre próbálok választ adni.

Mi fán terem a digitális történelem?

Közösen megélt tapasztalatunk, hogy a múlt kutatása az utóbbi időben jelentős átalakuláson ment keresztül. A tömeges méreteket öltő digitalizáció révén lehetővé vált, hogy a történetek az interneten keresztül könnyebben hozzáférjenek a forrásokhoz és a szakirodalomhoz, vagy legalábbis azok egy jelentős részéhez. Számos ingyenes szoftver és alkalmazás segíti a kutatási anyagok rendszerezését és elemzését, a történeti munka megszervezését. Eközben a szakmai kommunikáció és tudásmegosztás nagyrészt az online térbe költözött, lehetőséget adva a szélesebb közönség aktív bevonódására is.

Ezt a jelenséget nagyjából az ezredforduló óta a digitális történelem/digitális történelemtudomány fogalmával (*digital history*, *digitale Geschichtswissenschaft*) illeti a szakirodalom. Tulajdonképpen egy ernyőfogalomról van szó, mert a témának számos megközelítése és árnyalata létezik. A digitális humán tudományokkal való átfedés révén a terület transzdiszciplináris, nyitott határokkal rendelkezik, és folyamatos átalakulásban van a technológiai fejlődés, valamint a történetek nyelvi és kulturális sokszínűsége következtében. Mindezek miatt a digitális történelem mibenlétét nagyon nehéz koherens módon megfogalmazni.²⁵ Mareike König a kurrens német, angol és francia szakirodalomban az alábbi, általa-

²⁵ Kemman: *Trading Zones of Digital History*, 7–12.; König: *Die digitale Transformation als reflexiver turn*, 38–39.

nosan jelenlévő megállapításokat tudta azonosítani: 1) A vizsgált munkák gyakran hangsúlyozzák, hogy ma már minden történész digitális kutatónak tekinthető. 2) Fontos szerepet tulajdonítanak az alapvető digitális ismeretek elsajátításának mind az elmélet, mind a gyakorlat terén, mivel az e formában rendelkezésre álló források megszerzésének, értelmezésének és feldolgozásának módszere befolyásolja a történészi munka eredményét. 3) Külön kihívást és régóta megoldhatatlannak látszó problémát jelent a kutatáshoz használt technikai megoldások jelentőségének és hatásának megértése a hagyományosabb módszerekkel dolgozó történészekkel. 4) Hangsúlyozzák, hogy a digitális módszerek nem felváltani akarják a régieket, hanem kiegészíteni azokat. A gyakorlatban a különböző analóg és digitális megközelítések keveredése a jellemző a témába vágó publikációkra, illetve ez a megközelítés lenne kívánatos mindenki részéről. 5) Végezetül rendszerint szorgalmazzák a kutatási adatok, kódok megosztását és a publikációk nyílt hozzáférhetőségének biztosítását.²⁶

Az általam áttekintett publikációkban szembeűnően gyakran megfogalmazódott az az elvárás, hogy a történészeknek az eddigieknél sokkal tudatosabban kellene viszonyulniuk a megváltozott kutatási környezet sajátosságaihoz. Ez annál is inkább indokolt lenne, mivel a történelemtudomány bizonyos fokú digitalizálódása immáron nem választás kérdése, hanem meglévő adottság, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Viszonylag kevés olyan kutató van, aki kizárólag digitális projektekkel foglalkozik. A történészek többsége a hagyományosnak tekinthető eljárásokat és a digitális módszereket egyaránt alkalmazza, ha máshol nem is, de az információgyűjtés szakaszában mindenképpen. A kihívást jelen esetben a klasszikus és a digitális megközelítések integrálása jelenti.²⁷ A digitális technológiák használata a történeti kutatásban nem csupán az eszköztárat változtatja meg, hanem a tudományág episztemológiai és hermeneutikai alapjait is érinti. Ahhoz, hogy a történészek megbízható módon dolgozzanak, világosan kell látniuk, hogyan jönnek létre eredményeik, és miként értelmezhetők azok. Ez felveti a kérdést, hogy a digitalizáció milyen módon formálja át a történészi munkát, a kutatási folyamatokat, a történelmi tudás előállításának logikáját.²⁸

Problémaként azonosítható, hogy sokan nem ugyanazzal a kritikai szemlélettel közelítenek a digitális forrásokhoz, mint ahogyan azt a hagyományos formában rendelkezésre álló anyagok esetében egyébként megteszik. Ez már a kutatás legelső szakaszában, a források feltárása során megjelenhet. A teljes szövegű keresés lehetősége kétségkívül vonzó szempontnak tekinthető. Kérdéses azonban, hogy a történészek vajon mennyire jártasak az *online* keresési stratégiákban, illetve felismerik-e a nyomtatott vagy kézírásos szkennelt anyagok látható rétege mögött esetlegesen megbúvó karakterfelismerési hibák jelenlétét. Vagyis tisztában vannak-e azzal, hogy az analóg anyagok digitális formába való konvertálása, valamint az információk tárolásának módja alapvetően meghatározza, miként használhatjuk fel a későbbiekben ezeket a forrásokat? Ebből a szempontból nagy jelentőséggel bír a pontos és értelmes keresőkifejezések megfogalmazásának képessége, valamint annak felismerése, hogy a keresési módok és algoritmusok hogyan befolyásolják nemcsak a találati listákat, hanem a készülő elemzés eredményét is.²⁹

²⁶ König: *Die digitale Transformation als reflexiver turn*, 40–43.

²⁷ Zaagsma: *On Digital History*, 17.

²⁸ Fickers: *What the D does to history*, 46–49.; Hiltmann: *(Epistemologische) Grundlagen der Anwendung digitaler Methoden in den Geschichtswissenschaften*, 44.; König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 36.; Romein et al.: *State of the Field: Digital History*, 307–310.; Zaagsma: *Digital History and the Politics of Digitization*, 830–832.

²⁹ Hiltmann: *(Epistemologische) Grundlagen der Anwendung digitaler Methoden in den Geschichtswissenschaften*, 47–49.; Kemman: *Trading Zones of Digital History*, 29–38.; König: *Die digitale*

A napjainkban megtapasztalható tömeges digitalizáció jelensége azt a hamis látszatot kelti, hogy az interneten szinte minden elérhető. A valóságban azonban ez egyáltalán nincs így. A bőség érzete ellenére az elméletileg rendelkezésre álló forrásoknak jelenleg még csak igen kis hányadát digitalizálták. Globális összehasonlításban nagyon egyenlőtlen mértékben. Ez pedig felveti azt a kérdést, hogy milyen történelem írható meg pusztán a digitális anyagokra támaszkodva, és milyen perspektívák vagy narratívák maradnak ezáltal rejtve. A forrásokat őrző kulturális intézmények digitalizálási gyakorlata, amely a leginkább keresett vagy valamilyen szempontból jelentősnek tekintett anyagok *online* közzétételét helyezi előtérbe, a saját nézőpontjukból racionális döntésnek tűnik. Ám a történeti kutatás számára korlátozó lehet. Ugyanis ahelyett, hogy új források bevonására ösztönözne, elsősorban a már ismert értelmezések megerősítését szolgálja. Emellett pénzügyi és szerzői jogi megfontolások is szerepet játszhatnak a digitalizálási projektek elindításában. Mivel a levéltárak és könyvtárak *online* gyűjteményei tudatos válogatás és szerkesztés eredményeként jönnek létre, korántsem tekinthetők értékítéletektől mentes, semleges forrásbázisoknak. Innen nézve az archívumok nem csupán megőrzik a múltat, hanem aktívan formálják is azt. A fizetőkapszok mögé rejtett új és régebbi tartalmak pedig anyagi okok miatt maradhatnak ki az anyaggyűjtésből. Mindeközben érdemes kiemelni a másikat, nem kevésbé problémás oldalt is: a digitálisan elérhető anyagok mennyisége már most is olyan jelentős, hogy gyakran csupán áttekintő jellegű, madártávlat-szerű elemzésekre nyílik lehetőség.³⁰

A digitális formában rendelkezésre álló források használata nagyrészt továbbra is az analóg idők hermeneutikai gyakorlatát tükrözi: a történészek ugyanúgy olvassák vagy nézegetik őket, mint ahogy azt korábban megszokták. Más szóval, ezek az anyagok gyakran az eredeti dokumentumok kényelmesebben elérhető alternatívájaként funkcionálnak. Az eddigiekhez képest legfeljebb a teljes szövegű keresés lehetősége jelent – persze korántsem elhanyagolható – újdonságot. A digitális technológiák azonban számos más eszközt is felkínálnak a forrásokkal való interakcióba lépésre. Ha az utóbbiakat adatként kezeljük, akkor az átfogóbb és rugalmasabb hozzáférést biztosít a bennük lévő információkhoz. Lehetővé teszi belső átrendezésüket, kombinálásukat, bővítésüket, automatizált feldolgozásukat.³¹ A digitális elemzésektől való idegenkedés valószínűleg több tényezőre vezethető vissza. A történeti kutatás számára egyből hasznosítható, jól előkészített és géppel olvasható források, adatbázisok csak korlátozottan állnak rendelkezésre. Így már az anyagok összegyűjtése és előfeldolgozása is rendkívül időigényes feladat. Ráadásul a legtöbb általános elemző eszköz nem képes az összes kutatási feladat automatikus megoldására. Illetve eleve olyan módon kell megfogalmazni a problémákat, hogy azok a gépi feldolgozásra alkalmasak legyenek. Ez egyfajta szemléletváltást is feltételez. Az elemző eszközök működését természetesen legalább alapszinten el kell sajátítani. Ennek ellenére a végbemenő folyamatok sokszor továbbra is átláthatatlannak maradnak, ami egyfajta „fekete doboz” érzést kelt a történészekben. Végül megemlítendő, hogy a számítógépes módszerekkel szemben a kliometria időszakában kialakult ellenérzések és bizalmatlanság feltehetően mind a mai napig érezteti hatását.³²

Transformation der Geschichtswissenschaften, 32–33.; Romein et al.: *State of the Field: Digital History*, 294–295.; Zaagsma: *On Digital History*, 25.

³⁰ Deicke–Schmunk: *Digitale Quellenkritik*, 111–114.; *Digital History and Argument white paper*, 7.; Kemman: *Trading Zones of Digital History*, 27.; König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 32–33.; Lässig, Simone: *Digital History*, 13–18.; Zaagsma: *On Digital History*, 21., 23.; Zaagsma: *Digital History and the Politics of Digitization*, 830–845.

³¹ Hiltmann: *Vom Medienwandel zum Methodenwandel*, 31–37.; Kemman: *Trading Zones of Digital History*, 3.; Zaagsma: *On Digital History*, 18.

³² König: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*, 37.

Az adatelemzés nem tekinthető semleges vagy objektív folyamatnak. Gyakran figyelmen kívül hagyjuk, hogy a digitális eszközök és eljárások már eleve bizonyos elméleti előfeltevéseket hordoznak. Az, hogy milyen elemzési egységeket választunk, mely algoritmusokat alkalmazunk, vagy milyen vizualizációs technikákat használunk, mind olyan döntések, amelyek mögött értelmezői és elméleti keretek állnak, és amelyek befolyásolják az elemzés eredményét és értelmezését.³³

Az analóg források digitalizálása vagy a történeti információk adatbázisba szervezése mindig egy előzetesen kialakított adatmodellre épül, amely alapvetően meghatározza, hogy később milyen módon dolgozhatunk adatainkkal. Az adatmodell kijelöli, milyen típusú információkat és milyen struktúrában kell rögzíteni, ezért a kutatónak már a folyamat elején alaposan ismernie kell a vizsgált tárgykört és a releváns ismeretszerzési lehetőségeket annak érdekében, hogy az adatgyűjtés értelmes és célzott legyen. Az adatmodellek mindig valamilyen szelekció és absztrakció eredményei, és konkrét kutatási célokat szolgálnak. Nem létezik univerzális modell, amely minden kutatási kérdést lefedne. Ennek következtében az adatmodellek jelentősen befolyásolják a későbbi elemzéseket, formálják a kutató viszonyát a digitális forrásokhoz, és meghatározzák, mely kérdések vizsgálhatók az adatokkal, illetve melyek nem, mivel mindig egy adott perspektívából reprezentálják a valóság egy részét.³⁴

A digitalizáció térhódítása tehát nem pusztán technikai kérdés. Alapvetően újraértelmezi, hogy mit értünk történeti bizonyosságon, hogyan választjuk ki a vizsgálni kívánt jelenségeket, vagy milyen módon kapcsolódunk a múlt forrásaihoz. Ha a kutatási folyamat és a tudományos érvelés algoritmusok és adathalmazok közvetítésével zajlik, akkor fontos, hogy tudatosítsuk: minden döntés – a források kiválasztásától kezdve a digitális elemzés módszertanának és eszközeinek megválasztásáig – értelmezői és episztemológiai következményekkel jár. A történészek számára a kihívás nem csupán az új eszközök elsajátítása, hanem annak felismerése: a digitalizáció úgy teremt új lehetőségeket, hogy közben folyamatosan formálja a múltról alkotott képünket.

A hálózat metaforájától a hálózatelemzés módszertanáig

Az ismeretelméleti problémák mellett a digitális történelemnek van egy gyakorlatias oldala is. Idetartozik minden, ami a források kezelésének technikai oldalát érinti, a begyűjtéstől a feldolgozáson át egészen a vizuális megjelenítésig. E műveletek során dől el, hogy a történész milyen formában fér hozzá az adatokhoz, hogyan tudja azokat értelmezni, és miként alakítható belőlük történeti narratíva. A gyakorlat tehát nem pusztán kiegészíti az elméleti reflexiókat, hanem szorosan összefonódik velük, hiszen a választott eljárások és keretek – ahogy fentebb láthattuk – már önmagukban is befolyásolják a lehetséges kutatási eredményeket. A digitális történelem fogalmát meg lehet közelíteni úgy is, mint különféle gyakorlati megoldások és eljárások összességét. A továbbiakban a hálózatok példáján³⁵ keresztül szeretném illusztrálni, hogy milyen kihívásokkal jár a múltban létező kapcsolatok feltárása és elemzése a digitális eszközök segítségével.

---

³³ Zaagsma: *On Digital History*, 23.

³⁴ Hiltmann: (*Epistemologische*) *Grundlagen der Anwendung digitaler Methoden in den Geschichtswissenschaften*, 49–54.; Pap: *Adatbázisok tervezése, létrehozása és felhasználása a történeti kutatásban*, 11., 57–61.

³⁵ A hálózatkutatásban érdekelt történészeket nemzetközi szinten a *The Historical Network Research Community* fogja össze és támogatja szakmailag. Ennek honlapján megtalálható a téma szakirodalmának jelenleg elérhető legnagyobb bibliográfiája: historicalnetworkresearch.org/bibliography/ (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

A hálózat, amely lényegét tekintve csomópontokból és az őket összekötő kapcsolatokból álló rendszer, a 18. század folyamán matematikai fogalomként jelent meg a tudományos életben. Napjainkban azonban már egy interdiszciplinárisan alkalmazott sémának tekinthető. A társadalmi hálózatok vizsgálata viszonylag korán felkeltette a társadalomtudományok érdeklődését, mivel lehetőséget kínált a komplex társadalmi struktúrák feltérképezésére és elemzésére. A 20. század második felében ez a megközelítés önálló kutatási irányzattá, a társadalmi kapcsolatháló elemzés (*Social Network Analysis*, SNA) részterületévé vált. A hálózatok fogalmának történelemtudományi integrálására az 1970-es években történtek meg az első kísérletek. Wolfgang Reinhard 1979-ben megjelent *Freunde und Kreaturen* című munkája a történelmi hálózatok kutatás klasszikusának számít. Ebben Reinhard rámutatott arra, hogy a kapcsolati hálók elemzése lehetővé teszi annak feltárását, miként hatnak a személyes viszonyok az egyének döntéseire, és fordítva, hogyan alakítják ezek a döntések a hálózati struktúrákat. Ez a megközelítés nem pusztán egy szociológiai elméletnek a történelmi jelenségekre való ráerőltetése volt, hanem éppen azáltal nyújtott új értelmezési keretet, hogy a személyes kapcsolatok és hatásaik vizsgálatát sokkal árnyaltabb, összetettebb perspektívába helyezte. Reinhardt munkája egy olyan időszakban jelent meg, amikor a történések egyre inkább elfordultak a kvantitatív megközelítéstől. Ő maga nem utasította ugyan el a matematikai-statisztikai eszközök használatát, munkája azonban a korabeli trendeknek megfelelően a kultúra- és mentalitástörténelmi elemzések sorába illeszkedett.³⁶

A hálózatok metaforaként való szemlélete még jó ideig szinte kizárólagos maradt a történések körében. Az internet elterjedése pedig olyan népszerűvé tette az ilyen típusú vizsgálatokat, hogy Reinhard 2005-ben már úgy látta: a hálózat „a még népszerűbb diskurzus [szó] mellett a történelemtudomány második leggyakrabban használt üres frázisává” vált.³⁷ A történelmi hálózatok kutatásnak 2017 óta saját folyóirata is van, amely *Journal of Historical Network Research* címen jelenik meg. Ennek szerkesztői az első szám elé írt beköszönő cikkükben úgy vélekedtek, hogy „a történések egészen a közelmúltig továbbra is a »hálózatok« viszonylag homályos, metaforikus értelmezésénél maradtak [...]. Az elmúlt két évtized során azonban a hálózatelemzés egy marginális elméletből a történelmi kutatásban olyan megalapozott módszertanná fejlődött, amely túllép a hálózatok fogalmának pusztán metaforikus használatán.”³⁸ Ehhez a gondolatmenethez csatlakozva Robert Gramsch–Stehfest 2020-ban azt írta, hogy „ma már mindenhol hálózatokról beszélünk, ahol korábban csoportokról, személyi szövetségekről, klientúrákról, összefonódásokról stb. volt szó. A fogalmat azonban a tudományban [...] azoknak a kutatásoknak kell fenntartani, amelyek a hálózatelemzés formális fogalomkészletét és matematikai módszertanát alkalmazzák.” Sőt úgy látta, hogy a metaforáról a módszerre való átállás a német nyelvterületen a megelőző évtizedben már végbe is ment.³⁹

A történelmi hálózatok kutatás mibenléte tehát nem egyértelmű dolog. Egyes szerzők a hálózatot inkább metaforikus eszközként értelmezik, amelyet szinte bármilyen összefüggés vizsgálatára fel lehet használni, míg mások kizárólag az adatszerűen leírható múltbéli struktúrákat tekintik az efféle kutatások tárgyának. Magyarországon jelenleg túlnyomórészt az

---

³⁶ Gramsch–Stehfest: *Von der Metapher zur Methode*, 3–5.; Rollinger–Düring–Gramsch–Stehfest–Stark: *Editors' Introduction*, II–III.

³⁷ Gramsch–Stehfest: *Von der Metapher zur Methode*, 5.

³⁸ Rollinger–Düring–Gramsch–Stehfest–Stark: *Editors' Introduction*, III.

³⁹ Gramsch–Stehfest: *Von der Metapher zur Methode*, 5.

előbbi megközelítés dominál.⁴⁰ E tanulmány fókuszában viszont azok a hálózatok állnak, amelyek adatszerűen próbálják megragadni a múltat.

A klasszikus statisztikai elemzéssel szemben, amely az egyének vagy kollektívumok abszolút jellemzőit vizsgálja, a hálózatokra építő megközelítés ezek kölcsönös kapcsolatrendszerére, valamint a belőlük létrehozott hálózatok matematikai szerkezetére koncentrál. E perspektívából nyílik lehetőség a kutatási hipotézisek megfogalmazására és a következtetések levonására, amelyeket a forráskritika és a történeti értelmezés segítségével tovább kell ellenőrizni és pontosítani.⁴¹ A kutatónak előzetesen, a forrásadottságok ismeretében döntést kell hoznia arról, hogy mit tekint hálózati csomópontnak és kapcsolati információnak. Ezek egyáltalán nem maguktól értetődő dolgok.

Mivel az elemzés szoftveres úton történik, az egyelőre még csak elméletben létező hálózatot adatszerűen is le kell írni. Ez az előző részben említett adatmodell kialakításával, majd az erre épülő adatbázis létrehozásával és adatokkal való feltöltésével történik.⁴²

Az összegyűjtött adatok számítógéppel való kiértékeléséhez nem elegendő pusztán a megfelelő szoftver kezelésének ismerete. A hálózatok kutatás ugyanis olyan interdiszciplináris megközelítés, amely különböző tudományterületek sajátos igényeit és elemzési szempontjait integrálja. Az egyes diszciplínák közötti átjárást és a szoftverrel való kommunikációt ebben az esetben a hálózattudomány terminológiája teszi lehetővé, vagyis ennek ismerete kulcsfontosságú dolog. A gyakorlatban a történész számára ez azt jelenti, hogy a vizsgált történeti problémát át kell ültetni a hálózatok nyelvére, hiszen a szoftver kizárólag ebben a formában képes feldolgozni az adatokat. Majd ennek eredményét utóbb vissza kell alakítani történelmi mondanivalóvá. Ez a kitérő fordítás sajátos gondolkodásmódot igényel, amelynek elsajátítása jelentős kihívás elé állíthatja a kutatókat.⁴³ Mindemellett az internetről letölthető hálózatelemző szoftverek csak egy bizonyos szintig tudnak elkísérni minket a kutatásban. Egy összetettebb történelmi probléma feltárásához már programozásra is szükség lehet.

A hálózatelemzés igazi potenciálja elsősorban a vizualizációs eljárásokban mutatkozik meg, amelyek képesek átlátható formába rendezni az egyébként összetett és nehezen értelmezhető kapcsolati struktúrákat.⁴⁴ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy egy hálózat vizuális reprezentációjának konkrét kinézete csak részben következik a mögötte álló adatokból. Legalább ilyen mértékben hozzájárulnak a látványhoz a szoftver beállításai, a hálózati elemek elrendezéséért felelős algoritmusok működése, valamint a történész egyéni döntései és preferenciái. Azaz nincs „helyes” vizuális megjelenítése egy hálózatnak. A látványos ábrák könnyen a múltbéli valóság közvetlen visszatükrözésének illúzióját kelthetik, sőt érzelmileg is magukkal ragadhatják a befogadót. Valójában azonban választások és döntések sora áll mögöttük, ezért a hálózati vizualizáció értelmezése éppoly elengedhetetlen része a történeti elemzésnek, mint maguknak az adatoknak a vizsgálata.⁴⁵

A múltbéli hálózatokkal való munka tehát összetett készségeket igényel. A kutatónak nemcsak a kapcsolati információk feltárására és az adatok rendszerezésére kell képesnek

---

⁴⁰ Lásd például a következő tanulmányköteteket: Kövér–Pogány–Weisz (főszerk.): *Hálózat & Hierarchia*, i. m.; Ballabás–Pap (szerk.): *Hálózatok és kapcsolatok*, i. m.

⁴¹ Gramsch-Stehfest: *Von der Metapher zur Methode*, 318.

⁴² Pap: *Adatbázisok tervezése, létrehozása és felhasználása a történeti kutatásban*, 11., 57–61.

⁴³ Például a hálózattudomány és a genealógia fogalomrendszerének egymással való megfeleltetésére lásd: Ballabás: *Családfákon innen és túl*, i. m. Ugyanennek a gyakorlati alkalmazására nézve: Ballabás: *Az ókigyósi Wenckheim-kastély vendégkönyvéből kibontható genealógiai kapcsolathálózat*, i. m.; Nagy: *Tisztviselői életpályák*, i. m.

⁴⁴ Gramsch-Stehfest: *Von der Metapher zur Methode*, 323.

⁴⁵ Houston: *Meaningful Aesthetics*, 367–374.

lennie, hanem azok formalizálására, szoftveres elemzésére, valamint a vizualizációk kritikus értelmezésére is. Ez a folyamat a történeéstől elvárható szakértelmet a matematikai, számítástechnikai és vizuális gondolkodással ötvözi, miközben minden döntésnek jelentős értelmezői és episztemológiai következményei vannak. A hálózat kutatás így nem csupán egy másféle módszertani perspektívát kínál, hanem egyúttal rávilágít arra is, milyen képességekre és tudásra van szükség a digitális környezetben végzet történeti munkához.

A digitális kompetenciák a történeésképzésben

A digitális projekteken dolgozó történészek számára szükséges kompetenciák áttekintéséhez a *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften* című, sok szerzős kézikönyvet fogom alapul venni. A 2024-ben megjelent, közel 700 oldalas munka kifejezetten az egyetemeken BA és MA képzéseire járó, történelemmel foglalkozó hallgatók számára íródott a digitális történelem jó gyakorlatainak bemutatása céljából. Külön figyelemre méltó, hogy a kötet szerzőinek döntő többsége ausztriai intézményekhez kötődik. Ez lehetővé tesz egyfajta összehasonlítást is arra vonatkozóan, hogy egy Magyarországgal szomszédos országban hogyan képzelik el az erre fogékonynak mutató történészhallgatók felkészítését a digitális kutatási környezetben való boldogulásra.⁴⁶

A könyv alapján először is elmondható, hogy a digitális történelem nagyon összetett terület, amelynek spektruma a források digitalizálásától és előkészítésétől és adatmodellezésen és elemzésen át a közzétételig, valamint a hosszú távú megőrzés biztosításáig terjed. Ennek megfelelően nem reális elvárás, hogy minden történész a folyamat minden fázisában azonos szintű szakértelemmel rendelkezzen. Sokkal inkább célszerű olyan kompetenciaprofil kialakítása, amely széles körű, közös digitális alaplátalosságra épül, de egy-két részterületen mélyebb specializációt is lehetővé tesz.

A közös minimum részét képezi a digitális forráskritika, amely nem pusztán a dokumentumok, hanem az ezek felkutatására, előállítására vagy feldolgozására szolgáló eljárások és eszközök kritikus vizsgálatát is magában foglalja. Hasonlóan fontosnak tekintik a FAIR-elvű adatkezelést (az angol *Findable, Accessible, Interoperable, Reusable* betűszóából), ami azt jelenti, hogy a kutatási adatoknak kereshetőnek, tartósan hozzáférhetőnek, szabványos formátumok révén más rendszerekkel is összekapcsolhatóknak, valamint a megfelelő dokumentáltság és licencelés mellett újra felhasználhatónak kell lenniük. A közös minimum része továbbá a jogi és etikai tájékozottság is. Ide tartoznak a szerzői jog, az adatvédelem és a kutatási integritás kérdései.

Az előbbiekhöz képest a speciális digitális kompetenciák meglétének szükségessége már mindig a konkrét kutatási problémák függvénye. Szövegekre alapozott kutatásokban ez jelentheti például a forráskorpuszok szövegfelismerő programokkal történő előállítását és számítógépes feldolgozását, a személy- és helynevek automatikus azonosítását, a különböző szövegek közötti kapcsolatok feltárását vagy a digitális kiadás előkészítését. Térbeli fókusz esetén a digitális alaptérképek előállítása, az információk térképi ábrázolása, az eltérő időszakból származó térképretegek összehasonlítása és a térbeli lekérdezések válhatnak fontossá. Ha a kutatás a társadalmi kapcsolatok feltárására összpontosít, akkor a hálózattudomány mutatói és a kapcsolati ábrák értelmező és kritikus használata kerülhet az előtérbe. Bár a fentiekben számos technikai megoldás és eszköz segíti a történész munkáját, a kötet hangsúlyozza: ezek önmagukban nem adnak értelmet a forrásként használt adatoknak.

---

⁴⁶ Antenhofer–Kühberger–Strohmeier (Hg.): *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften*, 8., 667–670.

Vagyis továbbra is a történész feladata marad az értelmezés és a kritikai reflexió, amely biztosítja, hogy az adatokból valóban a történelemtudomány sztenderdjeinek megfelelő következtetések szülessenek.

Összességében nézve a kötet arra próbál rámutatni, hogy a digitális történelem területén nem univerzális tudással rendelkező „mindenesekre” van szükség, hanem olyan történészekre, akik széles körű digitális alapképességgel rendelkeznek, és ezt a saját kutatási területükhöz illeszkedő, specializáltabb és mélyebb digitális kompetenciákkal egészítik ki. Ez nemcsak az egyéni szakmai célok előmozdításánál jelenthet hozzáadott értéket, hanem a kutatói együttműködések logikájához is jól illeszkedik.⁴⁷

Érdeemes röviden kitérni a hazai helyzetre is. Magyar nyelven kifejezetten történészek számára készült kézikönyv tudomásom szerint mindeddig csupán egyszer, 1996-ban jelent meg a témában. A *Számítógép a történettudományban* című kötet két angol szerző munkájának a fordítása volt.⁴⁸ Néhány speciális részterületen ugyan azóta már születtek gyakorlati útmutatók,⁴⁹ de alapvetően hiányoznak a digitalizáció történelemtudományi vonatkozásait tárgyaló munkák. Bár a fentebb áttekintett német nyelvű kötethez képest a történészhallgatók jóval szélesebb rétegéhez szól, bizonyos fokú összehasonlításra azonban mégis lehetőséget kínál a *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe* címmel 2023-ban megjelent tankönyv. Ennek releváns részei a digitális kompetenciák olyan alapvető rétegét mutatják be, amely közvetlenül beilleszthető a történészi gyakorlatba. Ide tartozik a webes források kritikus használata, a különböző online adatbázisokhoz való hozzáférés kérdései, a szerzői jogi szempontok figyelembevételének különböző aspektusai. Emellett a szerzők hangsúlyt fektetnek a mesterséges intelligencia által kínált lehetőségek és kockázatok bemutatására, valamint a digitális munkakörnyezet biztonságos használatára és a hosszabb távú adatmegőrzés gyakorlatára is.⁵⁰ Egy bevezető jellegű tankönyvtől ennél több természetesen nemigen várható el. A két kötet közötti legszembetűnőbb különbséget számomra nem is a tartalmi vagy hangsúlybeli eltérések jelentik, hanem inkább az, ami csak közvetetten érzékelhető: az egyetemi hallgatókról feltételezett szövegértési és befogadási képességek. A német anyanyelvű egyetemistáknak szóló kötet szaktanulmány-igényességgel megírt fejezetei élesen elütnek a magyar hallgatók számára készült tankönyv ismeretterjesztő jellegétől, ami szükségszerűen befolyásolja az átadni szándékozott ismeretek mélységét is.

Végezetül megnéztem a hazai felsőoktatási intézmények történelem szakos alap- és mesterképzéseinek aktuális mintatanterveit. Arra voltam kíváncsi, hogy milyen módon jelenik meg bennük a digitális kompetenciák oktatása. A vizsgálat a 2025 szeptemberében induló képzésekre terjedt ki, vagyis a legfrissebb tantervi kínálatot tekintettem át.⁵¹ Ebben a tanév-

⁴⁷ Antenhofer–Kühberger–Strohmeier (Hg.): *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften*, i. m.

⁴⁸ Mawdsley–Munck: *Számítógép a történettudományban*, i. m.

⁴⁹ Pap: *Adatbázisok tervezése, létrehozása és felhasználása a történeti kutatásban*, i. m.; Sebők–Ring–Máté: *Szövegnyelvtan és mesterséges intelligencia R-ben*, i. m.

⁵⁰ Kerepeszki–Schrek (szerk.): *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe*, i. m.

⁵¹ btk.unideb.hu/alapkepzes; btk.unideb.hu/mesterkepzes-ma; uni-eszterhazy.hu/cms/tartalom/megtekint/bolcseszettudomanyi-kar-tanegyseglistak_2025; www.btk.elte.hu/ba/alapszakok; btk.elte.hu/ma/diszciplinaris; www.kodolanyi.hu/ugyfelszolgalat/mintatantervek/; btk.kre.hu/index.php/alapkepzesek.html; btk.kre.hu/index.php/mesterkepzesek.html; nitk.uni-nke.hu/document/nitk-uni-nke-hu/T%C3%B6rt%C3%A9nelem%20BA_20250731_tanterv.pdf; tti.uni-miskolc.hu/matortenelem; btk.ppke.hu/tantervek-2; btk.ppke.hu/tantervek-3; btk.pte.hu/hu/hallgatoinknak/

ben a történelem alapszak kilenc, a mesterszak pedig nyolc egyetemen indul el Magyarországon.⁵² Az alapképzések mintatantervei közül négyben, a mesterszak körében pedig mindössze háromban találtam olyan kurzust, amelynek az elnevezése arra utalt, hogy kifejezetten érinti a digitalizáció vagy az informatika kérdéskörét. Az egri mesterképzés *Történeti informatika és társadalomtörténet* specializációval működik, amely célzottan összekapcsolja a digitális eszközök használatát a történeti elemzés módszertanával.⁵³ Természetesen pusztán a tantárgyak nevéből nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni. Valamilyen kutatómódszertani kurzus minden képzés mintatantervében előfordul, illetve az informatikának hívott kurzusok tényleges tartalma is eltérhet attól, mint amit az elnevezése sejtet. Az összkép azonban mégis azt mutatja, hogy a digitális történelemhez kapcsolódó készségek és ismeretek csupán szórányosan, legfeljebb elszigetelt kurzusok formájában jelennek meg a magyarországi történészképzéseken. Bárhogyan is nevezik az adott tárgyat, egyetlen félév heti két órája biztosan nem elegendő ahhoz, hogy a hallgatók valóban felkészüljenek a rohamosan digitalizálódó világ által a történelemtudomány elé állított kihívásokra.

Olyan drasztikus visszalépésre, mint ami a kvantitatív történetírás hanyatlásával bekövetkezett, szerintem nem lehet számítani. A jövőben aligha az lesz a kérdés, hogy szükség van-e a történészeknek digitális kompetenciákra, hanem sokkal inkább az, miként illeszkednek ezek a tudományág hagyományos erőnyeire, és hogyan alakítják át a múlt megismerésének lehetőségeit. De kik fogják mindezt oktatni?

BIBLIOGRÁFIA

Szakirodalom

- Antenhofer, Christina – Kühberger, Christoph – Strohmeyer, Arno (Hg.): *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften*. Wien: Böhlau Verlag, 2024. <https://doi.org/10.36198/9783838561165>
- Ballabás Dániel: *Családfákon innen és túl. Genealógiai kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével*. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*. Eger: Líceum Kiadó, 2019. 33–67.
- Ballabás Dániel: *Az ókigyósi Wenckheim-kastély vendégkönyvéből kibontható genealógiai kapcsolat-hálózat. Módszertani tanulmány*. In: Ballabás Dániel – Pap József (szerk.): *Hálózatok és kapcsolatok*. Szeged–Székesfehérvár–Eger: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Városi Levéltár és Kutatóintézet – Líceum Kiadó, 2023. 9–25.
- Ballabás Dániel – Pap József (szerk.): *Hálózatok és kapcsolatok*. Szeged–Székesfehérvár–Eger: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Városi Levéltár és Kutatóintézet – Líceum Kiadó, 2023.
- Benda Gyula – Halmos Károly: *Számítástechnika, kvantifikáció és történelem. A magyar irodalom bibliográfiája*. In: Mawdsley, Evan – Munck, Thomas: *Számítógép a történettudományban*. Kalauz kezdőknek. Budapest: Osiris, 1996. 279–286.
- Butterworth, Alex: *Adventures in Zoomland: Transitions in Scale and the Visual Exploration of Historical Knowledge Graphs as Sequential Storytelling*. In: Armaseleu, Florentina – Fickers, Andreas (eds.): *Zoomland. Exploring Scale in Digital History and Humanities*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2024. 19–42. <https://doi.org/10.1515/9783111317779-002>
- Danthine, Brigit – Hiebel, Gerald – Rampl, Gerhard: *Geoinformationssysteme (GIS) in den Geschichtswissenschaften*. In: Christina Antenhofer – Christoph Kühberger – Arno Strohmeyer (Hg.): *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften*. Wien: Böhlau Verlag, 2024. 165–189.

---

tantervkereso; arts.u-szeged.hu/hist--/--hallgatoknak/tortenelem-szakos (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

⁵² www.felvi.hu/bin/content/vonal25a (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

⁵³ digitalistortenelem.hu/ (Letöltés: 2025. szeptember 16.)

- Deicke, Aline – Schmunk, Stefan: *Digitale Quellenkritik*. In: Christina Antenhofer – Christoph Kühberger – Arno Strohmeier (Hg.): *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften*. Wien: Böhlau Verlag, 2024. 107–123.
- Digital History and Argument white paper. Roy Rosenzweig Center for History and New Media, 2017. rchnm.org/argument-white-paper/ (Letöltés: 2025. szeptember 16.)
- Fickers, Andreas: *What the D does to history. Das digitale Zeitalter als neues historisches Zeitregime?* In: Döring, Karoline – Haas, Stefan – König, Mareike – Wettlaufer Jörg (Hg.): *Digital History. Konzepte, Methoden und Kritiken Digitaler Geschichtswissenschaft*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 45–63. <https://doi.org/10.1515/9783110757101-003>
- Gramsch-Stehfest, Robert: *Von der Metapher zur Methode. Netzwerkanalyse als Instrument zur Erforschung vormoderner Gesellschaften*. Zeitschrift für Historische Forschung, vol. 47. (2020) No. 1. 1–39. <https://doi.org/10.3790/zhf.47.1.1>
- Gyáni Gábor: *Egy új történeti forrás: az adatbank*. Történelmi Szemle, 24. évf. (1981) 1. sz. 94–99.
- Hiltmann, Torsten: *Vom Medienwandel zum Methodenwandel. Die fortschreitende Digitalisierung und ihre Konsequenzen für die Geschichtswissenschaften in historischer Perspektive*. In: Döring, Karoline – Haas, Stefan – König, Mareike – Wettlaufer Jörg (Hg.): *Digital History. Konzepte, Methoden und Kritiken Digitaler Geschichtswissenschaft*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 13–44. <https://doi.org/10.1515/9783110757101-002>
- Hiltmann, Torsten: *(Epistemologische) Grundlagen der Anwendung digitaler Methoden in den Geschichtswissenschaften*. In: Christina Antenhofer – Christoph Kühberger – Arno Strohmeier (Hg.): *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften*. Wien: Böhlau Verlag, 2024. 43–59.
- Houston, Natalie M.: *Meaningful Aesthetics: A Comparison of Open Source Network Analysis Tools*. In: Armaseu, Florentina – Fickers, Andreas (eds.): *Zoomland. Exploring Scale in Digital History and Humanities*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2024. 367–405. <https://doi.org/10.1515/9783111317779-014>
- Káli Róbert: *Kvantifikáció és történetírás Magyarországon az 1960-as, 1970-es években*. Valóság, 60. évf. (2017) 5. sz. 62–85.
- Kemman, Max: *Trading Zones of Digital History*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2021. <https://doi.org/10.1515/9783110682106>
- Kerepeszki Róbert: *Történeészek, "digitális történelem" és a mesterséges intelligencia*. Történelemtanítás, 59. évf. (2024) 1–2. sz. www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2024/06/15_01_02_Kerepeszki.pdf (Letöltés: 2025. szeptember 16.)
- Kerepeszki Róbert – Schrek Katalin (szerk.): *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2023.
- König, Mareike: *Die digitale Transformation als reflexiver turn: Einführende Literatur zur digitalen Geschichte im Überblick*. Neue Politische Literatur, vol. 66. (2021) No. 1. 37–60. <https://doi.org/10.1007/s42520-020-00322-2>
- König, Mareike: *Die digitale Transformation der Geschichtswissenschaften*. In: Christina Antenhofer – Christoph Kühberger – Arno Strohmeier (Hg.): *Digital Humanities in den Geschichtswissenschaften*. Wien: Böhlau Verlag, 2024. 19–41.
- Kövér György: *Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében*. Századok, 147. évf. (2013) 1. sz. 189–204.
- Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Hálózat & Hierarchia*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, 2020.
- Lakossági internethasználat, 2015. Kutatási jelentés az NMHH részére. H. é. n. nmhh.hu/cikk/186413/Lakossagi_internethasznalat_2015 (Letöltés: 2025. szeptember 16.)
- Lawson, Murray G.: *The Machine Age in Historical Research*. The American Archivist, 11. évf. (1948) 2. sz. 141–149.
- Lässig, Simone: *Digital History. Challenges and Opportunities for the Profession*. Geschichte und Gesellschaft, vol. 47. (2021) No. 1. 5–34. <https://doi.org/10.13109/gege.2021.47.1.5>
- „Mapping the digital future”. *Hungarian Society and the Internet*. H. n.: ITTK-TÁRKI, 2001. adatbanktest.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a492.pdf (Letöltés: 2025. szeptember 16.)
- Mawdsley, Evan – Munck, Thomas: *Számítógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek*. Budapest: Osiris, 1996.

- Nagy Andor: *Tisztviselői életpályák. A brassói száz vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750)*. Budapest: Korall, 2024.
- Pap József: *Adatbázisok tervezése, létrehozása és felhasználása a történelmi kutatásban. Gyakorlati kézikönyv történelem szakos hallgatók és kutatók számára*. Eger: Líceum Kiadó, 2022.
- Probáld Ákos (szerk.): *A magyarországi háztartások infokommunikációs (IKT-) eszközökkel való ellátottsága és az egyéni használat jellemzői, 2007*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2008.
- Rollinger, Christian – Düring, Marten – Gramsch-stehfest, Robert – Stark, Martin: *Editors' Introduction*. *Journal of Historical Network Research*, vol. 1. (2017) No. 1. I–VII.
- Romein, C. Annemieke – Kemman, Max – Birkholz, Julie M. – Baker, James – de Gruijter, Michel – Meroño-Peñuela, Albert – Ries, Thorsten – Ros, Ruben – Scagliola, Stefania: *State of the Field: Digital History*. *History*, vol. 105. (2020) No. 365. 291–312.
<https://doi.org/10.1111/1468-229X.12969>
- Sebők Miklós – Ring Orsolya – Máté Ákos: *Szövegbányászat és mesterséges intelligencia R-ben*. Budapest: Typotex, 2021.
- Számítógépek és a történettudomány*. *Történelmi Szemle*, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 526–583.
- Számítástechnikai évkönyv 1970*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1970.
- Számítástechnikai statisztikai évkönyv 1980*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1979.
- Zaagsma, Gerben: *On Digital History*. *Low Countries Historical Review*, vol. 128. (2013) No. 4. 3–29.
<https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.9344>
- Zaagsma, Gerben: *Digital History and the Politics of Digitization*. *Digital Scholarship in the Humanities*, vol. 38. (2022) No. 2. 830–851. <https://doi.org/10.1093/llc/fqac050>

HUNYADI ZSOLT

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 78–90.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.78-90

www.aetas.hu

Középkorászok a digitális térben

Honnan jövünk és hová tartunk?

ABSTRACT. *Medievalists in the Digital Space – Where Did We Come From, and Where Are We Headed?* The study gives a brief overview of the primary stages of the evolution of the Internet, with a particular focus on the digital infrastructures of medieval history research. It spotlights the main characteristics of the road from the “ancient times” now referred to as Web 1.0 to the current Web 3.0/4.0 environment supported by artificial intelligence, showcasing the primary paradigm shifts for the technology and its users. The second part of the study follows the history of online sources, databases, and technologies available for medieval history research from the 1990s to the present day, examining the development of the early digital catalogs, specialized databases, and semantic data links. A primary question raised by the study is whether the development of web-based technologies had a direct effect on the methodological renewal of medieval history research.

Keywords: *web history, online databases, digital research of medieval history, information infrastructure, semantic web*

Az alábbi tanulmány röviden áttekinti a web fejlődésének főbb szakaszait, különös tekintettel a középkorkutatás digitális infrastruktúráira. Felvillantja a ma már web1.0-ként emlegetett „őskortól” a mesterséges intelligenciával támogatott jelenkori web3.0/4.0-ás környezetig tartó folyamat legfőbb jellemzőit, felvillantva a legfontosabb technológiai és felhasználói paradigmaváltásokat. A tanulmány második része a középkori online forrásgyűjtemények és adatbázisok, illetve technológiák elérhetőségének történetét követi nyomon a '90-es évektől napjainkig: a korai digitális katalógusok, tematikus adatbázisok, illetve a szemantikus adatkapcsolatok kialakulását. A tanulmány egyik fontos kérdésfeltevése az, hogy a webes technológiák fejlődése milyen módon hatott a középkorkutatás módszertani megújulására, ha egyáltalán hatott. Ehhez példaként az Anjou-kori oklevélregeszták készülő digitális korpuszát fogjuk használni.

A tanulmány a címében ígéretknél bizonyosan kevesebbet fog nyújtani olvasójának. Nem vállalkozik teljes áttekintésre, már csak azért sem, mert az messze túlfeszítené ezen írás kereteit, másrészt a célját is másként határozza meg: trendeket fog felvázolni, ami részben helyzetértékelésen alapul, illetve a változások irányát próbálja feltérképezni. Az informatika felkent papjai felé előre is apológiával fordul, mert a bölcsészeket komolyan próbára tevő technológiák szabatos leírásában nem lesz feltétlenül makulátlan,¹ az érthetőség oltárán időn-

---

¹ Ugyanakkor igyekszik elkerülni azokat a szakmai közbeszédben is jelen lévő fogalmi csapdákat, mint például az AI/MI elnevezés korlátlan, ily módon pedig sokszor alaptalan használata. Az esetek nagy részében pontosabb a (felügyelt vagy nem felügyelt) gépi tanulás (ML) kifejezést használni.

ként áldozatokat fog hozni. A teljességre törekvésnek már eleve az is határt szabna, hogy az elmúlt évtizedek digitális/online projektjeinek jelentő része efemer életűnek bizonyult – és ez máris a trendek egyikét villantja fel. De ne szaladjunk előre!

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az *Aetas* (est. 1985) már évek óta jelen volt a történelemtudományi folyóiratok „piacán”, amikor Tim Berners-Lee és a CERN útjára indította az információk megosztásának és összekapcsolásának decentralizált protokollját.² A történet azonban ennél egy kissé korábban kezdődött, mi több szegedi, sőt még középkorász vonatkozása is van az események láncolatának. Az 1970-es évek közepén, Horváth Iván nevével fémjelezve, a szegedi JATE-n kezdődtek a régi magyar költészet számítógépes inventáriumának munkálatai, és ennek a vállalkozásnak egy fontos mérföldköve lett 1984, amikor telefonvonalon keresztül online adatbázis-kapcsolat jött létre a JATE és az MTA Irodalomtudományi Intézete között.³ Szintén a '70-es években kezdődött el a Magyar Országos Levéltár (akkor MOL, ma már MNL OL) Mohács előtti gyűjteményének számítógépes feldolgozása elméleti kereteinek kidolgozása Borsa Iván koncepciója alapján, amelynek megvalósítása 1983-ban vette kezdetét.⁴ Az ún. kiadói mutató pedig már a Web „születése” előtt is elérhető lett egy régóta létező, de csak 1983-ban véglegesített protokoll, a *telnet* segítségével. A CERN által kidolgozott protokoll indulásával egyidőben más technológiák is jelen voltak, ezek közül feltétlenül kiemelendő a Minnesotai Egyetemen kifejlesztett *Gopher*, amely egy hierarchikus, szöveges felületen kínált hozzáférést navigációs menükön keresztül kiszolgáló szervereken elhelyezett fájlokhoz. Ezzel szemben a web-protokoll hiperhivatkozásokkal kapcsolta össze az elérhető tartalmakat, ezekhez ráadásul grafikus felületet is kínált, és ez nagyban elősegítette a multimédiás tartalmak elérését is, amire a *Gopher* nem kínált lehetőséget.⁵ Ugyanakkor megkerülhetetlen tény, hogy az első években a *Gopher* nemcsak komoly versenytársa volt a web-nek, de a szöveges tartalmakhoz hozzáférést kereső felhasználói tábor, például a történészek elsősorban ebben a hierarchikus keretrendszerben bolyongtak. Mi több, már ekkor felsejlett annak lehetősége, hogy az online hozzáférés egy új (digitális) kánonképződés egyik első lépése lehet.⁶

A '90-es évek közepére eldőlt a verseny, és a HTML-alapú web(1.0) fokozatosan teret nyert a felhasználók egyre szélesebb táborában, ráadásul a már korábban is létező protokollok egy részét (*telnet*, *ftp*) nem is szorította ki, hanem az URL révén gyakorlatilag integrálta saját keretrendszerébe. Ugyanakkor miközben ez hatalmas technológiai előre lépésnek tekinthető, a mai felhasználók erősen firtognának a három évtizeddel ezelőtti lehetőségek, illetve korlátok láttán. A legfontosabb jellemzője ennek a mátrixnak a statikusság: a tartalmak „csak olvashatók” voltak, az interaktivitás még csak nyomokban fordult elő. A tartalom-gyártás (adat-aggregálás) nagy buzgalommal zajlott, de ezek jellemzően intézményi honlapokon váltak elérhetővé, és ún. keresőmotorok (Yahoo!, Altavista) segítségével váltak

---

² Cf. World Wide Web Consortium - www.w3.org

³ A régi magyar vers repertórium (Répertoire de la poésie hongroise ancienne - RPHA) - f-book.com/rpha/v7/index.php.

⁴ Rác: *A Magyar Országos Levéltárban őrzött 1526 előtti levéltári anyag épülő adatbázisa*, 181.

⁵ A szakma egy része szerint nem pusztán a technológiai „előny” segítette a web-protokollt a végső győzelemhez, hanem az a piaci tény, hogy az 1991-ben megjelenő *Gopher* népszerűsége olyan gyorsan nőtt, hogy az egyetem ezt megpróbálta gazdasági haszonná transzformálni, és licenc-díjat vezetett be, míg a CERN-protokollja nyílt hozzáférést maradt. Poulter: *The design of World Wide Web search engines*, 133–134.

⁶ A „mit és mikor” digitalizálunk versenyben a Biblia és Shakespeare összes drámája sokáig toronymagasan vezetett, de aránylag hamar felkerült a *Gopher* rendszerébe az *Index Thomisticus*, illetve a kora középkor zenei adatbázisa is.

felfedezhetővé. Persze illetlen lenne alábecsülni annak jelentőségét, hogy mekkora segítséget jelentett a történészeknek, hogy külföldi könyvtárak és levéltárak katalógusaiban és inventáriumaiban is tudtak kutakodni, és ha a közvetlen tartalmakhoz nem is tudtak még hozzáférni, de egy-egy – jellemzően rövid – külföldi kutatást hatékonyan elő tudtak készíteni itt-honról. Mi több, az online tér tágulásával szoros korrelációt mutatott a digitalizáló eszközök (scannerek, digitális fényképezőgépek) megjelenése, fejlődése és terjedése a kereskedelmi forgalomban.⁷

Az is fontos nehézséget jelentett, hogy a generált tartalmak szorosan kötődtek az adott intézményhez (közgyűjtemény, egyetem, etc.), így azok tartós elérhetősége, fellelhetősége függött az adott intézmény működésétől, esetleges átszervezésétől, az adott projektek kifizetési idejétől. Az online térben kutató történész szisztematikusan építette online könyvjelzőgyűjteményét, és a rémálmok egyike a „broken link”, avagy a 404-es hiba volt, amely az adott tartalom (megadott címen való) elérhetetlenségét jelezte, ami kutatómódszertani problémákat is felvetett, hiszen az eltűnt vagy elérhetetlen tartalmakra való hivatkozás a rekurzivitás elé gördített akadályokat. Ez pedig csak fokozta a HTML-oldalakra való hivatkozások egyébként is létező problematikáját: nem álltak rendelkezésre megszokott referenciális pontok, azaz a klasszikus oldalszámok, a tartalom megváltozhat(ott), mire az olvasó eljut annak olvasásáig. Részben ez utóbbi kiküszöbölésére terjedt el a hivatkozásokban az utolsó hozzáférés pontos dátumának rögzítése és megadása.⁸

Jelen tanulmány bizonyosan nem fog állást foglalni a web-fejlődés kronológiáját illetően, de arra talán illik utalni, hogy e téren nincs teljes egyetértés ezen sokszereplős szakmai közegeben. A legelfogadottabb avagy legelterjedtebb korszakolás szerint az ezredforduló éveire (leginkább 2001–2005 közé) tehető a web2.0 születése és térnyerése. A korszakolás már csak azért is nehéz feladat, mert pontosan meg kellene határozni azokat az indikátorokat, amelyek segítségével egyértelműen ki lehetne jelölni a határokat. De kénytelenek vagyunk beérni trend-jelző jellemzőkkel. A folyamatosan táguló online tér már nem érte be a „mindent (is) digitalizáljunk” imperatívusszal, hanem a (költség)hatékonyabb elérés és felhasználás felé mozdult el. Ennek látható jelei a tartalomgyártás és -megosztás új útjai lettek: például közös(itett) lekérdezőfelületek⁹ és repozitóriumok (tematikus adatbázisok) kialakítása. De szokás ezt a korszakot a keresőmotorok diadalaként is aposztrofálni, hiszen az online térben elhelyezett és hozzáférhetővé tett tartalmak hatékonyabb megtalálását és elérését nagyban segítette a tartalomszolgáltatók oldaláról induló keresőoptimalizálás (SEO). Ennek végtelenen leegyszerűsített példái lehetnek akár ennek a lapszámnak a tanulmányai, amelyben szerepelnek kulcsszavak (*keywords*), segítve az automatizált keresőket, hogy ne értsék félre a szöveget vagy akár annak absztraktját.

Ennek a „korszaknak” persze legalább ennyire fontos jellemzője volt a dinamikus tartalomszolgáltatással (CMS-rendszerek) párosuló interaktivitás kialakulása és rohamos terje-

---

⁷ Ezeket az eszközöket már jóval korábban kifejlesztették, de amíg tömegesen nem kezdtek el terjedni, – megítélésünk szerint – nem játszottak komoly szerepet a tömeges digitalizálásban.

⁸ Nehéz megállni annak a jó ideje terjedő abszurd gyakorlatnak a kárhoztatását, midőn nyomtatásban megjelent és digitalizált (vagy a printtel egyidőben generált PDF-formátumú) könyvet, tanulmányt a szerzők némelyike ily módon hivatkozta, és gyakran a pontos bibliográfiai adatok megadása helyett pusztán a web-linket és a letöltés dátumát adja meg – mintha ez utóbbinak bármi jelentősége lenne.

⁹ Például KVK – Karlsruhe Virtual Catalog (kvk.bibliothek.kit.edu), vagy idehaza a MOKKA – Magyar Országos Könyvtári Közös Katalógus (mokka.hu).

dése.¹⁰ Ennek egyik beszédes példája a web1.0-ás, rögzített tartalmú lexikonok (például *Britannica online*)¹¹ és a szabadon szerkeszthető, megosztott tartalmat kínáló „webkettes” Wikipedia.¹² A terjedő (PHP, MySQL-alapú) webes applikációk lassan, de biztosan kiszorították a korábbi technológiákat (*ftp, telnet*), ahogyan az e-mailezést is fokozatosan háttérbe szorították a szaporodó fórumok és blogok, amelyek kialakították a közösségi média új világát – a középkorász szakma számára is. Sőt, amellet is lehetne érvelni, hogy itt is elhelyezhető egy korszakhatárt jelölő jelzőkaró, hiszen nagyjából 2010-től nyertek teret az összekapcsolt nyílt adathalmazok (*Linked Open Data – LOD*) és a metaadat-szabványok rögzülésével és terjedésével a szemantikus web már legalább másfél évtizede kopogtatott a kutatók és így módon a történészek ajtaján. Kizárólagos érvényű idővonal bizonyosan nem rajzolható, mert a *cutting edge technology* térnyerése nem volt sem lineáris, sem pedig egyenletes a szakmában.¹³ Ezt példázhatja az RDF-adatmodell (*Resource Description Framework*) születése, illetve elterjedése. Az első technológiai ajánlás már 1999-ben megszületett, de az RDF 1.0 specifikációt 2004-ben, a jelenlegi szemantikus web-struktúrát meghatározó 1.1-et 2014-ben rögzítették, a közeli jövőt meghatározó RDF 1.2 koncepciója pedig már formálódik.¹⁴

Függetlenül attól, hogy az intézményi adatbázisok közötti interoperabilitást lehetővé tévő vagy a közgyűjteményi és kutatási adatbázisok metaadat-hálózatai átjárhatóságát (data linking/harvesting) biztosító technológiákra, ontológiákra (*Web Ontology Language – OWL*) a web3.0 vagy 4.0 nevet aggatjuk, abban többnyire egyetértés mutatkozik, hogy a post-Covid időszak online terét a gépi tanulás,¹⁵ a nagy nyelvi modellek (*Large Language Models – LLM*) létrehozása és elérhetővé tétele, a különböző névterek kialakítása fémjelzi, ahol már átvitt értelemben is a gépek hálózatáról beszélünk, ha a webet jellemezni akarjuk. A tartalomszolgáltató már nem tulajdonosa, de jellemzően még csak nem is megosztója, hanem elsősorban felügyelője a tartalmaknak, amelyeket okosapplikációk segítségével lehet személyre szabni. A FAIR-adatelvek mentén a nyílt hozzáférést (OA) biztosító technológiákat ma már – a teljesség igénye nélkül – az adatbányászat, az adatvizualizáció, a hálózat kutatás és az interaktív térképek létrehozása jellemzi.

A tanulmány címében foglaltak szerint illik e ponton ráközelítenünk arra a kérdésre, hogy a medievisták hol helyezkednek el ebben a sokparaméteres mátrixban. Mi több, mint mindennek, ennek is története van, sőt a kezdetekre már fentebb utaltunk: a MOL/MNL OL középkori állománya számítógépes feldolgozásának terve már az 1970-es évek elején megszületett, a munkálatok pedig a '80-as évek elején el is kezdődtek.¹⁶ A '90-es évek elejére a *Diplomatikai Levéltár* (MOL DL) állományának regesztáit is el lehetett érni *telnet* proto-

---

¹⁰ Ezt természetesen új technológiák, protokollok megjelenése és terjedése alapozta meg, illetve támogatta: például Flash, Java és a HTML-nél jóval nagyobb rugalmasságot biztosító XML. Ezekkel nem az olvasót akarjuk vegzálni, de arra fontos utalni, hogy a fejlődés irányát időnként komolyan befolyásolják az adott pillanatban rendelkezésre álló technológia határai. Például az ígéretes Flash-technológia biztonsági sérülékenysége miatt húzódott vissza napjainkra.

¹¹ www.britannica.com

¹² hu.wikipedia.org

¹³ Részletezés nélkül szeretnénk utalni arra, hogy a „technológiai ugrás”, azaz a fejlődési fokok kihagyása ezen a területen különös jelentőséggel bír.

¹⁴ A 2025 októberében publikált munkaverziót ld.: www.w3.org/TR/rdf12-concepts

¹⁵ Az AI/MI kifejezést a bevezetésben említettek alapján továbbra is kerülnénk. Lásd még: Hodel: *Supervised and Unsupervised*, 158.

¹⁶ Lásd: Rác: *A Magyar Országos Levéltárban őrzött 1526 előtti levéltári anyag épülő adatbázisa*, 181.

kollon keresztül. De a távoli adatbázisok kissé lassabban váltak elérhetővé a középkort kutatók számára (is).

A már a '80-as évektől létező könyvtári OPAC-rendszerek a '90-es évek első felétől fokozatosan web-alapúvá váltak (OPAC, ILS), és némi fáziskéséssel követték őket a levéltárak inventáriumai (ISAD, ISAAR) is. Ugyanakkor kisebb vagy helyi gyűjtőkörű, de nagyon fontos középkori gyűjteménnyel rendelkező intézmények levéltári állományait még csak elvéve lehetett online kutatni még a fondjegyzékek szintjén is. És a fejlettség fent említett (részben földrajzi) egyenetlensége időnként generált érdekes helyzeteket. A johannita lovagrend középkori levéltára, komoly hányattatások után, 1530-ban Máltára került, és ma az 1776-ban alapított Máltai Nemzeti Könyvtár állományában őrzik. Az 1990-es évek végén azonban az az érdekes helyzet állt elő, hogy a minnesotai *Hill Monastic Manuscript Library* (HMML)¹⁷ bencésai által az 1960-as években lemásolt – Máltán őrzött – anyagot Collegeville-ben feldolgozták, az inventáriumokat digitalizálták és online elérhetővé tették. Bár az anyaggal először 1998-ban dolgoztam, még egy 2002-es máltai *hungarica*-kutatás során is az USA-beli online katalógust¹⁸ lehetett használni az egyébként európai gyűjteményben őrzött állományok kutatásához.

Az elképesztő tempóban digitalizált állományok elérése ugyanakkor jellemzően még nem az online térben történt. Elsősorban fizikai hordozókon (floppy lemezek, CD-ROM, DVD-ROM) és csak bizonyos platformokon működő adatbázisok jelentek meg hónapról hónapra, időnként az eltérő számítógépes rendszerekkel való kompatibilitás vagy az átjárhatóság legkisebb reménye nélkül. Ezek részben forráskiadványok voltak, de időnként kutatási segédletek is korongra kerültek, mint például a nemzetközi együttműködésben (IRHT–HMML–BNF) készült *In principio* kéziratkatalógus¹⁹ vagy a leeds-i egyetem középkorászai által már a '60-as évek második felétől publikált biannuális *International Medieval Bibliography* (IMB),²⁰ amelynek 1995-től éves rendszerességgel jelentek meg friss CD-kiadásai.²¹ Az *In principio* ráadásul tükrözi a korábban jelzett kronológiát: 1993-ban jelent meg az első korong, majd az adatbázis 2009-ben költözött az online térbe, akkor már több mint egymillió középkori kézirat digitális katalógusaként. Míg Európában a *Brepols*, addig a középkorászokat leginkább érintő digitalizálás hazai zászlóshajója kétségtelenül az *Arcanum* kiadó volt,²² amely vállalkozás nagyon sok középkorász életét könnyítette meg CD-ROM és DVD-ROM hordozókon publikált adattáiraival.²³ A technológiai fejlődés e téren is fontos szerepet játszott, amit jól jellemez egy nemzetközi példa: A meglehetősen korán digitalizált *Patrologia Latina* sorozat²⁴ 221 kötete 5 CD-korongon fért el, így ezek használata vagy nagyon körülményes volt, vagy speciális eszközt, például ún. CD-tornyot igényelt, amellyel szimultán kezelhetővé vált a teljes állomány. És messze nem csak a kezelhetőség, illetve a kereshetőség okozott nehézségeket: a digitális kiadványok borsos ára sajátos versenyhátrányt teremtett az addig sem homogén kutatói közegekben.

¹⁷ Ma már *Hill Museum & Monastic Library* néven ismert intézmény.

¹⁸ hmmml.org/collections/repositories/malta/national-library-of-malta

¹⁹ apps.brepols.net/inpr/Help/EN/INPR_manual_EN.pdf

²⁰ about.brepols.net/imb

²¹ A kiadvány nyomtatott változata 2017-ben megszűnt. ahc.leeds.ac.uk/medieval-research-innovation/doc/international-medieval-bibliography

²² www.arcanum.com/hu

²³ Bár kisebb vitákat generált a *Turul* folyóirat köteteinek oldalszámok nélküli folyó-szöveggént történő első publikálása (2004) vagy a sok-sok elütést tartalmazó Fejér György-féle *Codex diplomaticus* megtisztítása a hibáktól, amely tulajdonképpen új kiadványt hozott létre.

²⁴ Migne: *Patrologia Latina database*, i. m.

A web2.0 a 2000-es évek közepétől ugyanakkor valamelyest közelebb hozta az „ígéret földjét”, amennyiben mind a könyvtári, mind pedig a levéltári katalógusok esetében egyre szaporodtak az integrált könyvtári/levéltári²⁵ katalógusok, amelyek érzékelhetően növelték a keresések hatékonyságát. Fokozatosan szaporodtak a tematikus adatbázisok (például *Monastic Matrix*,²⁶ *Mapping Gothic France*,²⁷ *Regesta Imperii Online*²⁸). Megindult az online térbe költözési hullám: már nemcsak egyes intézmények jelentek meg gyűjteményeikkel, hanem részben EU-s finanszírozás révén látványosan megnőtt a nemzetközi vállalkozások száma és láthatósága (MoM,²⁹ DigiMap,³⁰ Europeana³¹). Az online hozzáférést adatbázisokhoz (Brepols, JSTOR) kialakultak előfizetési modellek, amelyekhez egyénileg vagy konzorciális formában a magyar kutatóhelyek is hozzáférhettek. A hazai digitális tartalomgyártók és -szolgáltatók sem tétlenkedtek. Látványos lendülettel nőni kezdett az online módon elérhető középkori vonatkozású források és feldolgozások száma. Ennek a folyamatnak egy fontos motorja továbbra is az *Arcanum* maradt, amely cég platformján a MOL/MNL OL állományát (oklevelek nagy felbontású digitális fotóit), illetve levéltári segédleteket (például fondjegyzékek), kézikönyveket és forráskiadványokat (okmánytárak, regeszta-kiadványok)³² elérhetővé tettek, jellemzően kétrétegű PDF-állományokban: 2014-ben elindult a digitális közgyűjteményi portál (*Hungaricana*).³³ Kétségtől fontos mérőszámok számított a szakma képviselői, mindenekelőtt természetesen az okleveles forrásokat kutató és feltáró történészek számára. Mindazonáltal a kereslet-kínálat törvényszerűsége itt is megjelent. Minél nagyobb adat-integráció jött létre, a kutatók annál nagyobb igényekkel léptek fel. Bár szinte minden elérhető vált az online térben, az egymással összefüggő adatok rendkívül széttagoltan voltak jelen a rendszerben, és minden egyes kutatás esetén a középkorászok újra és újra létrehozhatták, sőt definiálták az adatkapcsolatokat a facsimile fotó, a teljes szövegű kiadás, a regeszta, fordítások és kivonatok között, amelyek ugyanazt az entitást reprezentálták: egy eredetiben, átírásban, másolatban, tartalmi átírásban, említésben vagy ezek valamilyen kombinációjában fennmaradt dokumentumot. A hatékonyság növelése önmagában nem hozott módszertani áttörést, és nem sok teret engedett a gépi feldolgozásnak.

Ha nem is hozott azonnali nagy változást, de mindenképpen új megközelítésre kínált lehetőséget a fent említett Monasterium.net (MoM) keretében kialakított virtuális levéltár, amely 2006-ban még pusztán osztrák kezdeményezésként indult, de nagyon hamar nemzetközi együttműködéssé nőtte ki magát. A vállalkozás több szempontból is komoly nívónak számított ezen a tudományterületen. Egyrészt a már említett web2.0-ás trendbe illeszkedett, azaz nemzetközivé válása az integrált levéltári portálok egyik fontos ernyőszerkezete, az *Icarus (International Centre for Archival Research)*³⁴ égisze alatt valósult meg. Másrészt, és ez már erősen a web3.0 felé mutató paraméter, a MoM a szó szoros értelmében „virtuális” levéltárrá vált, hiszen az adatokat nem inkorporálta egyetlen fizikai adatbázisba, hanem a

---

²⁵ A fent említett könyvtári integrált katalógusokon túl mindenképpen megemlítenő a *The Archives Portal Europe* (korábban APEx): www.archivesportaleurope.net

²⁶ arts.st-andrews.ac.uk/monasticmatrix

²⁷ mci.d.mcah.columbia.edu/mapping-gothic

²⁸ opacfix.regesta-imperii.de

²⁹ www.monasterium.net/mom/home

³⁰ digimap.edina.ac.uk

³¹ www.europeana.eu

³² library.hungaricana.hu/hu/collection/kozepkori_magyar_okmantlyarak

³³ www.hungaricana.hu/hu A portálon keresztül elérhető adatbázisok jóval szélesebb kört fednek le, itt elsősorban a kifejezetten középkori relevanciájú elemekre utaltunk.

³⁴ www.icar-us.eu/en

2006-ban kikristályosodó *Linked Open Data* (LOD)³⁵ koncepció ösvényén haladva egymástól távol tárolt adatbázisokat kapcsolt össze, és csak a metaadatokat tárolta/kezelte saját „rendszerében”. De középkori oklevelekről lévén szó érdemes egy pillanatra megállni, és újabb szálakat bekapcsolni, amelyek végül elvezetnek az adatok hálózatához (*web of data*) és a gépi tanuláshoz.

Már a '80-as évek végén létrejött egy szabvány (TEI: *Text Encoding Initiative*), amely elsősorban, de nem kizárólag a humán tudományok által vizsgált szövegek leírására és gépi feldolgozására kínált lehetőséget. Az eredetileg az SMGL-re (*Standard Generalized Markup Language*) épülő szabvány 2002-re nagyságrendekkel rugalmasabbá vált, amikor XML-alapokra (*eXtensible Markup Language*) transzformálták. Ezt a lehetőséget aknáztá ki egy 2004-ben a müncheni Ludwig Maximilian Egyetemen Georg Vogeler³⁶ vezetésével indult vállalkozás, amely a TEI kereteit szűknek találta okleveles források leírására, és javaslatot tett egy új szabvány, a CEI (*Charters Encoding Initiative*)³⁷ létrehozására. A CEI szabvány kialakítása 2004 és 2009 között zajlott,³⁸ és a MoM-projekt lett az új szabvány létrehozásának egyik fő haszonélvezője. De koránt sem az egyetlen! A '90-es évek elején a Torontói Egyetem a Michael Gervers vezetésével már 1975 óta működő DEEDS-projektet (*Documents of Early England Data Set*)³⁹ a világhálóra költöztette, és ez a digitális vállalkozás nem pusztán 11–14. századi angol magánjogi oklevelek adatbázisa kívánt lenni, hanem megoldást próbált kínálni arra a nyomasztó problémára, hogy ezen oklevelek nagy része keltezetlenül maradt az utókorra. Az eredetileg Oracle-adatbázisként létrehozott korpuszt, amelyet 1999-ben Magyarországon is bemutatottak,⁴⁰ a 2000-es évek közepére XML-alapúvá alakították, majd 2007-től hasznosítani kezdték a CEI-szabványt. A kérdés persze joggal fogalmazódott meg már negyedszázaddal ezelőtt: mit adtak nekünk a kanadaiak? Mert nemcsak a magyar, de jellemzően a közép-európai középkori magánjogi írásbeliség által létrehozott és az utókorra maradt okleveles korpusz is többnyire datált, ha nem is mindig napi keltezéssel. A torontóiak által kidolgozott módszer ugyanakkor nemcsak hamis oklevelek azonosítására volt alkalmas, de a matematikusok és statisztikusok által kidolgozott vagy adaptált módszertan⁴¹ nagy nyelvi korpuszok vizsgálatára kínált lehetőséget a 21. század második évtizedére, és ez már a web3.0 korszaka felé vezetett, a természetes nyelvi feldolgozás (NLP) előszobájának bizonyult.

Ahhoz persze, hogy az elemezhető, vizsgálható szövegekig eljussunk, a középkori kéziratosokat el kell olvasni. Ezek automatizálásának igénye már a web2.0 idején megfogalmazódott, de a technológiai háttér megteremtése időigényesnek bizonyult. A digitális paleográfia

³⁵ Alapelveit a web-ötletet is jegyző Tim Berners-Lee fogalmazta meg. Lásd például: data.europa.eu/sites/default/files/d2.1.2_training_module_1.2_introduction_to_linked_data_en_edp.pdf. Az LOD természetesen nem egyetlen technológia, hanem több szabvány kombinációja, amelyek részletes bemutatásától kímélnénk az olvasót.

³⁶ Ma már a Grazi Egyetem Digitális Bölcsészeti professzoraként koordinál digitalizálási kutatásokat.

³⁷ www.cei.lmu.de/project

³⁸ E sorok írója is szerepet vállalt a szabvány végleges tartalmának kialakításában egy 2007-es müncheni workshop révén: *Digital Diplomats - Digitale Diplomatie: Historical research with medieval charters in a digital world - Die historische Arbeit mit Urkunden in der digitalen Welt*, München, 2007. február 28. – március 2.

³⁹ deeds.utsc.utoronto.ca

⁴⁰ Gervers: *The DEEDS Project and the Development of a Computerized Methodology*, 13–36. Lásd még: Gervers et al.: *The Dating of Undated Medieval Charters*, i. m.

⁴¹ Például a Látnens/Rejtett Dirichlet Allokáció (LDA/RDA) alkalmazása középkori okleveles korpuszok vizsgálatánál.

előzményei a nyomtatott szövegek felismerésére kidolgozott gépi megoldásokig (*Optical Character Recognition* – OCR) nyúlnak vissza, egészen az 1950-es évekig. A folyamatosan finomdó szoftveres környezet nagyjából 2010-re összeolvadt a kézirásos szövegek gépi olvasásával (*Handwritten Text Recognition/Transcription* – HTR/HTT), és napjainkra a felülyelt gépi tanulás egyik legfontosabb területévé vált. Bár a HTR-motorokra épülő alkalmazások (mindenekelőtt a *Transkribus*)⁴² kora újkori és újkori kézírást felismerésében bizonyult eddig a leginkább hatékonyak, utóbb a középkori kéziratok feldolgozásában is egyre komolyabb eredményekkel kecsegtet. A technológiai előrehaladást számos projekt (Digipal,⁴³ MOA,⁴⁴ BeCoRe,⁴⁵ eScriptorium,⁴⁶ Teklia⁴⁷) igyekszik hasznosítani, kiaknázni. A fejlődés íve lenyűgöző, ma már a *trained machine learning* akár 90% feletti felismerési arányt is képes felmutatni, bár a tapasztalati képlet szerint ehhez legalább 1000 kézirat-sort kell felismertetni a szoftverrel.⁴⁸ A gépi tanulás itt különösen fontos szerepet kap, hiszen nem pusztán az adott kézírás jellegzetességeit kell felismernie a gépnek, hanem tulajdonképpen a forrásnyelven, alapvetően latinul/németül is tudnia kell, hiszen a túlbujánzó rövidítések feloldása egyáltalán nem egyértelmű. A végződések azonosításához a latin *declinatio*, helyenként *coniugatio* alapos ismerete elengedhetetlen. A jó hír persze az, hogy a gép hajlandó latinul (is) megtanulni.

De ezzel már a web3.0/4.0 terepében, nem középkorásznak való vidéken járunk. Ez már a jelen és a közeli jövő problematikája – a matematikai/statisztikai/nyelvi modellek utat találnak a középkorász kutatásokba: a rejtett/látens Dirichlet allokáció (RDA/LDA) és téma-modellezés (TM) rendszeres alkalmazása, a természetes nyelvi feldolgozás (NLP) – az adatbányászat (DM), a tartalomelemzés (CA), a szemantikus elemzés (SA) és a hálózatelemzés (NA). A nagy nyelvi modellek (LLM) használata és a generatív AI/MI térnyerése azt az illúziót is keltheti, hogy akkor mostantól a gépek küzdenek a források elolvasásával és feldolgozásával. Jó eséllyel a helyzet ennél valamelyest bonyolultabb.

A fentiekből mindenesetre egy első látásra ijesztő trend látszik kirajzolódni. A történésznek/középkorásznak programozóvá kell avasználnia, hogy képes legyen kezelni, *horribile dictu*: uralni ezt az online teret, amely bár számos előnnyel kecsegtet, de egyúttal komoly felkészültséget igényel. A fent említett DEEDS-projekt alapjait lefektető programozók Oracle-tanfolyamokat tartottak az érdeklődőknek, a projekt vezetőjének pedig folyamatosan humán nyelvre „fordították” a leprogramozott algoritmusok lényegét. Majd egy ponton XML-alapú kódolásba (*encoding*) kezdtek, új kihívások elé állítva a (kétkezi) középkorászokat. 2020-tól az egyik elemi fontosságú kérdés úgy szólt, hogy a történész képes-e artikulálni kutatási kérdéseit oly módon, hogy a „gép nyelven” gondolkodó programozó képes legyen megfelelő algoritmusokkal előállni. Az alternatív ötlet: kihagyható-e a programozó a folyamatból? A kérdés első közelítésre talán provokatívnak tűnhetett, a tágabb értelemben vett szakma ugyanakkor komolyan gondolta. A választ pedig az időközben kialakuló technológiai feltételek szolgáltatták: *small-coding*. A bölcsészeket és ezen a körön belül a történészek egy csoportját megkísérettette a lehetőség, hogy nem kell bonyolult programnyelveket elsajátítaniuk, hanem egyszerű környezetet és megoldásokat biztosító programozási nyelvek (például

⁴² www.transkribus.org

⁴³ www.digipal.eu

⁴⁴ www.modelsofauthority.ac.uk

⁴⁵ shs.hal.science/halshs-04968987

⁴⁶ escriptorium.rich.ru.nl

⁴⁷ tekli.com

⁴⁸ Stutzmann, Dominique: „AI, Image Analysis, and Medieval Manuscripts”, előadás, *4th International Conference: Palaeography and Diplomats*, 2025. október 6–7. Évora, Portugália.

Python)⁴⁹ révén kezelhetik adatbázisaikat. AI/MI támogatással ez az elképzelés egyáltalán nem megalapozatlan, néhány hét alatt megismerhetők olyan keretrendszerek, amelyek hatékony adatbázis-kezelésre, adatbányászatra kínálnak lehetőséget – feltéve, hogy kellően hatékonyan és pontosan sikerül promptolni a generatív AI-t.

Végül, de koránt sem utolsósorban arról illene néhány elképzelést vázolni, hogy merre tart az online térben stabilan jelen lévő medievista szakmai közeg. Első közelítés gyanánt egy disztópikus forgatókönyv is összeállítható: a középkorászok már nem olvasnak kéziratot, nem tudnak forrásnyelveken – a gép olvas, a kézírás-felismerő (HTR) átírja, lefordítja, elemzi, majd a generatív AI megírja a tanulmányt veretes konklúziókkal. Ennek eshetőségét e helyt nem szívesen latolgatnánk. Helyette inkább egy – tetszőlegesen kiterjeszhető – modell felvázolására vállalkozunk, amely, reményeink szerint, hatékonyan ki tudja aknázni napjaink online tereinek lehetőségeit.

Illusztratív példa lehet a Szegeden 1990-ben indult *Anjou-kori oklevéltár (AOkl)* regesztá-gyűjteménye,⁵⁰ amely mára 54 nyomtatott kötetben közel 43 000 magyar nyelvű szöveges kivonatot tartalmaz az 1301–1369 közötti időszakból. Az állomány digitális feldolgozására már a 2000-es évek elején, a web2.0 korszakában történt kísérlet, az addigra elkészült kötetek közel 18 000 regesztájából készült egy XML-alapú adatbázis, amely pilot-projektként a világhálón is elérhető volt – az SZTE egyetemi könyvtárának *Eruditio* könyv- és olvasmánytörténeti adatbázisai közé „elrejtve”. A szakma egy része használta is ezt a korpuszt „tesztüzemmódban”. A korábban vázolt szemantikus web immár lehetőséget kínál arra, hogy a dokumentumok helyett az adatok adatbázisa jöjjön létre, amelyben összekapcsolódhat a fennmaradt oklevelek digitális fotója, a dokumentum teljes szövegű (*in extenso*) kiadása akár az *Anjoukori okmánytár*ból (AO),⁵¹ akár más forráskiadványból származik, a fordítások, az *AOkl* regesztái, a facsimile-kiadások és egyéb szöveges vagy képi reprezentációk. A tervezett és elindult vállalkozás jóval szélesebb adatkapcsolati háló kialakítására tesz kísérletet. A regeszták szövegének adatbányászati módszerekkel történő feldolgozása, elemzése lehetőséget kínál a szöveges kivonatokban található személyek, hivatalok/méltóságok, helynevek, az adott dokumentumban tárgyalt ügyek fogalmainak, sőt az oklevélen található pecséték azonosítására. A kapcsolódási szálak pontos köre teljességre törekvően még nem határozható meg, de a lehetőségek kifejezetten biztatóak. Ehhez persze a legtágabb értelemben vett szakma paradigmaváltására, azaz annak felismerésére is szükség van, hogy a digitális bölcsészet (DH) nem pusztán számítógépes eszközökkel támogatott kutatás, hanem egy számos tekintetben új megközelítés, új módszertani alapállás. Köz helyé egyszerűsítve, nem az adathalmazban lévő kapcsolatokat kell lemodellezni, hanem web-ontológiákra és szemantikus web-technológiákra építve hálózatos reprezentációkat kell kialakítani. A korábban szóba hozott *Linked Open Data* (LOD), illetve például a CIDOC CRM⁵² már nem pusztán adatmezőket definiál, hanem viszonyokat: ki, mikor, hogyan, mivel áll kapcsolatban. Ezt talán ismét célszerű egy példával megvilágítani, bármilyen partikulárisnak tűnik is első közelítésre.

A web2.0-ás pilot-projektben létrehozott Anjou-regeszták adatbázisának továbbépítése és átstrukturálása 2022-ben indult el, és már a tervezés korai fázisában megfogalmazódott a kérdés, hogy az okleveleken található pecséték – akár ma már nem létező/ismert, de a dokumentumok *corroboratió*jából rekonstruálható és ily módon a regesztákban is megőrzött

---

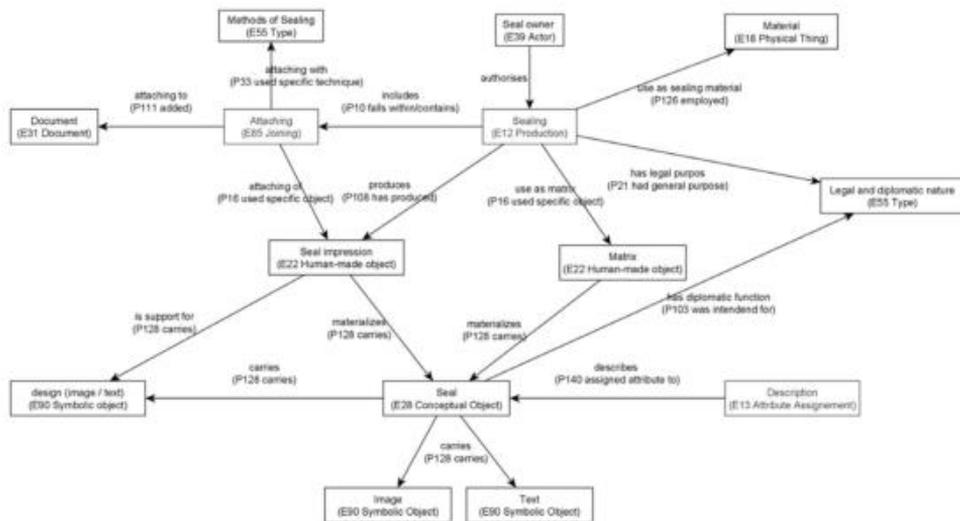
⁴⁹ www.python.org

⁵⁰ Kristó et al.: *Anjou-kori oklevéltár*, i. m.

⁵¹ Nagy et al.: *Anjoukori okmánytár*, i. m.

⁵² Comité international pour la documentation – Conceptual Reference Model (cidoc-crm.org).

hitelesítő eszközök – milyen adatmodellbe illeszthetők be. A problémakör már csak azért is összetett, mert a „hagyományos” módon sem egyszerű a nemzetközi szakmai közegeben egyetemesen használt fogalomkészletet minden paraméterre alkalmazni. Erre ugyan már történtek komoly erőfeszítések az 1960-as évek végétől, de csak 1990-ben született meg egy többnyelvű „szótár” (*Vocabulaire international de la sigillographie* – VIS),⁵³ amely nagy segítséget nyújtott a pecsét(kép)ek leírásában. Ugyanakkor már ekkor jelentkezett néhány részben módszertani probléma. Az egyik fontos nehézség az, hogy még a teljességre törekvés igénye sem eredményezett teljes fogalmi korpuszokat, így azokat vagy folyamatosan, vagy valamilyen rendszerességgel bővíteni kell, ahogyan ez meg is történt 2016-ban.⁵⁴ De ez sem oldotta fel azt a módszertani problémát, hogy bár a pecséthasználát nagy vonalaiban többnyire egységes volt a középkori Európában, számos apró eltérés mégis megfigyelhető, például az autentikus pecsét definiálásában.⁵⁵ Ennek áthidalására kezdte Georg Vogeler 2013-ban digitális adatmodellé alakítani a VIS-t,⁵⁶ 2025-re elérve a web-ontológia szintjét, ahol az eltérő lokális jellemzők is érvényesíthetővé válnak, sőt sikerült beilleszteni a CIDOC CRM modellbe. Ez látható az alábbi ábrán, amely az entitások, illetve azok osztályai és tulajdonságai mellett a predikátumokat is reprezentálja, ily módon nem pusztán a pecsétet, hanem a pecséthasználatot is modellezi szemantikusan.

A VOCABULAIRE DE LA SIGILLOGRAPHIE-BŐL LÉTREHOZOTT FOGALMI MODELL ÉS KAPCSOLATA
A CIDOC CRM-MEL.⁵⁷

⁵³ Bautier – Ricci-Noè: *Vocabulaire international de la sigillographie*, i. m.

⁵⁴ Müller–Vrte: *Vocabularium internationale sigillographicum*, i. m. És akkor még nem említettük a pecsétképek ikonográfiai leírásának problematikáját, amely bizonyosan nem kerülhető meg. Lásd például: Posthumus–Brandhorst. 2006. *ICONCLASS*. 4th ed. (iconclass.org).

⁵⁵ Kumorovitz: *A magyar pecséthasználát története a középkorban*, 13–14.; Vogeler: *Transforming the Vocabulaire de la Sigillographie*, 13.

⁵⁶ Ezt nem közvetlenül, hanem egy ontológia-közeli metaadatmodell, ún. SKOS (*Simple Knowledge Organization System*) segítségével. Vogeler: *Von der Terminologie zur Ontologie*, 281–297.

⁵⁷ Vogeler: *Transforming the Vocabulaire de la Sigillographie*, 14.

Hasonló szemantikus mátrixok kialakítását képzeljük el az oklevelekben található hivatal-, illetve méltóságviselőkkel kapcsolatban is, integrálva a létező és elérhető prozopográfiai és archontológiai adatbázisokat. E téren ráadásul a magyar medievisztika nagyon komoly eredményeket tud felmutatni az utóbbi évtizedekben, és a lendület még mindig tart.⁵⁸ Az adatok összekapcsolása látványosan növelné a kutatás hatékonyságát, különösen akkor, ha a szemantikus térben majdan nemcsak az Anjou-kori oklevelek, hanem az Árpád- és Zsigmond-kori dokumentumok publikált korpuszai is megjelennek.

Ugyanakkor a már meglévő és szövegszinten vizsgálható gyűjtemények jelenleg is szóra bírhatóak az adat- és szövegbányászat különböző eszközeivel. Például a gépi tanulás (ML) segítségével normalizált szövegek tömeges feldolgozására a szemantikus web kiépítésével párhuzamosan is lehetőség van, sőt a folyamatok egymástól függetlenül is működnek.⁵⁹ Ezt példázza az Anjou-kori oklevélregeszták korpusza is, amelynek adatbányászata a fent említett mátrix kialakításával párhuzamosan zajlik egy a frissen a nemzetközi „piacra” kilépő hazai fejlesztésű *data mining* szoftver, az AVOBMAT segítségével.⁶⁰ A korpusz előkészítése során a legtöbb módszertani kihívással szembesülünk, amely a szemantikus web kialakításánál egyébként is felmerül. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert még a szakmai közbeszédben is terjedőben van egyfajta hurrá optimizmus, amely a generatív AI/MI-t mindenható, de legalábbis mindent (is) megoldó szerepben képzei el. Az intelligenciát szimuláló, ma még többnyire fekete dobozokként működő neurális hálók fejlődésének határai napjainkban még nem feltétlenül megjósolhatóak, de a történések és részhalmozuk, a középkorászok tábora inkább a statisztikai mintafelismerésen alapuló gépi tanulást használja akár a predikátumok létrehozása, akár az osztályozások során. Természetesen az átjárás az AI/MI felé korántsem kizárt, hiszen a fent említett pecsétkép-leírások már átvezetnek a kép/objektumfelismerés és -leírás birodalmába.⁶¹

Zárszóként újra hangsúlyozni szeretnénk, hogy a fenti áttekintés semmiképpen nem kívánt teljességre törekvő bemutatás lenni. Ahhoz ma már monografikus terjedelem lenne szükséges, mégis azt reméljük, hogy a legfontosabb trendeket sikerült láttatnunk: hogy honnan indult a digitalizáció, meddig jutottak a medieviszták, és merre haladnak, mert *navigare necesse est...*

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott/digitális források

Kristó Gyula et al. (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár*. 1301–1369. I–LV. Budapest–Szeged, 1990–2025.

Migne, Jean-Paul (ed.): *Patrologia Latina database*. 5 CD-ROM, Alexandria (VA): Chadwyck-Healey, 1995.

Nagy Imre et al. (szerk.): *Anjoukori okmánytár*. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. (1301–1359). Budapest, 1878–1920.

⁵⁸ Legutóbb lásd C. Tóth: *A váci székeskáptalan archontológiája*, i. m.; Ribi–Thoroczky: *A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve*, i. m.

⁵⁹ Módszertanilag mindenképpen, de az erőforrások korlátozottsága miatt a költséghatékonyság mindvégig fontos szempont marad bármilyen feldolgozás során.

⁶⁰ Analysis and Visualization of Bibliographic Metadata and Texts (avobmat.hu).

⁶¹ Erre nyújt izgalmas, egészen friss példát a középkori órás-könyvek adatbázisának feldolgozása: heurist.huma-num.fr/stutzmann_horae/web/378891, illetve francia közönyvtárakban őrzött középkori kéziratok iniciáléinak vizsgálata: initiale.irht.cnrs.fr

Szakirodalom

- Bautier, Henri Robert – Stefania Ricci-Noè, Stefania (dir.): *Vocabulaire international de la sigillographie*. Pubblicazioni degli archivi di stato 3. Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, 1990.
- C. Tóth, Norbert: *A váci székeskáptalan archontológiája 1200–1543*. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 16. Budapest: HUN–REN Magyar Kutatási Hálózat, 2023.
- Gervers, Michael: *The DEEDS Project and the Development of a Computerized Methodology for Dating Undated English Private Charters of the Twelfth and Thirteenth Centuries*. In: *Dating undated medieval charters*. Ed. Michael Gervers. Woodbridges: Boydell Press, 2000, 13–36.
- Gervers, Michael – Tilahun, Gelila – Khoshraftar, Shima – Mitchell, Roderick A.: *The Dating of Undated Medieval Charters*. Archives: The Journal of the British Records Association, 53. (2018) No. 137. 1–33. <https://doi.org/10.3828/archives.2018.7>
- Hodel, Tobias: *Supervised and Unsupervised: Approaches to Machine Learning for Textual Entities*. IE: Archives, Access and Artificial Intelligence: Working with Born-Digital and Digitized Archival Collections, ed. Lise Jaillant. Bielefeld: Transcript, 2022. 157–178.
- Kumorovitz Lajos Bernát. *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1993.
- Müller, Karel – Vrtel, Ladislav: *Vocabularium internationale sigillographicum*. Comp. Lenka Pavlíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2016.
- Poulter, Alan: *The design of World Wide Web search engines: a critical review*. Program: electronic library and information systems, 31. (1997) No. 2. 131–145. <https://doi.org/10.1108/EUM0000000006884>
- Ráczy György: *A Magyar Országos Levéltárban őrzött 1526 előtti levéltári anyag épülő adatbázisa. Beszámoló és javaslat*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1998. 181–196.
- Ribi András – Thoroczky Gábor (szerk.): *A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve, 1000–1387*. I–II. Pécs: Kronosz, 2024.
- Vogeler, Georg: *Transforming the Vocabulaire de la Sigillographie into a Semantic Web Resource*. Digital Medievalist, 18. (2025) No. 1. 1–23. <https://doi.org/10.16995/dm.17137>
- Vogeler, Georg: *Von der Terminologie zur Ontologie. Das 'Vocabulaire international de la diplomatique' als Ressource des Semantic. Web*. Francia, 40. (2013) 281–297. <https://doi.org/10.11588/FR.2013.0.40966>

Internetes források

- Arcanum – www.arcanum.com/hu
- A régi magyar vers repertórium (Répertoire de la poésie hongroise ancienne - RPHA) - f-book.com/rpha/v7/index.php
- AVOBMAT – Analysis and Visualization of Bibliographic Metadata and Texts – avobmat.hu
- BeCoRe – Between Composition and Reception: the Authority of Medieval Charters – shs.hal.science/halshs-04968987
- Britannica online – www.britannica.com
- Charters Encoding Initiative (CEI) – www.cei.lmu.de/project
- CIDOC CRM – Comité international pour la documentation - Conceptual Reference Model – cidoc-crm.org
- DEEDS – deeds.utsc.utoronto.ca
- DigiMap – digimap.edina.ac.uk
- DigiPal – www.digipal.eu
- eScriptorium – escriptorium.rich.ru.nl
- Europeana – www.europeana.eu
- Hill Museum & Monastic Library – hmdl.org/collections/repositories/malta/national-library-of-malta
- HORAE – heurist.huma-num.fr/stutzmann_horae/web/378891
- Hungaricana – www.hungaricana.hu
- Icarus – www.icar-us.eu
- Initiale – Catalogue de manuscrits enluminés – initiale.irht.cnrs.fr

---

In principio – apps.brepolis.net/inpr/Help/EN/INPR_manual_EN.pdf (utolsó hozzáférés: 2025. október 3.)

International Medieval Bibliography – about.brepolis.net/imb, ahc.leeds.ac.uk/medieval-research-innovation/doc/international-medieval-bibliography

KVK – Karlsruhe Virtual Catalog – kvk.bibliothek.kit.edu

Linked Open Data (LOD) – data.europa.eu/sites/default/files/d2.1.2_training_module_1.2_introduction_to_linked_data_en_edp.pdf (utolsó hozzáférés: 2025. október 6.)

Mapping Gothic France – mcid.mcah.columbia.edu/mapping-gothic

MOA (Models of Authority) – www.modelsofauthority.ac.uk

MOKKA – Magyar Országos Könyvtári Közös Katalógus – mokka.hu

MoM – www.monasterium.net/mom/home

Monastic Matrix – arts.st-andrews.ac.uk/monasticmatrix

Posthumus, Etienne – Hans Brandhorst. 2006. *ICONCLASS*. 4th ed. iconclass.org (utolsó hozzáférés: 2025. október 3.)

Python – www.python.org

RDF 1.2 – www.w3.org/TR/rdf12-concepts

Regesta Imperii Online – opacfix.regesta-imperii.de

Teklia – teklia.com

The Archives Portal Europe – www.archivesportaleurope.net

Transkribus – www.transkribus.org

Wikipedia – hu.wikipedia.org

World Wide Web Consortium – www.w3.org

AETAS 40. JUBILEUMI KONFERENCIA, SZEGED, 2025. MÁJUS 29.

Dinoszauruszok meteorzáporban

Kerekasztal beszélgetés a történeti ismeretek régi és új átadási formáiról és műfajairól

Moderátor:

Szász Géza (Sz. G.) 2003 óta az *Aetas* szerkesztőségi tagja, a SZTE BTK Francia Tanszékének oktatója

Részvevők:

Baráth Katalin (B. K.) SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszékének oktatója, kutatási témája a populáris kultúra a 20. században, korábban egy ideig reklámügynökségben dolgozott; *Czoch Gábor* (Cz. G.) az ELTE BTK Atelier Magyar–Francia Műhely oktatója, a *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat alapító szerkesztője és 2008 óta főszerkesztője.

Fónagy Zoltán (F. Z.) az ELTE Magyar Új- és Jelenkortörténeti Tanszékének oktatója, valamint a volt akadémiai Történettudományi Intézet munkatársa. 2013-ban blogot indított a hétköznapi élet történetéről, ami tízezres nagyságú olvasóközönséget szolgált meg;

Szilágyi Adrienn (Sz. A.) a volt akadémiai Történettudományi Intézet munkatársa, a *Katt-(anj)* a tudományra című tudománypopularizáló projekt vezetője és a *Glossza* podcast szerkesztője;

Szilágyi Márton (Sz. M.) irodalomtörténész, az ELTE BTK Irodalomtörténeti és Kultúrtudományi Intézetének oktatója. a *Sic Itur ad Astra* című lap alapító szerkesztője (1987);

Takáts József (T. J.) irodalom- és politikai eszmetörténész, a Pécsi Tudományegyetem kutatója, az 1980-as években a szegedi Bölcsészkar szakmai közéletének meghatározó alakja, több irodalmi lap alapítója és szerkesztője.

Sz. G.: A konferencia délutáni programja a digitalizáció témája köré szerveződött, a kerekasztal is ehhez kapcsolódik. Amikor negyven évvel ezelőtt Koszta László, Bárdi Nándor és Bellavics István megalapította az *Aetast*, nem gondoltak arra, hogy negyven év múlva a digitalizáció kihívásai fogják jelenteni az egyik legkomolyabb gondot a szerkesztőségnek. Ma már a nyomtatott lapokra sokan úgy tekintenek, mint a dinoszauruszokra, akik egy ideig uralták a Földet, majd beütött egy meteor, s a dínók kihaltak. A mi esetünkben talán mondhatjuk, hogy a meteor már beütött, de a dínók még kaptak időt arra, hogy megszervezzék a túlélést. Az *Aetas* kollektíváját is foglalkoztatja ez a kérdés, ez az oka annak, hogy ennek az ünnepi találkozóznak a programjában nagyon komoly teret kívánunk adni a digitális világgal kapcsolatos kérdéseknek, annak ellenére, hogy az *Aetas* tulajdonképpen létezik elektronikus formában is. De a mai napnak éppen az az egyik legnagyobb tanulsága, hogy attól, hogy valamit digitalizálunk, önmagában még nem adunk méltó választ a 21. század digitális kihívásaira. Másrészt a digitalizáció átalakítja a kutatást, az ismeretközlés és -közvetítés eszköztárát. A kerekasztal résztvevői valamennyien érintettek valamilyen formában ebben a kérdésben. Vagy azért, mert nyomtatott folyóiratot alapítottak, szerkesztettek vagy akár máig

szerkesztenek, blogot indítottak, digitális tudományos népszerűsítő projektekben vettek részt; vagy aktív elemzőként foglalkoztak azzal, hogy a közönséget mi érinti meg, mi jut el gyorsan és egyértelműen a közönséghez, s ez milyen kihívást jelent számunkra. Szerkesztőségünk hat kérdést fogalmazott meg, amelyeket előzetesen megkaptak a kerekasztal résztvevői:

1. Ki olvas még manapság nyomtatott tudományos folyóiratot? Kik lehetnek a célközönség?
2. Ehhez képest a digitális világ milyen tágabb kör felé nyit, s ahhoz milyen új műfajokra van szükség a klasszikus tudományos sajtóhoz képest?
3. Miben különbözik az internetes térben történő ismeretközvetítés a hagyományos nyomtatott sajtó eszközeihez viszonyítva?
4. Mit tanulhatnak a nyomtatott lapok a digitális kiadványoktól, blogoktól, podcastoktól stb.?
5. Lehetséges-e a „békés egymás mellett élés” nyomtatott tudományos folyóiratok és a digitális műfajok között hosszú távon?
6. Mit kell változtatnia a nyomtatott sajtónak ahhoz, hogy versenyképes maradjon?

Sz. G.: Ki olvas még manapság nyomtatott tudományos folyóiratot, kik lehetnek a célközönség?

T. J.: A viszonylag ismert francia szociológus, Daniel Bertaux kényszerolvasónak nevezte azt az olvasófajtat, amelyhez a tudományos szövegek olvasói is tartoznak. Ők nem azért olvasnak tudományos szöveget, mert mondjuk szórakozni szeretnének, hanem valamilyen intézményes kényszer vagy belsővé tett külső kényszer nyomán: valaki másnak a nyomására vagy társadalmi reputációjuk megőrzése végett. A tudományos folyóiratokat az esetek döntő többségében kényszerolvasók olvassák. Lehetséges, hogy örömmel olvasnak bizonyos cikkeket, de ez nem változtat a dolgon. Ha az intézményes kényszerek, amelyek a kényszerolvasás kultúráját megteremtették, többé-kevésbé továbbra is fennállnak, akkor a tudományos folyóiratokat, akár ilyen formában jelennek meg, akár olyan formában, kénytelenek lesznek a kényszerolvasók továbbra is olvasni. Az egyetemi oktatási tapasztalatunk nyilván az, hogy a fiatal generációk sokkal inkább digitális tartalmakat keresnek, és nem papír alapú könyvet, ilyen értelemben bizonyára meg lehetne húzni egy generációs határt valahol negyven és ötven éves kor között, de ez szerintem nem írja felül az alaphelyzetet. Az lehetséges, hogy minden folyóirat áttér egy idő után a digitális formára, de ha marad egyetlen jó és fontos, az intézmények által továbbra is respektált papír alapú folyóirat, akkor annak is lesznek olvasói. Mert marad az intézményes kényszer.

F. Z.: Teljesen egyetértek ezzel, csak kiegészíteném egy kérdéssel: Mit értünk nyomtatott folyóirat alatt, hiszen ma már alig van olyan történelmi folyóirat, aminek ne lenne digitális változata? Mert ha én olvasok *Aetast*, de digitális formában, akkor én olvasok nyomtatott folyóiratot?

Sz. G.: Azzal, hogy egy nyomtatott folyóirat a számait digitális formában is elérhetővé teszi, maga elektronikus kiadvánnyá válik, vagy csak egy digitalizált változat az, hiszen maga a koncepció nem változik?

Cz. G.: Én nem választanám ilyen élesen ketté egy folyóiratnak a digitális, illetve a papír alapú változatát, hiszen tudomásom szerint ha egy folyóiratnak lényegesen eltér a nyomtatott és a digitális változata, akkor már új ISSN szám szükséges, azaz tulajdonképpen akkor már nem ugyanarról a folyóiratról van szó. Amikor huszonöt évvel ezelőtt a *Korall* folyóirat

megalakult, a fejünkben meg sem fordult más, minthogy ez egy papír alapú kiadvány lehet. Ha pedig ma alapítanék egy folyóiratot, eszembe sem jutna, hogy annak ne legyen digitális változata. Csak az a kérdés, hogy érdemes-e papíron is kiadni. Szerintem érdemes, de arról vitatkozhatunk, hogy ma mi a szerepe annak, hogy papíron is kiadjuk a lapot korlátozott példányszámban. Az biztos, hogy egy óriási, robbanásszerű változás történt, de én ennek inkább a pozitív oldalát látom, mivel az elérhetőség összehasonlíthatatlanul nagyobb.

Sz. M.: Ha van is a felvetett kérdésre reflexszerű, egyszavas válasz (tudniillik, hogy senki), érdemes egy pillanatra megállni: honnan tudjuk, hogy korábban ki olvasott tudományos folyóiratot? Amikor például a Budapesti Szemle, a korszak egyik fontos értelmiségi-kulturális folyóirata a 19. század második felében megjelent, akkor ismert volt az a mondás, hogy „a nyilvánosság teljes kizárásával írja, szerkeszti és olvassa Gyulai Pál”. Ő volt ugyanis a főszerkesztő. Ettől azért mégiscsak jelentősen eltér a mostani helyzet. Azaz úgy gondolom, most azért mégiscsak többen olvasnak nyomtatott folyóiratot, mint ahogy ez a tréfás s persze rosszmájú megjegyzés állította a Budapesti Szemlééről. Persze az valóban döntő különbség manapság, hogy egy periodika digitalizált (azaz alapvetően nyomtatott formájú, s tartalmát digitálisan is hozzáférhetővé teszik) vagy éppen valóban s lényegét tekintve digitális. A Pécsi Tudományegyetem Verso című irodalomtudományi folyóiratát említhetem, amelynek nincs nyomtatott változata, csak online lehet hozzáférni, ugyanakkor struktúráját tekintve épp olyan, mint egy nyomtatott folyóirat, ha akarom, akár ki is nyomtathatom magamnak. Tehát a különbség nem is a hozzáférés módjában áll, hanem a folyóirat struktúrájában. Ebben pedig szerintem jelentős változás nincs a hazai folyóirat-kultúrában. A történész lapok esetében nem ismerek olyat, amely kizárólag csak online formában létezik, hacsak nem a Kaleidoscope orvostörténeti folyóirat. S hogy miért jó mégis, ha egy periodikum megjelenik papíralapon is? Egy folyóirat nem egyszerűen csak egy halom papír, amire rá van nyomtatva különböző jeleknek a sokasága, hanem a folyóirat intézmény. És ha valaki intézményesülni akar, akkor még mindig nem nagyon van más mód erre, mint hogy folyóiratban gondolja el magát. Ebből a szempontból szerintem, meteor ide, meteor oda, van még néhány éve a dinoszauruszoknak, mint ahogy valószínűleg annak idején is volt. Ez egy hosszú átmeneti időszak, amelyben nagyon fontos, hogy egy lap hogyan strukturálódik, milyen szerkezetben épül föl. Még akkor is, ha valóban van egy korszakváltás. Czoch Gáborral mi évfolyamtársak voltunk, s mind a ketten kikötöttünk valahogy a folyóiratok világában. Igaz, az az igény vagy vágy, hogy folyóiratot lehet vagy kell (esetleg éppen nem lehet, de kell) csinálni, a '80-as években sokkal erőteljesebb volt, és nagyobb vonzerővel rendelkezett. Most ennek mintha csökkenne a lendülete vagy a presztízsértéke. De attól még az, hogy egy folyóirat létrehozása valamiképpen egy intézménynek a létrehozása is, szerintem megmaradt.

Sz. A.: Én elrugaszkodnék attól, hogy valami digitális vagy nyomtatott formájú, mert igazából a műfaj a lényeg, az, hogy ez szakfolyóirat, a tartalom és a struktúra adott. És ennek a közönsége itt van. A szakfolyóiratok leginkább ezt a közönséget szolgálják ki. A kérdés az, hogy akarunk-e másképp gondolkodni a szakfolyóiratokról, akarunk-e másokhoz elérni, vagy akarunk-e ezen a tartalom vagy struktúrán változtatni. Ehhez képest másodlagos, hogy valami nyomtatott vagy digitális. Ez olyasmi, minthogy ragaszkodunk-e a készpénzhez vagy kártyával fizetünk. Ma már egy digitális szerkesztőség is megállja úgy a helyét, hogy nem feltétlenül intézményhez kötött, vagy nem feltétlenül van nyomtatott lapja. Egy másik kérdés a tudományos ismeretterjesztés, ami nem lehet meg a tudományos szakfolyóiratok és az alap kutatások nélkül, és akkor ennek relációjában is el lehet gondolkodni, hogy melyiknek mit kell kiszolgálni. Erről érdemes inkább beszélgetni, mert sokkal érdekesebb, hogy melyik milyen szerepet tölt be; tudva azt, hogy mi volt a nyolcvanas években és mi van ma ezekkel

a tartalmakkal, közönséggel, tudománnyal, történészekkel. Talán a tudományos közösség is kisebb lehet, mint a nyolcvanas-kilencvenes években.

Sz. G.: Én éltem olyan időszakban is, ahol a tudományok humán erőforrásai bővültek, s ezzel nyilvánvalóan parallel jelenség volt a tudományos folyóiratok megjelenése. A kicsit nagyobb és változó közönség más dolgokra is kíváncsi lett, több dolgot is el tudott tartani, mint korábban. A következő kérdés lehet az, hogy akarunk-e s kiket is akarunk és hogyan megszólítani. Mert mi egymás között nem tudományos ismeretterjesztést végzünk. Nagyon sok tudományos ismeretet közlünk, amit a kollegák vagy felhasználják, vagy nem használnak fel, de a tudományos ismeretterjesztés e körön kívül történik. Hogyan kellene tehát a tudományos műfajnak felülvizsgálni magát, hogy más közönséggel is találkozhatson?

B. K.: Azt kérdezném a folyóirat közeli emberektől, hogy hogyan állunk most a példányszámokkal, egy szakfolyóiratnak ma milyen példányszáma van, és ez hogyan csökkent. S ezt a pénz befolyásolja, vagy az eladott példányok száma befolyásolja, vagy a támogatás mértéke befolyásolja, s mi történik ennek a logisztikájával? S bízunk-e annyira a digitális tárolórendszerekben, hogy csak digitális formában adjunk ki folyóiratot? Én személyesen nem bíznék, örülnék, ha legalább egy példány maradna kinyomtatva. Tényleg arról van szó, hogy egyszer csak eltűnnek?

Sz. G.: Valóban felmerült programozókban is, hogy mi lesz majd annyi szoftverfrissítés és verzióváltás után, hogy majd nem az elérhetőség lesz a gond, hanem az olvashatóság, a letölthetőség, s így mennyi dolog fog elveszni, miközben, mondjuk, egy ősnymtatványt még mindig olvashatunk. Egyébként egy bajai, PhD-vel rendelkező középiskolai tanár mesélte, hogy az ő édesapja általános iskolai tanárként megrendelt egy sor történeti és irodalmi folyóiratot, amit el is olvasott, nem kényszerolvasó volt. Ezt most ő már nem engedhetné meg magának.

Cz. G.: Ha arról beszélünk, hogy mi a papír alapú forma értelme, akkor Klaniczay Gábor az előadása elején rátapintott annak két funkciójára. Mert azzal kezdte, hogy milyen örömmel tekinti meg az *Aetas* új számát, vagyis hogy nekünk olvasóként, legalábbis a mi szocializációinkban, örömet okoz, hogy papír alapon vesszük kézbe. Másrészt Gábor azt is mondta, hogy a könyvespolcán előkereste a régebbi számokat, ez pedig az archiválás funkcióra utal. Én egyébként a *Korall* szerkesztőségében körbe küldtem a kérdéssort, hogy adott esetben valamiféle közös véleményt képviseljek, és a *Korall* szerkesztőségén belül a digitális bölcsészet területét legjobban ismerő kollégám, Ring Orsolya véleménye szerint jelenleg még nem látzik, hogy a különböző digitális tartalmak száz, kétszáz év múlva hogyan őrződnek meg, a papírral viszont megvannak már ezek a tapasztalatok. Az olvasók számával kapcsolatban pedig a példányszám és az, hogy hány olvasónk van, ez két teljesen külön dolog. Az előfizetőink számából tehát abszolút nem lehet kiindulni, de a *Korall* 60-70 előfizetője közül egyre többen a digitális formára fizetnek elő. Mi ezt úgy tekintjük, hogy ezek az olvasóink gesztust tesznek nekünk, kifejezve azt, hogy fontosnak tartják és támogatják a *Korall*t. Mert egyébként a Nemzeti Kulturális Alap támogatásából részesülő folyóiratoknak féleven belül teljesen hozzáférhetővé kell tenni a számokat, és mivel ezek nem napi sajtótermékek, nem romlik meg a bennük levő információ, semmi sem történik, ha valaki csak félév múlva olvassa el.

Sz. M.: Hadd próbáljak meg válaszolni Katinak, mert ugyan nem hangzott el, de jelenleg is van egy folyóirat, aminek én vagyok a főszerkesztője. Ez az Irodalomismeret, amely a Magyar Irodalomtörténeti Társaság lapja. Pontosan tudom tehát, hogy ennek a példányszáma száz körül van, attól függ, hogy mennyi a támogatás. És a következő szám megjelenésekor tesszük

közzé az előző szám digitalizált változatát. De egy szakfolyóirat esetében, ahogy Gábor mondta, a tartalom nem romlik meg, ezért időben elnyúlik az olvasók száma. Tehát nagyon félrevezető, ha abból próbáljuk megállapítani a lapnak az életképességét, hogy aktuálisan a friss számot hányan veszik kézbe. És azért volt olyan számunk, amely az utolsó példányig elfogyott: Arany János lányának, Arany Juliskának a szerelmi levelezését Szabó Sámuellel közölte nálunk Olosz Katalin, marosvásárhelyi folklorista. Ezek a levelek persze igazán arról szóltak, hogy Arany Juliska nem volt szerelmes Szabó Sámuelbe, aki megkérte a kezét, de a lány nagyon szeretett volna szerelmesnek látszani. Az lett a vége, hogy az apa, Arany János mondta ki, hogy nem adja a lányát Szabóhoz. Szabó Sámuel dédunokáinál őrződött meg a levélanyag, Marosvásárhelyről került elő, és korábban ismeretlen volt. Ez a számunk nagy érdeklődést keltett. A példányszám továbbá azért is változhat, mert nagyon bizonytalan az anyagi támogatás, tehát ahhoz képest, hogy egy folyóirat fönmaradása valamiképpen egy tágabb közösségnek a fenntartását is jelenti, nincsen kiszámítható támogatás. A Nemzeti Kulturális Alap egy olyan lélegeztető zsinór, amelyet időnként elszorítanak, hogy az illető orgánum megfulladjon. S hadd mondjam el, hogy a digitális tartalmak eltűnése is most már napi tapasztalat. Az egyik kedves, nemrégiben elhunyt kollégám, Horváth Iván mondta el nekem egy beszélgetés alkalmával, hogy ő az internetről eltűnő tartalmakat gyűjti, s ezért fizetni is hajlandó. Például a magyar nagyszótár korábbi anyaggyűjtését megvásárolta, mivel az már nem volt szabadon, mindenki számára hozzáférhető. Iván szerette az extrém dolgokat.

T. J.: Én irodalomkritikusként a *Jelenkor* folyóirat szerkesztő bizottságának több évtizedes tagja vagyok, s úgy tudom, hogy e lap jelen pillanatban 1000-1200 példányban jelenik meg, körülbelül ugyanannyiban, mint amikor ott dolgoztam fiatal segédszerkesztőként 1988-90-ben. S körülbelül ugyanannyiban, mint Gyulai Pál *Budapesti Szemléje* jelenhetett meg annak idején. Voltaképpen a vezető magyar irodalmi folyóiratoknak a példányszáma nem változott jelentősen 1870 és napjaink között. Néha a *Nyugat* alulteljesített ehhez képest, mert voltak 600-800 példányos évei, de voltak ennél sokkal jobb évei is. Átlagban a jó magyar irodalmi folyóiratok példányszáma százötven éve többé-kevésbé állandó, ami azt jelenti, hogy az írni-olvasni tudás bővült, az információmennyiség, ami rendelkezésünkre áll, bővült, de a magyar elitnek a létszáma nem gyarapodott jelentős mértékben százötven év alatt. Ugyanannyi főből áll, csak épp a népesség közben növekedett.

F. Z.: Én a „papír” értelméhez szeretnék hozzászólni, lényegében Czoch Gáborral egyetértve, de nem folyóiratról, hanem egy másik projektről szólva. Nyolcadik éve folyik a Történettudományi Intézetben Széchenyi István leveleinek a kritikai kiadása, amit eleve online formában terveztünk (honlap, adatbázis) és 1836-nál tartunk. Az a tervünk, hogy ha végzünk – körülbelül ötezer levélről van szó, a kritikai kiadások formai szabályait követjük az online változatban is –, akkor majd keresünk kiadót. Talán 8-10 kötet lesz ebből, s valami alacsony példányszámban kinyomtatjuk majd, ugyanebből a megfontolásból, hogy legalább a könyvtárak könyvespolcán ott legyen archiválás céljából. A nyomtatás már bizonyított a tartósságot illetően. A kutatók viszont már úgyis az online változatot használják.

Sz G.: A szakfolyóiratok esetében azért sem mérvadó a példányszám, mert a szakfolyóiratok igazi megrendelői a könyvtárak. S mivel ott helyben olvassák, nem kölcsönzik azokat, az olvasások számát nem tudjuk követni. Ez erősíti, hogy a példányszám önmagában nem irányadó.

Sz. M.: Van egy olyan típusú modell is jelenleg, nem a történeti, hanem az irodalomtörténeti könyvkiadásban, amelyik megpróbálja ezt a gerillamarketinget követni. A Reciti Kiadóra gondolkodom az Irodalomtudományi Intézetben. S azért gerillammarketing, amit ők csinálnak, mert mindenki ingyen végzi a munkáját. Amúgy a humán szférában egyre inkább kezd elvárt dologgá válni, hogy mindenki ingyen dolgozzon (ez egyébként aligha helyesíthető). A Reciti Kiadó könyvei a megjelenés pillanatától kezdve fenn vannak az interneten, de készül belőlük, mondjuk, ötven vagy száz nyomtatott példány is, ami a szerzőknek és könyvtáraknak elegendő, tehát van azért print változat. Mi több, az interneten fent lévő szöveg nyomdakészen meg van szerkesztve, tehát ha valaki akarja, ki is nyomtathatja, s ha beköteti, fölteheti a polcára. A kiadó pedig figyeli, hogy hányan töltik le a könyvet, s a letöltések száma egyébként meg is jelenik egy kis grafikában a honlapon: mely országban hányan töltötték le a művet Magyarországtól Sierra Leonéig. Az Irodalomtudományi Intézetben a konferencia-kötetek egy idő óta már így, ennél a kiadónál jelennek meg, külön sorozatszerkesztővel. S a kiadványok között vannak szövegkiadások is. Ez a modell szerintem járható út lehet.

Sz. G.: *A nyomtatott kiadványokhoz képest a digitális világ milyen új rétegekhez juthat el, ehhez milyen új műfajokra van szükség? Miben különbözik a digitális ismeretközvetítés a hagyományos formákhoz képest? Mit tanulhatnak a nyomtatott lapok a digitális kiadványoktól, tág értelemben elindulva a podcastoktól, a blogoktól?*

Sz. A.: Messziről fogok indítani, mert nekem nagyon sok kérdésem van, amelyek legalábbis engem foglalkoztatnak: Mit gondolunk a szövegekről, és mit gondolunk a vizualitásról, hiszen mégiscsak minden digitális platform a szövegek mellett a vizualitással próbálja megnyerni a figyelmet? És itt mindjárt jön a humán- és természettudományok közötti különbség, mert a humántudomány alapvetően szövegközpontú. Milyen arányban lehet ezt elmozdítani, s el kell-e mozdítani? A vizualitás a minket körülvevő világban egy nagyon izgalmas és fontos dolog. A másik, ami mindig motoszkál bennem, az, hogy az ismeretterjesztést valójában kinek kell csinálni. Nekünk? Vagy másnak? Vagy minden intézetben lennie kellene egy kommunikációs szakembernek, aki népszerűsíti a tudományos „termékeinket”? Abban, hogy ezt most mi magunk vállaljuk föl, az is benne van, hogy kiszorultunk minden máshonnan. Nem a Magyar Televízióban vagyunk, és nem a Magyar Rádióban, és sorolhatnám. Tehát mi az, ami rendelkezésre áll? A saját tartalom gyártása, amit elég sokszor intézetek vagy egy-egy ember vállal magára, és intézeti támogatással megpróbálja az intézet tudományos tartalmát, eredményeit valamilyen más platformra terelni. Másrészt talán az, hogy a humántudományok ezzel foglalkoznak, valójában legitimációs kényszer is. Vagy nem, vagy mennyire az? A természettudósoktól mennyire várják el, hogy részt vegyenek a tudománynépszerűsítésben? A humántudományok képviselői miért szeretnek annyira gondolkodni ezen, miközben folyamatosan a haszon és hasznosság kérdésében gondolkodunk, azaz beletoljuk magunkat abba, hogy nekünk ezzel foglalkozni kell, hogy megmutassuk, elmagyarázzuk, hogy mi egyébként hogyan dolgozunk, s nekünk mi a hasznunk? Ezek olyan kérdések, amelyek túlmutatnak azon, hogy milyen digitális tartalom születik azután a végén. Mi két műfajjal próbálkozunk a volt Bölcsészettudományi Kutatóközpontban, de egyikünk sem végzett kommunikáció vagy marketing szakot. Az egyik egy négy éve indult podcast gyártása (*Glossza), ennek az elérési mutatója egy blogbejegyzés határán mozog, azaz egy adás öt-tízezer hallgatóhoz tud elérni. Hozzáteve, hogy nagyon szűk réteg az, aki kulturális vagy tudományos tartalmat szeretne és akar fogyasztani. Tulajdonképpen ennél sokkal nagyobb azok száma, akik akár ilyen formában tudományos tartalmakat keresnének, de egy ponton túl az anyagi szempont is előkerül. Azt gondolnánk, hogy a digitális tartalomgyártás olcsóbb műfaj, mint a nyomtatott, de nem. Attól a ponttól kezdve, hogy van eszközberuházás, hangmérnök vagy

videofelvétel és -vágás, egyéb utómunkák, odáig, hogy azt valaki posztolja, hirdeti, valójában ez már sokkal költségesebb és többfázisú folyamat. Egyébként ennek a podcast műfajnak az volt az indíttatása nálunk, hogy az intézeti kollégákat picit közelebb hozzuk, egyáltalán rányissuk egymásra az ajtót, megmutassuk egymásnak is, mivel foglalkozunk, találkozásokat hozunk létre, s ezeket a találkozásokat megpróbáljuk kihangosítani vagy másik éterbe tenni. De közben arra is figyelünk, hogy a vendégek különböző területekről és intézetekből érkezzenek, legyen tudományos, de közben mégiscsak kinyissa azt a témát, azt a beszélgetést. A másik próbálkozásunk a Mecenatúra pályázat volt, amit én nagyon támogatnék a tudományfinanszírozáson belül, miszerint ne csak a kutatásokra adjunk pénzt, hanem a kutatásoknak a megmutatására, a láthatóságára is. Ez jelentsen akár könyvet, akár más típusú tartalmat. Sajnálatos, hogy ilyen pályázatot mindig is nagyon ritkán írtak ki, és általában belerakták az OTKA kutatási pályázatokba. Szerintem fontos lenne, hogy a tudományfinanszírozásában ilyen típusú pénzek is megjelenjenek. A Mecenatúra pályázat és a Katt(anj) a tudományra projekt keretében mi filmekkel foglalkoztunk, itt rövidebb, tíz-tizenkét perces filmeket kell érteni, ami elég hosszú a jelenlegi kommunikációs térben és a rövid tartalmak világában. És ilyenkor szoktak a kutatók teljes mértékben kiakadni, amikor azt mondjuk, hogy ez nagyon hosszú, és rövidebben vagy mindösszesen egy percben kellene ugyanazt elmondani. Persze nekem is nagyon nehéz lenne egy percben valamilyen impulzust átadni. De az alattunk levő generáció húsz vagy harminc másodpercig figyel. És akkor nem beszéltünk szövegekről, nem beszéltünk semmi másról, csak arról, hogy valamilyen impulzust kapott. Én nyilván csak abban tudok reménykedni, hogy az itt kapott impulzus elvezeti egy másikféle tartalomhoz, ami esetleg egy tíz perces film, esetleg egy ötvenperces beszélgetés, vagy ne adj isten, bemegy a könyvtárba, és valami könyvet is levesz hozzá. Ilyenkor már érdekes a célközönség vagy a tudományos tartalom típusa, hogy kik és hogyan fogyasztják a tudományos tartalmakat.

Sz. G.: Talán az lehet az egyik következtetés, hogy nem feltétlenül az alapkutatási eredményeket közlő tudományos folyóiratoknak a feladata az, hogy blogokkal, podcastokkal, mindezt maximális forráshiánnyal egyébként, meg tudják oldani a tudományos ismeretterjesztést. Ugyanakkor, mivel a generációk jönnek egymás után, vélhetően a leszűrt tapasztalatokat át kell majd venni. Egyébként a Francia Intézet, maga a francia kormány szervez már évek óta olyan versenyt doktori hallgatóknak, hogy három percben kell bemutatniuk a készülő értekezés témáját, amit Magyarországon is megrendeznek.

Sz. A.: Én nem mondtam, hogy nem kell ez, hanem igazából ez is kell, és az is kell, ebben kell megtalálni az egyensúlyt. Nem tudom, hányan használnak ebben a teremben TikTokot, vagy mindenkít kiráz a hideg attól, de a Francia Intézetnek van az egyik legjobb TikTok csatornája. Mutatja, hogy egy hagyományos intézmény hogyan tud humoros lenni, nem hülyét csinálni magából, mégis megmutat valamit magából annak a generációnak. Az egyik legjobb példa, amit ők csinálnak.

Sz. G.: Ennek a másik oldalát is idézném: Amikor legutóbb Új-Kaledóniában lázadások voltak, a francia kormány első intézkedése volt, hogy felfüggesztette a TikTokot.

F. Z.: Kimaradt eddig egy műfajnak az említése. Nyomatott formában is létezett tudományos ismeretterjesztés, ez nem egy újonnan keletkezett műfaj, nem is konkurencia. A *Historia* fénykorában óriási példányszámban kelt el, és ma is létezik a *Rubicon*, a *BBC History*. Teljesen világos volt korábban is, hogy van egy szereposztás vagy munkamegosztás a szakfolyóiratok és a tudományos ismeretterjesztő folyóiratok között. Szerintem ez a digitális

világban is ugyanígy van, nem szembeállítható dolgok ezek, egyszerűen egy más műfajról van szó.

Sz. G.: Nem hierarchiáról beszélünk tehát.

F. Z.: Reagálnék még Adriennek arra a gondolatára, hogy a bölcsészettudományokkal szemben van egy kényszer, hogy kommunikálják az eredményeiket, mutatkozzanak meg. Én ezt soha nem éreztem kényszernek. Lehetőségnek éreztem, hogy szemben egy kvantumfizikussal én tudok beszélni arról, amivel én és a kollégáim foglalkoznak, azt el lehet mesélni nagyobb körnek, bizonyos műveltségi és iskolázottsági és intellektuális igényszint fölött. És hogy a bölcsészettudományok el tudnak érni nem kényszerolvasókat is. Ezt nagyon sokan olvassák intellektuális élvezetből. Ez így volt már a nyomtatott ismeretterjesztő folyóiratok esetében is. A '90-es évek körül kezdődött a pályám, s kezdettől elég sokat írtam nagyközönségnek szánt történeti összefoglalókba, a hagyományos formákban is, meg a *Históriában*, *Rubiconban* is. Ebben benne volt az a kényszerhelyzet is, hogy '90 után szinte leállt a tudományos könyvkiadás, az *Agrártörténeti Szemle* például négy-öt évig egyáltalán nem jelent meg. A tudományos ismeretterjesztő könyvkiadás volt szinte az egyetlen olyan terület, amely nemcsak hogy túlélte ezt a válságot, de még föl is virágzott a '90-es években. Én szívesen csinálom ezt. Amikor 2013-ban elkezdtem a blogot, az arra volt közvetlen reakció, hogy akkor két éve végzett a fiam a Közgáz marketing-kommunikáció szakán, és a digitális sajtóról írta a szakdolgozatát. Egy mondata emlékezetes maradt, azzal ő tette a bogarat a fülembe: Változik a világ, a kommunikáció, ha nem reagáltok rá, ki fogtok halni, mint a dinoszauruszok.

Sz. G.: 2018-ban a Tudományok Ünnepe alkalmával a szegedi akadémiai bizottság rendezvényén is mintegy elvárásként fogalmazódott meg, hogy a bölcsész egyetemi oktató végezzen tudományos ismeretterjesztést, találja ki ennek módszereit. S a hivatkozás az volt, hogy a természettudósok rendszeresen tartanak ilyet. Az egyetem akkori rektora, maga akadémikus fizikus, elmondta, hogy ő maga jár ismeretterjesztő előadásra, de tőlük sem mindenki teszi ezt.

Sz. A.: Lehet, hogy hibásan gondolom, de az él az én fejemben, hogy a többség tudománynak a természettudományt gondolja. A kvantumfizikushoz kevesebben tudunk hozzászólni, mint Széchenyi Istvánhoz. Más a tudomány megítélése.

T. J.: Nem akarnám eltéríteni a beszélgetést, csak eszembe jutott, hogy a humán tudományok természettudományokkal való vetélkedése egyidejű a humán tudományok professzionalizációjának a történetével, és hogy ez a rivalizálás pontosan mit is eredményez éppen a humán tudományokban, az mindig nagyon erősen függ a politikatörténeti kontextustól. S ha két lépést hátra lépünk, és úgy pillantunk a tudományos ismeretterjesztés és a tudományos szövegek előállítására kérdésre, akkor körülbelül hasonló történeti ívet lehetne fölrajzolni. Angyal Dávid számára – a 19. század végén indult pályáról van szó, amely az 1930-as években zárult – ez a probléma így még nem jelentkezett, mivel olyan tudományos diszkurzust beszélt, ami azonos volt a művelt nagyközönség diszkurzusával. A tudományos népszerűsítés és az ő tudományos nyelve egybeesett. Voltaképpen a történettudomány későbbi differenciálódása és tudományos fejlődése okozza azt a problémát, amiről beszélgetünk. Azok a szaktanulmányok, amelyeket megfogalmazunk, ma már sokkal nagyobb távolságra vannak a nagyközönség diszkurzusától. Az olló, ami csak szűken volt nyitva Angyal Dávidnál, a mi esetünkben már jobban kinyílt, s vannak szakterületek, ahol még inkább. A probléma hosszú idő alatt jött létre, intézményes okai vannak, részben mediális okai. Praktikus válaszokat ki

tudunk találni a kezelésére, általánosan azonban szerintem csak történetileg érdemes vizsgálni. Minden intézmény számára más és más praktikus kérdések merülnek fel e szétnyílt olló kapcsán, és akik az illető intézményt életben akarják tartani, azoknak ki kell találniuk a maguk praktikus válaszait.

F. Z.: Egyetértek, egy példát szeretnék említeni a nyelvről: A mi tudományágunk rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy nyilván nem teljesen ugyanazt a tartalmat, de nagyon más nyelven is el lehet beszélni a lényegét. A blogom, a hétköznapi élet története egy darabig teljesen egyszemélyes vállalkozás volt, csak az én írásaim voltak rajta. De aztán elkezdtem kibővíteni a kört, kollégákat hívtam meg szerzőként, az itt jelenlevők közül Gyáni Gábort és Valuch Tibort. Amit szaktanulmányban is megírtak, átírva itt is elmehetett, és több ezer olvasót érdekelhetett például Gábor írása az anyaság kontraulódásáról vagy Tibor írása a „szexualitás a Kádár-korban témáról”. Természetesen a szexualitás történetéről szóló posztok érték el a legnagyobb olvasottságot, ötvenezer olvasó fölött volt az egyik csúcstartó. Összefoglalva: bár nagyon eltávolodott a két nyelv egymástól, de lefordítható.

T. J.: Tudunk több nyelvet is beszélni.

Sz. G.: Igen, ugyanakkor a tévhitekkel, előítéletekkel szemben egy ilyen blogon alap kutatás, alap kutatás eredményét tükröző tudományos szöveg is megjelenhet.

F. Z.: A blog későbbi folytatása során folyóiratszerűvé vált, amikor évekre Erdélyi Gabriella családtörténeti Lendület projektjének tudományos ismeretterjesztő platformjává vált. A projekt több mint húsz résztvevője töltötte meg tartalommal, havonta egy posztal, olyan szövegek közönségnek szánt változatával, amik konferenciákon hangzottak el, tanulmánykötetekbe kerültek be.

Sz. G.: Eszerint lehetséges békés egymás mellett élés a nyomtatott műfajok és a digitális műfajok között hosszú távon, a nyomtatott sajtó, ha nyomtatottan marad, akkor maradjon ön-maga, és a műfajokat ne keverjük, hanem inkább színesítsük, variáljuk, egészítsük ki másokkal, ne pedig lecséréljük.

Sz. M.: A tudományos ismeretközlés műfajai nagyon tradicionális és régi műfajok. Ha tehát a kedvenc korszakomba, a 18. századba képzelem magam, az a módszer, ahogy annak idején például Bél Mátyás dolgozott, jelentősen nem különbözik arról, ahogyan ma dolgozik egy történész: ha összegyűjtöttük az adatokat, megvan a toll, megvan a papír, az ember pedig ráírja a következtetéseit. Ez persze nem 18. századi eredetű dolog, hanem a humanizmus alakította ki ezt a típusú tudáselméletet és munkamódszert, amelyet továbbvitt a tudományosság, legalábbis a humán tudományosság. Ezen nincs értelme és nem is szabad változtatni, mert az ereje éppen a konzervativitásában létezik. Ha mi másképpen gondoljuk el a tudományosságot, akkor másféle műfajok kellenek; de ezeknek a hagyományos műfajoknak az életben tartására szolgálnak a tudományos folyóiratok a humán tudományok területén, és hiába van nagyon sok egyéb módszertani, szemléletbeli, koncepcionális, akár mediológiai változás, a lényeg alapvetően ugyanaz marad. A tudományos ismeretközlés formái megmaradnak, és szerintem maradjanak is meg. S hogy ez most kényszer vagy nem kényszer, az arra emlékeztet engem, amikor a KGST-ről mondták, hogy sovány tehének egymást fejjik. A humán tudósokat olyan helyzetbe kényszerítik, hogy folyamatosan igazolják saját magukat: nemcsak az a feladatuk, hogy fenntartsák saját tudományuk kereteit, hanem még meg is kell találniuk azokat a formákat is, amelyben folyamatosan érvelni tudnak amellett, hogy

érdekes és fontos, amit csinálnak. Ez alapvetően méltatlan helyzet, különösen úgy, hogy erre nincs finanszírozás.

Sz. A.: Ez most kicsit olyan volt, mintha minden rendben lenne a dologgal, hátra dőlhetünk, maradhat a folyóirat, és igazából nincs dolgunk, hiszen a 18. század óta így van, tehát most is így lehet. Mintegy megnyugtató választ találtunk a saját kérdésünkre.

Sz. G.: Egy kerekasztal konklúziója nem zárja ki, hogy ez így legyen, mert egyet is érthetünk azzal, amit magunk is szeretünk és csinálunk. Még egy kérdést vetek fel azonban: a kép szerepét. A kép, ami egyébként sokkal régebben velünk van, mint ahogy azt gondolnánk. Hiszen előbb vala a kép, a barlangrajzoktól kezdve a piramisok belsejét díszítő képekig, és aztán valamikor társult ahhoz a szöveg. Majd változott a hierarchia, a kép lett az illusztrációja a szövegnek, először a metszet, utána a fénykép. Viszont ma fordul némileg a dolog. Saját kutatási területemről, az utazási irodalomról hozva példát: mára az útleírás egy képsorozat, ami nem úgy néz ki, hogy valaki megír egy szöveget, elmeséli a többieknek, hogy erre voltunk, arra voltunk, és itt ez a kép ezt mutatja, az a kép azt mutatja, hanem odaadja a képet vagy szétküldi, s vagy önmagától elmondja, hogy mit ábrázolnak a képek, vagy rákérdeznek, de mindenképpen fölborult a szöveg és kép között a hierarchia. Nem a kép illusztrálja a szöveget, hanem a szöveg magyarázza a képet. Egy netes projekt esetén a képiség nyilván nagy súllyal esik a latba. De hogyan, kikre kell gondolnunk, amikor képiséget viszünk a publikációba?

F. Z.: Nekem, amikor ezt a blogot elkezdtem, tulajdonképpen ez volt a legnagyobb újdonság, amit meg kellett tanulnom. A szövegalkotás nem volt nagyon más, mintha a *Rubiconba* vagy a *Históriába* írtam volna egy tudományos ismeretterjesztő cikket, maximum az, hogy az online szöveget jobban kell tagolni, több közcímmel a képernyőolvasáshoz. De a képszerkesztés nagyon fontos tanulási folyamat volt számomra. Fölértékelődtek, sőt tulajdonképpen történésként akkor jelentek meg a vizuális források a horizontomon. Kialakult, hogy egy 20–30 000 leütésnyi tudományos ismeretterjesztő cikkhez kell minimum 6, de inkább 8 vagy 10 illusztráció, ami nem csak illusztráció, hiszen a képaláírásokkal nagyon közvetlenül kapcsolni lehet a szöveghez. Az egészen biztos, hogy egy tisztán szöveges posztot nagyon kevesen olvasnak, azonnal továbbpörgetnek. És még egy tanulság: A bloggal az utolsó fellángolásom a COVID idején volt, megint egy sokszerzős járványtörténeti sorozat formájában. De aztán elfogyott az energiám és az időm: elérhető most is a blog, de már nem gyarapszik. Egyébként érzékeltem egy olyan tendenciát is, hogy leáldozóban van az írásos műfaj, ahol olvasni kell, s egyre inkább a podcastok veszik át még a bölcsészettudományokban is az ismeretterjesztő funkciókat.

B. K.: Képekről van szó, egy kicsit azért térek vissza az *Aetashoz*, mert gondolkoztam ezeken az előre elküldött kérdéseken, és eszembe jutott, hogy én 2004-ben írtam egy recenziót az *Aetasban* arról, hogy hogyan néztek ki az akkori folyóiratok honlapjai. És hát természetesen mindenkiről leszedtem a keresztvizet. Látni lehet, hogy hogyan tör be a webó.2, mert egyetlen olyan honlap volt akkor, ahol volt Fórum, és ennek én nagyon örültem, ez a történelemtanárok lapja volt egyébként. Az volt az általános megállapításom, hogy akkor is az ismeretterjesztő magazinoknak, a *Rubiconnak* meg a *Históriának* a weboldala volt az, ahol voltak képek. Most nem néztem meg a honlapokat, de írhatok egy újabb recenziót... Az *Aetasnak*, azt hiszem, csak azt róttam föl, hogy fájdalmas lassúsággal bővül az archívum, és azt hiszem, a *Korallt* megdicsértem. Egyébként pedig bár mondjuk, hogy az ismeretterjesztésben ugyanarra a nyelvre van szükség, mint a folyóiratoknak a nyelvre, de azért ez nem ugyanaz a nyelv,

itt váltani kellene, és ez nem megy mindenkinek. Éppen ezért azt gondolom, hogy azt, hogy vannak már más médiumok, akár a podcast, meg a video, nem nehézségként kellene felfogni, ez egy lehetőség. Sokkal kevesebb időt igényel leülni beszélgetni, nyilván a szervezők részéről ez nem kevesebb idő, de nem kell megtanulni másképpen írni ahhoz, hogy az ember leül beszélgetni valakivel, és elmondja a hétköznapi nyelvén azt, hogy miről is szól a kutatása. Ebben én inkább lehetőséget látok, nem kell kétszer megírni, hanem lehet beszélni is róla.

Sz. A.: Én díjaznám ezt az optimizmust, hogy a kutatótársak szeretnek beszélni a témájukról, és egyébként el is ismerik ezt a műfajt. Nekem többségében az a tapasztalatom, bár a közvetlen kollégáim nagyon támogatóak ebben, de amúgy egyrészt nem feltétlenül értik vagy nem feltétlenül támogatják, vagy csak jó, hát csinálja, ez az ő szerelemgyereke. Másrészt nekem meglepő, hogy megijednek attól, hogy a saját témájukról beszéljessenek. S hogy bármi személyességet belevigyenek. Lehet arról beszélni, hogy mi a személyes és mi nem, de a marketing azt mondja, hogy a személyesség fontos, nyilván kíváncsiak a történészre mint alkotóra is, s ez végképp nagyon távol áll minden kutatótól. Szóval azért engem meglep néha, hogy ahelyett, hogy a lehetőséget látná benne, inkább megijed a feladattól, vagy nem feltétlenül érti vagy érzi annak fontosságát.

F. Z.: Magától értetődőként kezelted, Katalin, hogy aki nem tud másképp írni, attól még tud másképp beszélni, mintha egy tudományos konferencián adna elő a kutatási témájáról. Ez sem magától értetődő.

Cz. G.: Én abból a szempontból teljesen nyugodt vagyok, ha a honlapokat a képek kapcsán fogjuk megnézni, mert a *Korall* minden egyes címlapján van egy fénykép, vagyis nagyon jó képek lesznek ott. A folyóirat szerkesztésénél az mindig egy nagyon jó pillanat, amikor közös vitával döntjük el, hogy mi legyen az illusztráció a címlapon. S nem az az egy, mert a folyóiratunk még a papíros változatban is közöl, néha még színes ábrákat és fényképeket is. Az más kérdés természetesen, hogy az online megjelenésnél nem lenne ez akadály, míg a papírosnál többletköltséggel jár, de mi ezt be szoktuk vállalni. A következő megjegyzéssel pedig megpróbálom utolérni a beszélgetést: Már többször eszembe jutott az *Annales* folyóirat és körének az esete a népszerűsítés kapcsán. Nyilván senkiben sem merül fel, hogy az *Annales* folyóiratot népszerűsítő folyóirattá alakítsák át, de az *Annales* körének olyan vezetői, mint Jacques Le Goff vagy George Duby élen jártak a tudományos népszerűsítésben. Le Goffnak hétfőnként ismeretterjesztő műsora volt a francia rádióban, Georges Duby hasonlóképp dokumentumfilm-sorozatot csinált, amit egyébként a magyar televízió is adott. A legszerecsébb esetben tehát a legnagyobb történészek vállalkoznak arra, hogy népszerűsítő módon tegyék közzé a kutatásukat. Nem mindenkinek van meg azonban ez a képessége.

T. J.: Az eddigi beszélgetésből kitént, hogy vannak közösségi műfajok, mint például a folyóiratok, amelyeknek nagyon fontos eleme, hogy a közösségteremtéssel is foglalkoznak, a tudományon belül és azon túl is. És vannak individuális műfajok, amelyeket egyedül is lehet csinálni: a blog is ilyen. Az ilyen individuális műfajokról még nem esett szó. Nemrégiben találkoztam például az azonnali kutatási beszámoló műfajával az interneten. Isaiah Berlin egy fogalmának, az *ellenfelvilágosodásnak* akartam utána nézni, s rátaláltam böngészés közben egy kutatóra, James Schmidre, aki utánanézett e fogalom történetének. És aztán kiderült, hogy évek óta kutatási naplót vezet Berlin fogalomhasználatának vizsgálatáról, s ha felfedez valamit, azonnal, egy napon belül közzéteszi. Ez szerintem nagyon érdekes dolog, mert rendkívüli módon megváltoztatja a tudományos működés módját. Egyrészt azért, mert olyan gyorsan teszi közzé az eredményeit, hogy kételyeink lehetnek felőle, tényleg ellenőrizte-e

vajon ennyi idő alatt? Másrészt az azonnali beszámoló közösségi gesztus, amely mindenki mással, aki érdeklődik a téma iránt és olvas angol nyelven, már menet közben megosztja az eredményeit. Gyerekek, szóljatok hozzá, így van? Nem így van? És ez a kérdés mindenkihez szól Sierra Leonétól Magyarorszáig.

Sz.G.: Majdhogynem olyan, minthogy én elmegyek a könyvtárba, és a Diderot-ról készített jegyzeteimet félig nyersen [*T. J.:* Ha úgy ítéled meg, hogy ez újat mond a Diderot kutatásban.] fölteszem és várom rá a reakciókat. Tulajdonképpen nekem is hasznos lehet. Az ember azonban elgondolkodik, hogy egy filológus vagy történész szakmában ezek az azonnali kritikák biztos, hogy jók-e, és ezt nem mindenhol tudjuk űzni, mert nem mindenhol olyan az internetes komment-kultúra.

F. Z.: Egy adalékot szeretnék ehhez hozzáfűzni, a Széchenyi levelezés kritikai kiadásából. Amikor 600–800 levél elkészülte után nyilvánossá tettük a honlapot, és az elég nagy média-visszhangot is kapott, az volt a szándékunk – és ez működött is –, hogy bevigyük a köztudatba a vállalkozást. Az interjúkban mindig elmondtuk Czinege Szilviával, hogy reménykedünk abban is, hogy a honlap megnyitása általunk eddig nem ismert, lappangó leveleket előhozhat. És valóban, egy gyűjtő megkeresett bennünket 5–6, nem különösebben fontos, de ismeretlen Széchenyi-levéllal. Tehát az online tér még tudományos munka esetében is valamiféle közösségi alapot be tud hozni, s például ilyen hozadéka lehet.

Sz. G.: A francia *Enciklopédia* online kritikai kiadása is kollaboratív jellegű, tehát folyamatosan, gyakorlatilag erre a mintára fejlesztendő.

Köszönöm a kerekasztal résztvevőinek a hozzászólásokat! Majdhogynem több kérdéssel távozunk, mint amivel jöttünk. Ha egy mondatos konklúziót akarnánk mondani, akkor egyetlen klasszikus idézet jut eszembe: a helyzetünk nem reménytelen. Vagy: minden rendben van, de változtatni kell. Világos, hogy nem érdemes hierarchiában gondolkodni, hanem komplementer módon kell értelmezni a különböző műfajok egymás mellett élését, nem kell veszélyeztetve érezni magunkat, hanem meg kell látni azokat az utakat, amelyeken az egyes műfajok elindulnak. Az is látszódik, hogy nincs szezám tárulj, amit ha megcsinálok, minden azonnal jobb lesz. Minden csak úgy lehetséges, mint eddig is volt: munkával, fáradtsággal, lassan és pénz nélkül.

Beszélgetés Miroslav Michela szlovák történésszel

„...úgy éreztem, az úgynevezett pozitivisták történelemírás már nem ad annyt, amit szeretnék kihozni ebből a munkából”

Miroslav Michela (1978) szlovák történész, a prágai Károly Egyetem Bölcsészkarának oktatója és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a munkatársa. Elsősorban Csehszlovákia történetével, emlékezetpolitikai kérdésekkel és a populáris kultúrával foglalkozik. Fontosabb művei: Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921 (Az integritás jelszava alatt. Szlovák kérdés Magyarország politikájában 1918–1921) (2009), Trianon labirintusaiban: történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon (2016), Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu (társszerkesztők: Dagmar Hájková, Pavel Horák, Vojtěch Kessler, 2018.), Dělej něco! České a slovenské fanziny a budování alternativních scén (társszerzők: Jan Lomíček–Karel Šíma, 2021.).

Magyar nyelven beszélgetünk. Szlovák történészként honnan ered a magyar nyelvtudásod?

Komáromból származom, ott a magyar nyelv általános. Az én családban is voltak olyanok, akikkel csak magyarul tudtam beszélni. Én magam teljesen szlovákul szocializálódtam, szlovák iskolákba jártam. Otthon a szüleimmel is szlovákul beszéltem, bár apu magyar családból származott, de már ő is főleg szlovákul szocializálódott. A dédmama viszont egyáltalán nem tudott szlovákul, a keresztapámmal pedig, amikor kisgyerekek voltunk, megbeszéltük, hogy vele csak magyarul beszélünk. Így tanultam meg magyarul. Igazából azonban csak a PhD tanulmányaim idején kezdtem magyarul többet és jobban beszélni és főleg olvasni. Nagyon fontos volt számomra az is, hogy Budapesten kezdtem el kutatni és konzultálni. Azelőtt inkább a gútai konyhanyelvet beszéltem, aztán persze javult a helyzet.

Komárom szlovákiai város az államhatáron, de erősen magyar érzelmű város, ahol nagyon sok szimbolikus játszma játszódik le magyarok és szlovákok között. Sőt Komárom megjelenik az össz-szlovákiai szimbolikus térben is, mint egy olyan város, ahol folyamatos harc van a szlovákok és a magyarok között: szobrokat állít az egyik vagy a másik oldal, és így tovább. Milyen volt egy ilyen városban szlovákként felnőni, hogyan hatott mindez rád?

Az elején ez normális volt számomra, mivel ebben nőttem fel, ez volt a természetes közeg, s ahogy említettem, főleg szlovák nyelvű társaságban, szlovák gyerekek között mozogtam. De közben voltak ott magyarok is, akik szlovák iskolába jártak, vagy már az óvodában is, így persze tudtam, hogy itt szlovákok és magyarok is élnek. Ugyanakkor mi, szlovák gyerekek voltunk a „mi”, a magyarok voltak a „mások”. Ebben nőttem fel, az óvodától kezdve, hiszen

a gyerekek is aszerint barátkoznak, hogy ki milyen nyelven beszél. A szlovák gyerekek szlovák iskolákba mentek tovább, azokkal találkoztam, a magyar gyerekekkel pedig már nem annyira. Azután a nyolcvanas évek végén vagy inkább már a kilencvenes évek elején, és speciálisan a mečiari időszakban elkezdődött a nacionalista konfliktusok időszaka Komáromban, ami engem kellemetlenül érintett. Voltak mindennapi kis incidensek, nem a nagy politikai dolgokra gondolok: magyar himnusz egy magyar iskolában vagy mindenféle szoborállítás, ha még nem is volt ez olyan gyakori. De arra is emlékszem, hogy az emberek elkezdtek kellemetlenül viselkedni egymással, csak azért, mert a másik magyarul vagy szlovákul beszélt. Számomra ez nagyon kellemetlen volt. Abszolút szlovák kötődésem volt, teljes mértékben szlováknak éreztem magamat, ha beszéltem is magyarul, és volt azért elég sok magyar barátom vagy ismerősöm. Veszélyként éreztem, ami felé ez a közeg haladt. Nagyon negatív emlékeim vannak erről.

Gimnáziumi tanulmányaidat a komáromi szlovák gimnáziumban végezted, ami tulajdonképpen egy telken áll a magyar gimnáziummal, csak hátat fordítanak egymásnak. Hogy emlékszel, volt bármiféle kapcsolatok a magyar gimnazistákkal?

Sokat jártunk a magyar telekre, étkezni, meg futni, de amúgy nem nagyon találkoztunk magyar diákokkal. Én már ismertem néhány velem egyidős embert onnan, máig barátok vagyunk, de őket máshol ismertem meg. A két gimnázium teljesen elkülönülve működött, nem tudok róla, hogy valami erősebb kapcsolat lett volna köztük.

Ez a tipikus esete annak, amikor párhuzamos világok vannak egymás mellett. Azt hisszük, hogy multikulturális világok vannak, de valójában párhuzamos világok azok. A gimnáziumból a pozsonyi Comenius Egyetem Pedagógia Karára mentél történelem, polgári nevelés, etika szakpárosításra. Ez nem olyan szak, ami eleve történészeket nevelt volna. Mennyire akartál már ekkor történész lenni, és mennyire befolyásolt téged az a közeg, amiből jöttél, abban, hogy a történelmet válaszd alapszakként?

Azon a nyáron, amikor ötödikes lettem volna az általános iskolában, már előre elolvastam a történelem tankönyvet. Engem már 1989-ben vagy 1988-ban is nagyon érdekelt a történelem, és szerettem volna történész lenni. A történelmet tehát azért választottam, mert kiskorom óta érdekelt, nem éreztem, hogy ez azért lenne fontos, mert ilyen közegből jövök. Szlovák–magyar témákkal nem nagyon foglalkoztam, nem érdeklődtem ez iránt.

Voltak az egyetemen olyan tanárok, akik megerősítettek abban, hogy neked erőteljesen kell foglalkoznod a történelemmel, hogy kutató történész legyél?

Kaptam efféle impulzusokat, de amúgy nem sokat. Majdnem a tanulmányaim végéig azt hittem, tanár leszek. Csak az utolsó év volt, amikor kutatni kezdtem, a szakdolgozat írása kapcsán. Az volt az igazi impulzus. Az egyetemet 1997-ben kezdtem, és 2002-ben fejeztem be. 2001 körül ismertem fel, hogy nem elég, hogy olvasok, meg könyveket veszek, de érdemes levéltárakba járni és speciális könyvtárakba, és ott új tudást nyerni. Ez volt az, ami megfogott. És konzultációra kezdtem járni különféle történészekhez. A szlovák fasiszta mozgalom érdekelt, már a '20-as évekbeli és azután a '30–40-es évekbeli. Nagyon sok irodalmat, újságokat, sok levéltári anyagot gyűjtöttem. Közben persze ott volt Róbert Letz,¹ akinél a szak-

¹ Letz, Róbert (1967), szlovák történészprofesszor, aki elsősorban a 20. századi szlovák politika-, egyház- és kultúrtörténettel foglalkozik. A pozsonyi Comenius Egyetem Pedagógiai Karának az oktatója. A Tiso-féle szlovák állammal kapcsolatos véleménye ugyan nincs teljes összhangban a szlovák akadémiai történetírás fő sodrával, de szakmai elfogadottsága ennek ellenére erős.

dolgozatomat írtam. Az egyetemen ő volt az, aki folyamatosan levéltárakba járt. Motivált, hogy láttam, majdnem mindennap ott ül. És fontos elmondani, hogy mielőtt egyetemre kerültem, találkoztam Priska Ratimorskával,² aki a gimnáziumban egy évig tanított bennünket, a római birodalmat és hasonló témákat. Ő más volt, mint a többi hagyományos tanár, egyetemi oktató volt és archeológus, és az, ahogy dolgozott velünk, nagyon tetszett. Azután egy évig jártam konzultációkra Priskához, sokat tanultam tőle, főleg az ókorról. 20. századdal nem nagyon foglalkoztunk, pedig az érdekelt mindig a legjobban. Egyszerűen igazából az egyetem végén jött a fordulópontra számomra, amikor minden nap nagyon sok órát ültem vagy levéltárban, vagy könyvtárban. Nagyon sokat dolgoztam.

Azt mondtad, hogy a szlovák fasizmus érdekelt. De amikor felvételt nyertél a Szlovák Tudományos Akadémia történész doktori iskolájába, a témád a szlovák kérdés volt Magyarország politikájában 1919 és 1927 között, tehát nagyjából Trianontól a Rothermere-akcióig, mégpedig Ladislav Deák³ témavezetésével. Hogy kerültél a fasizmustól ehhez a témához, és hogyan kerültél pontosan Deákhoz, aki mindenképp egyik nagy alakja a szlovák történetírásnak, bár nekünk, magyaroknak némileg negatív a véleményünk róla.

Ez abszolút véletlen volt. Én a második világháborúval szerettem volna foglalkozni, a szlovák–horvát kapcsolatokkal. Akkor már kutatási eredményeim is voltak. Azaz a beadott projektem nem magyarokról szólt. Deákot persze személyesen nem ismertem, csak olvastam egy-két könyvét. Inkább Ivan Kamenecel⁴ volt kapcsolatom és másokkal. Szlovák specializációra akartam menni, mivel a szlovák állam érdekelt, de átraktak az egyetemes történelemre, amiről csak a felvételin értesültem. Ott volt valaki, aki jobb volt nálam, főleg a nyelvtudása, azt vették fel, de végül nem iratkozott be. Ezért felhívtak, hogy Miroslav, maga beszél magyarul, nem szeretne magyar témával foglalkozni? Ez a téma abban az időben számomra inkább tabu volt. Nem azért, mert nem érdekelt, olvastam róla, de nem akartam ezzel foglalkozni, úgy éreztem, ez nem nekem való. De igent mondtam, mivel történész akartam lenni. Azt gondoltam, megcsinálom ezt a témát, közben pedig folytatom majd a háborús témát is, és akkor miért ne. Így lehettem történész.

Ladislav Deák nagyon fontos munkát végzett, főleg a forrásfeltárásban, az első bécsi döntés dokumentumtárát ő állította össze, de azt látom, nagyon erős preconcepciókkal dolgozott. Milyen volt vele a viszonyod? Ha jól tudom, ő is magyar–szlovák közegeből jött, valószínűleg ebből is származtak az előítéletei. Mennyire látta benned az utódját, aki majd tovább viszi, amit ő csinált?

Nagyon korrekt volt a kapcsolatunk, folyamatosan konzultáltunk, minden héten, mindig reggel, ő nagyon korán járt be. Az elején mindig megkérdezte, hogy mi újság, miket kutattam,

---

² Ratimorská, Priska (Ratimorsky Piroška, 1944), szlovák régész. Hosszú időn át a komáromi Duna Menti Múzeum munkatársa volt, és kilencvenes években a nyitrai Konstantin Filozóf Egyetem Filozófiai Karának Régészeti Tanszékén tanított. Jelentős eredményekkel rendelkezik a bal parti Komárom és környékének római kori és kelta emlékeinek feltárásában.

³ Deák, Ladislav (1931–2011) szlovák történész. Hosszú ideig a Szlovák Tudományos Akadémia szocialista országokkal foglalkozó intézetében, 1980-as évektől pedig az Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozott. Elsősorban a két világháború közötti időszakokkal, azon belül is a szlovák–magyar kapcsolatokkal foglalkozott. Három kötetben adta ki az első bécsi döntéssel és annak következményeivel kapcsolatos levéltári forrásokat.

⁴ Kamenec, Ivan (1938), szlovák történész, az Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a munkatársa volt. Elsősorban a Tiso-féle szlovák álammal és a szlovákiai holokauszttal foglalkozik. Több jelentős nemzetközi és szlovákiai tudományos díj birtokosa.

mert én nagyon-nagyon keményen dolgoztam ebben az időben, mindennap levéltár, aztán a könyvtár, tíz-tizenkét órát naponta, és mindig volt valami új. Elmondtam a magamét, utána ő is elmondta a magáét, még ő is kutatott. Forrásokról, emberekről, historiográfiáról beszélünk, és aztán jött még egy félóra, áttértünk az Orbán-i Magyarországra vagy a '30-as, '40-es évekre, és akkor már a magáét mondta.

Mennyire volt elégedett a munkáddal? Ezt az időszakot a 2009-ben megjelent könyved zárta le. Azt gondolom, hogy nyelvezetében, ahogy erről a kérdésről beszéltél, az teljesen más volt, mint Deák felfogása.

Mindenképpen el kell mondani, hogy Deák nagyon támogatott mindenféle primér kutatásban. Nagyon sokat jártam a Szlovák Nemzeti Levéltárba, s nagyon támogatott, hogy Magyarországra menjek kutatni. De végül már úgy gondolhatta, túl sokat járok oda, és azt mondta, azért Prágába is kell mennem, úgy gondolhatta, meg kell ismernem a csehszlovák nézőpontot is. Ez nem volt egyszerű, de ő segített ahhoz, hogy Csehországba kerüljek egy hónapra. Személyesen elment az intézet igazgatójához, Valerián Bystrickýhez⁵ ennek érdekében. Bystrický jó barátja volt, de akkor már eltért a koncepciójuk, Deák már túlságosan nacionalista volt.

Amikor megírtam a disszertációt, szerintem Deák elégedett volt velem. De amikor megírtam a könyvet, ami a disszertációm első fele, Deák azt mondta Bystrickýnek, hogy ezt nem szabad kiadni. Erről én akkoriban nem tudtam. Beszéltem vele a könyvről, elmondtam, hogy én így látom stb. Normálisan elbeszélgettünk, ő is elmondta, hogy vannak dolgok, amik neki nem tetszenek, ennyit tudtam.

Azután sokkalta kevesebbet találkoztunk, nemcsak azért, mert azért a viszony is más volt már, de Deák már nem nagyon járt az intézetbe. De ott volt még közben ez a Spišiak-féle⁶ könyv, ahol még együttműködtünk, azaz Bystrický, Deák és én.⁷ Volt egy 1200 oldalas kézirat, nekünk kellett lerövidíteni.

Az, hogy ilyen munkát végzel a Történettudományi Intézetben, azt is jelentette, hogy ott veled komolyan számoltak. Mennyire volt magától értetődő, hogy Te, miután elvégezted a doktori iskolát, ott maradsz belső munkatársként?

Az is volt, meg nem is. 2002-ben, amikor doktoranduszként kezdtem, az intézetben olyan időszak kezdődött, amikor végre több doktoranduszt vettek fel. Azelőtt az intézeti munkatársak átlagéletkora hatvan év körüli volt. Bystrický elégedett volt velem, én azelőtt is nagyon aktív voltam, több publikációm jelent meg, konferenciákat is szerveztem, dolgoztam azért, hogy történész legyek. Bystrický támogatott engem, meg a többi fiatal is, és neki nagyon tetszett a könyvem.

Azt várták tőled az intézetben, hogy Te váltod Deákot, és viszed tovább a magyar témákat. Ehhez képest mintha tudatosan kezdte volna elfordulni a direkt politikátörténeti témáktól, s inkább a történelmi emlékezet kérdései felé fordultál. Az első feltűnő jele az volt ennek, amit Demmel Józseffel közösen írtatok a komáromi Tuba János alakjáról. Az ünnepek, a történelmi emlékezet, a szimbolikus politikálás kezdett érdekelni. Én ezt tudatos váltásnak

⁵ Bystrický, Valerián (1936–2017), szlovák történész, 1998-tól 2006-ig a Történettudományi Intézet igazgatója volt. Elsősorban a két háború közötti Balkánnal és Csehszlovákiával foglalkozott.

⁶ Ján Spišiak (1901–1981) szlovák jogász, aki 1939 és 1945 között a Szlovák Állam követe volt Magyarországon.

⁷ Spišiak, Ján: *Spomienky z Budapešti 1939–1944*. Miroslav Michela (szerk.), Slovak Academic Press, s. r. o., 2010.

érezem, hogy azt láttad, hogy a politikatörténeti témákban nem lehet előre lépni, hanem más irányból akarod megközelíteni a múltat.

Abszolút így volt. A Tuba tanulmány előtt ez igazából a Szent István kultusszal kezdődött. Már igazából a könyv megjelenése idején, 2009-ben is inkább más dolgok érdekeltek. Persze számomra is fontos volt az első könyvem megjelenése, az minden történésznek egy fordulópont. Ezt a fordulatot azonban már ebben a könyvben is lehet látni, mert az előszó egy kicsit más, mint a könyv többi része. Az új témák jobban érdekeltek, épp azért is, mert azt éreztem, azokon keresztül jobban meg tudom érteni, meg jobban tudom interpretálni is, hogy mi történt. A politikai színről már voltak érdekes munkák, Magyarországon például Zeidler Miklós vagy Ablonczy Balázs könyvei. S persze Romsics Ignác művei, Bárdi Nándor könyvei. Ezek számomra nagyon fontosak voltak, és én máshol láttam az intellektuális lehetőséget. Ehhez nagyon sokat hozzatett, hogy akkoriban Elena Mannová⁸ tanulmányait olvastam. Meg a szociológus Kovács Évát vagy Gyáni Gábort. De közben valamennyire tovább mentem a politikatörténeti útvonalon is, mert Magyarországon főleg olyan történészeket ismertem, akik azzal foglalkoznak. Ezeket a kapcsolatokat tovább erősítettem, de intellektuálisan már teljesen más dolog érdekelt, például nacionalizmuselméletek, a történeti emlékezet stb.

Mennyi szerepe volt ebben annak, hogy sokat jártál Magyarországra, egyre több magyar szakirodalmat olvastál, egyre több történészt ismertél meg, egyre jobban érdekelt a szlovák és magyar történetírás közötti interakció? Például Bárdi Nándi, aki veled, velem és másokkal is, akik Magyarországra mentek, hosszú beszélgetéseket folytatott. Én nagyon sok mindenre akkor döbbsentem rá, amikor Nándorral beszélgettem, hogy mik a feladataink, milyen irányba kell elmenni, mit kellene olvasni, és lehetne még sorolni ezeket a dolgokat. Mennyire volt ez számodra meghatározó?

Nándi nagyon fontos volt számomra, és máig is az, de több nevet is meg kell említeni. Szarka Lászlót például, aki sokat segített, s vele is nagyon sokat beszélgettem. Ő is politikatörténetet vagy kisebbségtörténetet írt, de már máshogyan, és az, ahogy gondolkodott, nagyon fontos volt számomra. Aztán például Ádám Magdával is nagyon sokat beszélgettem, de ő inkább hagyományos diplomáciatörténész volt. Nándihoz mindig több kérdéssel jöttem, de ugyanúgy Kovács Évával is szoktunk találkozni, Ablonczy Balázssal vagy Zeidler Miklóssal és sok mással is. Én mindig igyekeztem mindenféle emberrel, történésszel vagy könyvtárossal is beszélni azokról a témákról, amelyek fontosak voltak a kutatásaim szempontjából. Magyarországon is több tíz emberrel folyamatosan konzultáltam, így nagyon sok történészt volt szerencsém megismerni, és mindegyiknek hálás vagyok.

Sokat foglalkoztál magával a történetírással is, a történetírás módszertanával, hogy hogyan közelítik meg a történészek a történelmet. Két nagyon fontos szlovák történésszel készítettél beszélgetőkönyvet, Ivan Kamenecce, aki a szlovák történetírás egyik doyenje, elsősorban a Tiso-i szlovák állam és a holokauszt témájával foglalkozott, de nagyon aktív közéleti szempontból is a mai napig, hiszen kiáll nagyon fontos értékek mellett. A másik nagyon fontos szereplő pedig Dušan Kováč,⁹ a Történettudományi Intézet egykori igazga-

---

⁸ Mannová, Elena (1951), szlovák történész, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa volt. Elsősorban 19. és 20. századi társadalomtörténettel, az egyesületek történetével és a történelmi emlékezet kérdésével foglalkozik.

⁹ Kováč, Dušan (1942), szlovák történész, a rendszerváltás utáni szlovák történetírás egyik legtekintélyesebb alakja, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a rendszervál-

tója, egy időben a Szlovák Tudományos Akadémia alelnöke. Ezek a beszélgetőkönyvek nagyon érdekesek, és azt hiszem, nagyon jó volt a szakmai fogadtatásuk is. Miért csináltad ezeket?

Már 2008 körül, amikor emlékezettel, a történelem emlékezetével és ilyenekkel foglalkoztam, jött ez az ötlet. Elkezdtem interjúkat csinálni, a terveim szerint Milan Zemkoval,¹⁰ de azután ő meghalt. Így Ivan Kamenec volt az első. Továbbá még Rudi Chmellel¹¹ akartam már Prágában interjúkat csinálni. Aztán Rudi bácsival úgy beszéltem meg, hogy ő megírja a visszaemlékezéseit, akkoriban parlamenti képviselő volt és aztán miniszterelnök-helyettes, és aki megnézi a parlamenti közvetítéseket, láthatja, hogy valójában ott írta. Maga a Kamenec könyv végül úgy született, hogy más munkám miatt nem tudtam egy tervezett köszöntő kötet számára tanulmányt írni. Ivan nekem fontos ember, összebarátkoztunk, az interjúkötettel akartam kimutatni a tiszteletemet.

Ezekben a kötetekben egy fiatalabb történész beszél egy tapasztaltabb történésszel, szakmai tapasztalatátadás is ez, továbbá egy olyan ember bemutatása, aki belelát a történészi konyhába, kérdezed a mestersége háttéréről.

Igen, olyan kérdéseket tettem fel, amik számomra fontosak a történészi szakma és persze a szakmai tudásátadás szempontjából, hogy mondják el, hogyan látják ezt most, és mondják el, mi volt például a Történettudományi Intézetben vagy a szlovák historiográfiában a '80-as vagy a '90-es években. Mert ezek a dolgok nincsenek sehohy leírva.

Volt ennek tervébe véve folytatása?

Igen, igen. Ezek a kötetek egyrészt a tiszteletadás jelei voltak, másrészt kereskedelmi forgalomba kerülő könyvek, én teljesen ingyen csináltam azokat. A folytatáshoz azonban egyszerűen nem volt támogatás, a kiadáshoz nem volt fedezet. Én most is csinálom ilyen interjúkat, de punkokkal. Fogadókézség híján azzal foglalkozom, ami épp most érdekel.

2018-tól jelennek meg olyan tanulmányaid, amelyek a szocializmus korának könnyűzenei életével foglalkoznak. A zene mint ellenzéki tevékenység érdekelt, úgy látom, a punkokkal mint olyan zenei közösséggel foglalkozol, ami nem illeszkedett bele a hivatalos vonalakba. Mennyiben játszott ebben szerepet a Te viszonyulásod a zenéhez. Hogyan mutassalak be téged: Te vagy a történelemről legtöbbet tudó DJ Közép-Európában, vagy a történészek közül Te kevered legjobban a zenét? Melyik megközelítés tetszik neked?

Nem tudom, egyik sem, mert nem biztos, hogy így van. Az említett szubkultúrákkal és zenével való kapcsolat valóban az életem fontos része, de mindig tudatosan mellőztem az összekapcsolást. Amikor Magyarországon kutattam, minden reggel bementem az Országos Levéltárba, azután az OSZK-ba, este pedig gyakran egy állóhajóra, ahol DJ-ként működtem. Több helyen játszottam, Magyarországon vagy Prágában is, de nem kapcsoltam össze ezt a törté-

---

tás utáni első igazgatója. Elsősorban Szlovákia és a közép-európai térség huszadik századi történetével foglalkozik.

¹⁰ Zemko, Milan (1944–2013), szlovák történész az Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi intézetének volt a munkatársa. Főleg a két háború közötti Csehszlovákia politikai rendszerével foglalkozott. Tagja volt a rendszerváltó szlovák értelmiségnek, 1990-től hosszú éveken át tagja a szlovák törvényhozásnak.

¹¹ Chmel, Rudolf (1939), szlovák irodalomtudós, politikus. Volt Csehszlovákia magyarországi nagykövete, parlamenti képviselő és a szlovák kormány kisebbségekért felelős miniszterelnök-helyettese is. Kiváló kapcsolatokat ápol a szlovákiai magyar és a magyarországi értelmiség liberális képviselőivel.

nési munkával. A 2010-es években kezdtem csak el együttműködni főleg prágai kollégákkal, akik létrehozták a Populáris Kultúrák Kutatóközpontját (*Centrum pro studium populární kultury*) 2009-ben. Azután valamikor meghirdettünk Prágában egy kurzust a populáris kultúráról egy kollégával együtt, s attól kezdve egyre többet foglalkoztam ezzel. Egyszerre eljött egy pont, amikor azt mondtam, hogy jó, ezt össze lehetne kapcsolni. És akkor jött a fanzines projekt.

Ezt Te már leginkább Prágában művelted. Hogyan lett Pozsony helyett Prága az életed és szakmai pályád fő színhelye?

Minden a 2007–2008–2009-es évekről szól. Megjelent több könyvem, sokat jártam külföldre, és fél évig Prágában is éltem. Abban az időben kezdtem meg Pozsonyban második doktorátusomat is, antropológiából. Juraj Podoba és Juraj Buzalka volt ott, akikkel én erről már korábban is beszélgettem, s kitaláltuk azt, hogy megpróbálhatom náluk. Engem nagyon érdekelt a teória, tovább akartam menni, mert úgy éreztem, a pozitivista történelemírás már nem ad annyit, amit szeretnék kihozni ebből a munkából. Tanulni akartam valamit. Így 2009-ben elmentem a társadalmi és kulturális antropológiai doktorátus felvételijére, és felvettek. Komárommal akartam foglalkozni, a mindennapi nacionalizmussal. Interjúkat is készíttettem, anyagokat gyűjtöttem. Nagyon sok új értelmezéssel, új emberrel talákoztam a képzésen, és nagyon kitágult a módszertani készletem. De közben egy ismerősöm meghívott Prágába, hogy nem lenne-e kedvem részt venni egy álláspályázaton és tanítani két évet ott a Károly Egyetemen. Azt gondoltam, hogy ez majd jó lesz arra, hogy valamit tanulok, és az életrajzomban szerepel majd, hogy tanítottam a Károly Egyetemen. Sikert, és így kerültem Prágába.

Létrehoztál Prágában egy fanzín archívumot is. Mik is ezek a fanzinek, és miért érdekesek ezek a számokra?

A 'fanzinek' alternatív folyóiratok, amelyek kis példányszámokban jelennek meg, és főleg személyes utakon terjesztik azokat. Nem a nyereség a cél, valaki azért csinál fanzint, mert ő 'fan' (rajongó – a szerk.). A fanzín azt jelenti: fan magazin (rajongói magazin). Azért gyártják őket, hogy szélesítsék a tudást valami specifikus témában. Ez már az 1930-as évekre megy vissza, akkortól jelentek meg például sci-fi fanzinek, de aztán születtek fanzinek horror filmekről, akár pornóról vagy rythm bluesról, de voltak hippy fanzinek is. Ami aztán nagyon fontos volt, az, hogy 1976-ban megjelent az első punk fanzín. A kultúrtörténetben ez egy nagyon fontos pont, mert a fanok elkezdtek folyóiratokat csinálni, nem nagyon érdeklődtek a hivatalos írások iránt, mert megvolt nekik a maguk hálózata, ami az 1980–1990-es években a szubkulturális társadalom fontos részét alkotta. Igen, Prágában létrehoztunk egy archívumot a Cseh és Szlovák Szubkulturák Archívuma (*Archív českých a slovenských subkultur*) néven, ami most tíz év után már hivatalos státust kap.

Te a Pozsony, Prága, Budapest háromszögben mozogsz, de az európai térben egyébként is, hogyan látod a magyar történetírást? A szlovák történetírásból ketten látjátok nagyon közelről ezt. Roman Holec,¹² aki szintén elolvas mindent a magyar történetírásból, és nagyon markáns, inkább negatív véleménye van, illetve Te.

¹² Holec, Roman (1959) neves szlovák történész, a pozsonyi Comenius Egyetem oktatója és Történettudományi Intézet munkatársa. A 19. és 20. század gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozik. 2020-ban Szlovákiában könyvet jelentetett meg Trianonról, amely 2022-ben *Diadal és katasztrófa. Trianon egy szlovák történész szemével* címmel magyar nyelven is napvilágot látott.

Szerintem túl általános ez a kérdés. Számomra nagyon inspiratív volt a magyar történetírás, az eddig említettek mellett említhetem még Gyáni Gábort, de biztosan több nevet is említhetnék még, nem is csak történészekét. Most például főleg muzikológusokkal szoktam konzultálni Magyarországról. Ez szerintem egy nagyon tág világ, amit nem jó, ha leegyszerűsítünk, ahogy azt Holec kritikája teszi.¹³ Én is észleltem olyan dolgokat, amiket Holec bírál, de nem célszerű általánosítani. Sok irányzat működik Magyarországon, tág annak tere, hogy milyen történelmet írjunk és hogyan. Például Trianonnak is többfajta felfogása létezik. De közben én is érzektem, hogy például ha történelemről beszélünk, annak a vége mindig Trianon. Trianon fontos történelmi esemény, sok máig nyúló kontextusa van, azaz ez nálam abszolút nincs lezárva, de az, hogy akárkivel beszélsz, mindig Trianonnal kell jönnöd, az szerintem már nem teljesen normális dolog.

Össze tudod hasonlítani ezt a három történetírást? Mennyiben más a szlovák historiográfia vagy a magyar, vagy a cseh? Szerintem a magyar és a cseh nagyon hasonló, nagyon strukturált és gazdag a szlovákhhoz képest.

Az összehasonlítás nagyon nehéz, de szerintem is a szlovák történetírás sokkalta kisebb körű. Számokban, témákban meg módszertani készletben is. Egyszerűen sokkalta kevesebb történész van, és ebből sok minden következik. De idővel ez változik, szerintem a 2010-es évek nagyon nyitottak voltak Szlovákiában, megjelentek új dolgok is, például a *ForumHistoriae* folyóirat, vagy tőlem is egy nagyon kritikus cikk a *Historický časopis*-ban.¹⁴ Sok fiatal történész van, akik szerintem érdekes és új dolgokat csinálnak. Miközben Magyarországon, legalábbis én úgy éreztem, épp azokban az években kezdett megváltozni a köznarratíva, és nem biztos, hogy jó irányban.

Jelenleg is a Károly Egyetemen tanítasz, tudom, hogy nagyon sokat foglalkozol doktoranduszokkal. Miért tartod ezt ilyen fontosnak, illetve milyennek látod a doktoranduszokon keresztül a cseh történészeket?

Igyekszem a diákokkal minél többet foglalkozni, az a munkám, hogy megadjam nekik azokat a lehetőségeket, amiket én például volt, amikor megkaptam, s volt, amikor nem, de fontosak ahhoz, hogy ők minél jobbak legyenek. Én úgy látom, hogy Közép-Európában még sokat kell dolgozni azon, hogy az alapminőség javuljon. Vannak kiváló történészek, de az átlagos nível nem nagyon magas. Számomra pedig fontos, hogy mi is megjelenjünk az európai és az egyetemes történetírásban. Csehországban nagyon motiváltak a diákok, de nagyon nehéz egy fiatal történésznek helyet találnia. Pedig a fiatalok érdekesekek és új dolgokat nyújtanak, húsz évesen sokkalta többet tudnak a történetírásról, mint amit én tudtam akkoriban. Kiváló diákjaink vannak.

Egy komolytalan utolsó kérdés: Rákerestem, a nevedre az interneten, s azt láttam, hogy van rólad magyar Wikipedia szócikk, viszont nincs szlovák, és nincs cseh szócikk. Ezt mire véled? Hogy a magyar közeg számára fontos a közvetítő szereped, amit a szlovák vagy

---

¹³ Roman Holec eredetileg szlovák nyelvű írása, amely a magyar történetírás kemény kritikáját tartalmazza, Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről címmel magyarul a Fórum Társadalomtudományi Szemle 2011. évi 4. számában jelent meg (adt.arcanum.com/hu/view/ForumTarsTudSzle_2011/?pg=650&layout=s).

¹⁴ Michela, Miroslav: *Strážcovia strateného času. Diskusie o dejinách a historici na Slovensku*. Historický časopis: Historického ústavu SAV, 2011. roč. 59, č. 4. 617–637.

cseh közeg nem érzékel? Vagy egyszerűen csak egy magyarnak volt ideje arra, hogy megírja?

Nem tudom, erre véletlenül én is rátaláltam, én nem írok magamról ilyet. Inkább az utóbbira gondolok. Hiszen a Károly Egyetemen is ismernek már valamennyire, a Szlovák Történelmi Társulatnak is aktív tagja voltam, ott is nagyon sok embert megismertem. Nem tudom, hogy ki és miért írta a magyar szócikket, azért köszönetet kell mondanom, mert a Wikipedia most sokkalta fontosabb, mint más enciklopédiák.

Köszönöm a beszélgetést.

2024–2025 nyara

Az interjút készítette: SIMON ATTILA. Fórum Kisebbségkutató Intézet

MIROSLAV MICHELA – KAREL ŠIMA

Történettudományi Intézet, Bölcsész tudományi Kar, Károlyi Egyetem, Prága

A szubkulturális fanzinek kutatásáról*

A *fanzin* kifejezés a rajongó (*fan*) és a magazin (*magazine*) szavak összevonásával keletkezett a múlt század húszas éveiben, a tudományos-fantasztikus szerzői közösségekben. Míután 1926-ban megjelent az első sci-fi magazin *Amazing Stories* címmel, különféle amatőr alkotók kezdték utánozni, és 1930-ban Chicagóban megszületett az első fanzin, *The Comet* címmel. A műfaj gazdag történelmi hagyományokkal rendelkezik különböző politikai pamfletek és amatőr nyomtatványok alakjában. A fanzinek fontos előzményei voltak az ún. lánclevelek, amikor ártírt-másolt leveleket küldtek tovább több címzettnek. Ugyanakkor a fanzin műfajra a mai napig jellemző az alkotók és az olvasók közötti személyes, szoros, mondhatni, partneri viszony. A két világháború közötti és a háború utáni időszakban a tudományos-fantasztikus irodalom, a horror és hasonló, a fősodor által mellőzött vagy tiltott irodalmi műfajokra specializálódtak, majd később például a modern zenére, emberi jogokra és politikára is.

A huszadik század ötvenes és hatvanas éveiben elkezdtek megjelenni rock 'n' roll, rhythm 'n' blues, jazz vagy soul műfajoknak szentelt fanzinek, amelyek olyan előadókról írtak, akiket a tömegmédiát nem foglalkozott.¹ Egy másik jelentős impulzus, amely nagy hatással volt a fanzinkultúra önmeghatározására és terjedésére, a hetvenes évek punk mozgalma felől érkezett, melynek a kortárs társadalom állapotával kapcsolatos provokatív és durva kritikája önpusztító és nihilista létszemlélettel és az abszolút szabadságra való törekvéssel párosult. Lázadásuknak fontos eleme volt a *Do-It-Yourself* elv, amely a személyes részvételen túl a hiteles megnyilvánulást is értékelte, függetlenül attól, hogy megfelelt-e a korabeli kulturális és társadalmi normáknak. Az ikonikus punk fanzin, a *Sniffin' Glue* (1976) is ebben a szellemben készült, több tucat követőt inspirált, és elindította a brit fanzinforradalom hullámát.² Törekvése, hogy „görbe tükröt” állítson a társadalomnak, a *bricolage* (barkácsolás) módszer alkalmazásában is megnyilvánult, amely a fanzinkészítés fontos elemévé vált. Antiesztétikai megközelítésben testet öltő rendszerkritikája megbontotta a sajtótermékek hagyományos szerkezeti és tartalmi formáit. A sajátos punkstílust grafikai káosz jellemezte, amit tovább tetézett a köznyelvi és vulgáris szavak használata, valamint az alkotók nyelvtani és gépelési hibákkal szembeni hivalkodó toleranciája.³ A technológiai fejlődés – a fénymásológépek

* Ez a tanulmány a Prágai Károlyi Egyetem Bölcsészettudományi Karán készült, Michela–Šima: *Fanzin ako historický prameň*, i. m. című tanulmánya egy részének a fordított változata. A tanulmány 2019 és 2020 között született, azóta a szerzők egy monográfiát is megjelentettek: Michela – Lomíček–Šima: *Dělej něco!*, i. m. A téma iránti érdeklődés Magyarországon is egyre növekszik. Jó példa erre az Ukmukfukk zinefest belüli rendszeres találkozók vagy például *Fanzin-anatómia – zenéi és politikai témájú magyar alternatív kiadványok az Artpool gyűjteményéből* című kiállítás. Bővebben lásd: www.artpool.hu/posts/fanzin_anatomia

¹ Atton: *Fanzines*, i. m.

² Duncombe: *Notes from the underground*, 113–132.

³ Hebdige: *Subculture: the meaning of style*, i. m.

elterjedése – jelentősen hozzájárult a fanzinek számának ugrásszerű növekedéséhez és terjedéséhez. Ennek eredményeként a nyolcvanas és kilencvenes években a különböző típusú és fókuszú fanzinek fellendüléséről beszélhetünk szerte a világon. Ezt a trendet csak az internet és a közösségi hálózatok robbanásszerű fejlődése fordította meg. Napjainkban azonban ismét megnőtt az érdeklődés az ilyen jellegű kiadványok iránt.

Jelenleg a *zinek* visszatéréséről beszélnek, igaz, tartalmilag és grafikailag megújult formákban. Az alkotás folyamata egyre professzionálisabb, a művek nagy részét kreatív művészek, újságírók vagy tipográfusok készítik. A digitalizáció és az internet megjelenése után sokan felismerték, hogy a nyomtatott folyóiratok fizikai megtapasztalása pótolhatatlan. A fizikai élményekkel különféle érzelmeket kiváltva támogatták társadalmi kötelekek létrejöttét. A tapintás élményszerű megtapasztalása elősegíti, hogy a „képzeletbeli” közösség átalakuljon és „testet öltjön”.

Írásunk célja, hogy bemutasson néhány, a fanzinek kutatásával, valamint azok szubkulturákhoz fűződő viszonyával foglalkozó diskurzust. A fanzinek a viszonylag kevésbé használt történelmi források közé tartoznak. Ezen a modern intézményekkel szemben vetélytársként – vagy akár azokkal ellenállásban – létrejövő s így a hagyományos levéltárak és könyvtárak látóköréből kikerülő történelmi forráson keresztül rámutatunk kutatása sajátosságaira. Azt gondoljuk, hogy a *zinek* olyan információkat és perspektívákat kínálhatnak, amelyek nem ragadhatók meg hagyományos institutionális források által, egy olyan világból tudósítanak, amelyre a történészek az „alulnézeti történetírás” kifejezést is használják. A sajátos, alternatív médiumokként is szolgáló fanzinek elsősorban alkotóik véleményéről, illetve a fősodortól elhatárolódó, hasonló érdeklődésű emberek közösségeinek, színtereinek és szubkulturáinak a történéseiről tanúskodnak, ugyanakkor a kor társadalmi, politikai és kulturális valóságáról is sokat elárulnak.

Alternatív kultúra, szcéna és szubkultúra

Az alternatív kultúrát és a szubkultúrát általában a hivatalos vagy domináns kultúrától elhatárolódó jelenségként szokás tekinteni. Már maga az „alternatíva” definíciója is érdekes kutatási és értelmezési problémát vet fel, mivel ennek a fogalomnak a tartalma és különböző interpretációs keretei időben és térben is változnak.⁴ A *szubkulturák* kérdésköre iránti rendszerszerű tudományos érdeklődés az 1920-as évekre nyúlik vissza, amikor az ún. chicagói iskola képviselői városszociológiai kutatásaikban fiatalkorúak bűnözését, marginalizált csoportokat, kóros társadalmi jelenségeket és bűnöző elemeket vizsgáltak. Az általuk is használt szubkultúra kifejezéssel a városi társadalom problematikus, „deviáns” csoportjait illették. A viselkedésbeli változásokat és a társadalmi konfliktusokat technológiai, gazdasági vagy társadalmi változásokra vezették vissza, de hangsúlyozták az adott földrajzi környezet (városrész) hatásait is. Módszertani szempontból lényeges, hogy a chicagói iskola képviselői belülről, közvetlen érintkezés (résztevő megfigyelés, sűrű leírás) útján tanulmányozták az adott társadalmi osztályok életét, így sikerült közel jutniuk szabadság-felfogásukhoz, tapasztalataikhoz, valamint az olyan közös jelentésekhez, melyekkel az őket körülvevő világot alakították.⁵ Ennek az iskolának volt kiemelkedő szerzője Albert Cohen. Szubkultúra-elmélete azon az érvelésen alapul, hogy a szubkulturák reakcióként jönnek létre azokra a társadalmi egyenlőtlenségekre, amelyeket az egyének nem képesek a fennálló társadalmi viszonyrendszeren belül kezelni. Ez párhuzamos csoportok létrejöttéhez vezet, saját normarendszerek-

⁴ A médiatörténet kapcsán lásd például: Atton: *Alternative media*, i. m.

⁵ További részletekért lásd például: Smolík: *Subkultury mládeže*, 57–65.

kel, amelyek jelentősen eltérnek az általánosan elfogadott viselkedési szabályoktól. Elsősorban a városi bandák működésével foglalkozott, és banda-szubkultúra jellemzésének több tézise felhasználható a fanzinek világáról szóló vitákban is. Cohen rámutatott a nem haszonelvű cselekvés jelentőségére, amelyben nem a gazdasági racionalitás dominál, hanem a harag, az elismert értékek tagadása, a hedonizmus, a változékonyság, a csoportautonómia és a bandahűség. Szerinte ez a gyakorlat alternatív státuszt biztosított tagjai számára, illetve lehetővé tette, hogy az egyén bosszút álljon azon a rendszeren, amelyből, úgy érezte, kitagadták.⁶

Jelentős elmozdulás történt a hatvanas években, amikor szerte a világon megnőtt az érdeklődés a marginalizált csoportok mélyebb megértése iránt, összefüggésben az új tiltakozásokkal, emancipációs és politikai megmozdulásokkal. Ebben az időszakban jelent meg az *ellenkultúra* kifejezés is, amely Theodor Roszak 1969-ben kiadott *The Making of a Counter Culture* című könyve révén vált szélesebb körben ismertté. Roszak kritikusan reflektált a hatvanas évek nyugati társadalmának működésére, hogy meghatározza a diáklázadások és a vietnami háború elleni tiltakozások mélyebb értelmét. Társadalmilag elkötelezett munkásságában felhívta a figyelmet a fiatalabb generáció képviselőinek vonakodására, hogy betagozódjanak a domináns technokrata társadalomba, és azon törekvésükre, hogy a különböző peremmozgalmak, például beatnikék, hippik, anarchisták, rockerek, ökológiai vagy pszichedelikus mozgalmak életéhez és eszméihez közelítsenek önmeghatározásukban.⁷

Jelentős hatást gyakoroltak ekkoriban a kultúráról született tudományos írásokra olyan marxista gondolkodók, mint Louis Althusser és Antonio Gramsci, eszméikkel hatva az 1964-ben Birminghamben megalapított Kortárs Kultúrakutatási Központra (CCCS). Gramsci kulturális dimenzióval mélyítette el az osztályharc hagyományos marxista felfogásának politikai és gazdasági dimenzióit. Kulcsfontosságúvá vált számára a kulturális hegemonia fogalma, amely a kultúra területén uralkodó és a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó erőviszonyokat fejezi ki. Rámutatott arra, hogy az uralkodó osztály hogyan tudja a kulturális intézményeken keresztül irányítani a munkások mindennapjait, és az irányítottak hogyan internalizálják a kulturális értékeket s velük az uralkodó ideológiát. A CCCS klasszikus értelmezésében a szubkultúrák elsősorban az uralkodó kapitalista rendszer elleni lázadást képviselték, amit az uralkodó elitek kulturális hegemoniája elől menekülni vágyó kulturális alkotások által fejeztek ki. A Központot hosszú évekig vezető Stuart Hall a kommunikáció kódolásának és dekódolásának nagy hatású elméletét fogalmazta meg, amely szerint a tévéadás fogyasztói is játszhatnak aktív szerepet a sugárzott tartalmak dekódolásában, saját „fordításokat” készíthetnek, amelyek befogadói kontextusukban nyernek értelmet. Hall a kulturális termékek ellenzéki, domináns és kialakított olvasatának koncepciójával dolgozott, és rámutatott a politikai és kulturális hegemoniaépítés korlátjaira, amelyeket „alulról” is folyamatosan ér kritika.⁸ A kulturális termékek olvasatának éppen ez a kritikus módja jellemző a fanzinekre is, mivel a *zinsterek*nek is nevezett zinalkotók felhasználják a hivatalos médiatermékeket, de szövegeikbe építve és szerkesztve azokat, kritikai reflexiójukat kínálják az olvasóknak.

Az ún. Birminghami Iskola első kutatói generációjának érdeklődését az jellemezte, hogy elsősorban a munkások lakta nagyvárosi agglomerációkból származó, fiatal fehér, alsó-középosztálybeli emberek csoportjaira koncentráltak. Változást hoztak a kultúrakutatásba is, elfordultak a normatív és elitista szemlélettől, hogy felváltsák a kultúra mint életforma

⁶ Smolík: *Subkultury mládeže*, 62–64.; Cohen: *Deliquent Boys*, i. m.

⁷ Erről bővebben lásd: Roszak: *Zrod kontrakultury: úvahy o technokratické společnosti a mládeži v opozici*, 324.

⁸ Hall: *Encoding and Decoding*, i. m.

felfogásával. Az iskola klasszikusának, Dick Hebdige-nek 1979-ben jelent meg a *Subculture: The Meaning of Style* című könyve, melyben amellett érvel, hogy a fiatalok új szubkulturák és nonkonform normák létrehozásával a domináns kultúrával kapcsolatos problémáikat kezelik, és elhatárolódnak szüleik életmódjától. Jellegzetes stílusuk alapján közelíti meg a szubkulturákat, és hangsúlyozza a homológiát a stílusformáló elemek és az adott szubkultúra képviselői által vallott értékek (ruha, frizura, zene, drogfogyasztás) között.⁹ Alapműve hamarosan kritika tárgyává vált. Felrótták neki, hogy nem fordított kellő figyelmet a *gender* viszonyokra, illetve túlzottan a szimbolikus szempontokra fókuszált, figyelmen kívül hagyta az ifjúsági élet társadalmi aspektusait, valamint idealizálta a punk szubkulturát. Ezeken az alapokon formálódott fokozatosan a CCCS-szel szembeni kritika. Bírálták őket amiatt, hogy egyetemi íróasztaltudósok, és elsősorban saját politikai nézeteiket vetítik bele munkájukba. Kritikusaik hangsúlyozták túlzott szubkulturális és osztály-determinizmusukat, a szubkulturális környezet túlzott homogenizálását, amely környezet valójában sokrétű, hierarchikusan és földrajzilag változatos. Végül pedig azért is kritizálták, mert túlságosan a külső tulajdonságokra koncentrálnak és nem a tényleges történésekre és cselekedetekre.¹⁰ A nyolcvanas évek második fele és a kilencvenes évek ezt követően új megközelítéseket hoztak, melyek gyakran a Birminghami Iskola munkájára építettek, de eltávolodtak az eredeti marxista keretésektől.

A kilencvenes évek közepén Ted Polhemus antropológus előállt a „stílusok szupermarketjének” metaforájával, amely egyrészt arra volt hivatott rámutatni, hogy a szubkulturális stílusok nagyon gyorsan a kultúripar általi kommodifikáció tárgyává válhatnak, másrészt pedig, hogy könnyen lehet közöttük akár fogyasztói módon válogatni. Ezzel megtörte a szubkulturális életstílus tartós egvediségére és jellegzetességére vonatkozó általános elképzelést.¹¹ Az érdeklődés és az ízlés változása, a különböző kulturális átfedések és kölcsönzések megfigyelhetők a fanzinek terén is. A CCCS-megközelítések kiemelkedő kritikusai, David Muggleton azzal érvelt, hogy a posztmodern kontextusban számos egymással versengő „poszt-szubkultúra” létezik, amelyek nem igénylik az egyének erős kollektív azonosulását.¹² Andy Bennett is rámutatott az elmozdulásra a kérdéshez való viszonyulásban az akkor virágzó (rave) tánc-szcéna tanulmányozása révén. A késő modernitás alternatív környezetére a Michel Maffesolitolól kölcsönzött *neo-törzs* kifejezést használta. A modern ifjúsági életstílus megkonstruált és képlékeny jellegét emelte ki, szembeállítva a tánc-szcéna zenei és nomád jellegének fokozott hangsúlyozását például a punk vagy a skinhead szubkulturákat elsősorban életstílushoz kapcsoló klasszikus felfogással.¹³ A kérdés másik prominens kutatója, George McKay az elsősorban az alternatívához kapcsolódó *Do It Yourself* elvet üres héjként írta le, amelyet bárki könnyen elsajátíthat, megtörve ezzel azt az exkluzivista felfogást, amely a szubkulturális tevékenységekre egyfajta erkölcsi aktusként tekint. Az ilyen érvek jelentős hatást gyakorolnak az érdeklődés eltolódására az életstílus, a divat és a zene irányába, ami ezt követően bohémizmushoz, hedonizmushoz és a fogyasztás kultuszához vezethet.¹⁴

Az előbb említett tézisek eredményeként létrejött az ún. *posztszubkulturális megközelítés* elnevezés, amelyet a széttagoltság, azaz a stílus, a zenei ízlés és a társadalmi osztály kö-

⁹ Hebdige: *Subculture: the meaning of style*, 3. jegyzet

¹⁰ Bennett–Kahn–Harris (ed.): *After subculture*, i. m.

¹¹ Polhemus: *Streetstyle*, i. m.; Polhemus: *In the Supermarket of Style*, i. m.

¹² Erről bővebben lásd: Muggleton: *Inside subculture*, i. m.; Bennett – Kahn-Harris (eds.): *After subculture*, i. m.

¹³ Bennett: *Subcultures or Neo-Tribes?*, i. m.

¹⁴ McKay: *DiY Culture: Party and Protest in Nineties Britain*, 2–43.

zötti szakítás hangsúlyozása jellemez. Az állandó retro-stílusú visszatérések, a szubkulturális csoporthoz való tartozás határainak elmosódása, mint például a növekvő korkülönbség új koncepciók megalkotásához vezetett az alternatív ifjúsági kultúrák elemzésében. Alapvetően a szubkulturák túlságosan statikus felfogását bírálta és a dinamikus és pluralisztikus értelmezési modellek felé mozdult el az elemzés, az említett kritikus újítók többsége a szociológusok köréből került ki.¹⁵

2000 után a viták többfelé ágaztak; ismételten felbukkant a *szcéna*¹⁶ fogalma, valamint megjelent a szubkulturális hálózatok új elnevezése, a *milió*.¹⁷ Egyes szerzők megpróbálták visszatérni a szubkultúra fogalmához. Paul Hodkinson a gót szubkulturának szentelt tanulmányában azt állítja, meg kell különböztetni a szabadabban kapcsolódó, valamint a szubkulturális jelleget mutató környezeteket, és egyes közösségek eseteire rehabilitálta a fogalmat.¹⁸ David Hesmondhalgh ezt elismerve rámutatott, hogy a zenei ízlés az elmúlt évtizedekben levált az ifjúsági kultúrákról, ami korlátozta a szubkulturák koncepciójának elemzési lehetőségeit.¹⁹ Viták kapcsolódnak a szcéna kifejezéshez is, amelyet az aktorok és a kutatók is gyakran használnak, az utóbbiak a szcénát például életstílusuk vagy zenei ízlésük által összekötött különböző emberek kapcsolataként, valamint az adott kulturális tevékenységek helyszínként (klub, táncparkett) határozzák meg. Az egyes szcénákon belül együtt létezhetnek különböző műfaji vagy aktivista szubszcénák is.²⁰ Henry Jenkins a *részvételi kultúra* elméletével megmutatta, hogy a rajongókat közös tevékenységük köti össze, vagyis nem csupán passzív fogyasztók, hanem tartalomalkotók is, ami egyenlő pozíciókat biztosít számukra, és egy sajátos kollektív identitáshoz való tartozást is jelent. Kiemelte, minél hierarchikusabb egy adott társadalom, annál kevésbé részvételi jellegű.²¹ A hierarchikus viszonyok kontextusában Sarah Thornton megalkotta Pierre Bourdieu szociológus munkásságára építve nagy hatású *szubkulturális tőke* elméletét, és megmutatta, hogy a társadalmi hierarchiák lényegében hasonló logika szerint működnek mind többségi, mind alternatív környezetben. A szubkulturális tőke hozzájárul az egyes aktorok szcénán belüli helyzetének meghatározásához. Az egyén jelentős materiális tárgyak (zenegyűjtemény, ruházat, irodalom) és tudás birtoklása által vagy saját cselekedetei (a szcénán belüli legújabb trendek és történések ismerete, megfelelő viselkedés) révén jut hozzá.²² Ondřej Čisář és Martin Koubek cseh kutatók szintén érdekes módon kapcsolódtak be az aktivizmusról és a szcénáról szóló vitába, a brnói *hardcore* szcéna példáján bemutatva működésének fogalomtérképét, illetve a szcénán belüli elköteleződés különböző modelljeit. Kiemelték például, hogy míg egyes tagjai a szokásos fogyasztói társadalom keretei között működnek, mások szisztematikusan elhatárolódnak attól az életmódtól. Egyes aktorai számára a közösségen belüli interakciók a fontosak, míg mások szélesebb közönség megszólítására törekednek.²³ A fent említett koncepciók a fanzinek világának megértésében is hasznosak.

Manapság úgy tűnik, hogy sokkal inkább a kortárs közösségekben kutatható új témák és kérdések keresése zajlik, és nem az azokat leíró új, univerzális fogalom kitalálásáért folyik már a verseny. Minden eddigi kritika ellenére még mindig az olyan fogalmak keltik a leg-

¹⁵ Muggleton–Weinzierl (eds.): *Post-Subcultures Reader*, i. m.

¹⁶ Kahn-Harris: *Extreme Metal*, i. m.

¹⁷ Webb: *Exploring the Networked Worlds of Popular Music*, i. m.

¹⁸ Hodkinson: *Goth: Identity, Style and Subculture*, i. m.

¹⁹ Hesmondhalgh: *Subcultures, Scenes or Tribes?*, i. m.

²⁰ Daniel: *Kultúra svépomocí*, 25–26.

²¹ Jenkins–Ito–Boyd: *Participatory culture in a networked era*, 13.

²² Thornton: *Club Cultures*, i. m.

²³ Čisář–Koubek: *Include 'em all?*, i. m.

nagyobb visszhangot nemcsak a tudományos, hanem a közbeszédben is, mint a szubkultúra, illetve szcéna, amelyek általában az aktorok önzonosságának is részét képezik.

A fanzinek kutatása

Dick Hebdige a Birminghami Iskola klasszikus felfogásának megfelelően a punk fanzineket „homológként” mutatta be a punk underground anarchikus stílusával.²⁴ A szerző felfogásában a zinek pusztá stíluselemmé válnak, amelyek nem játszanak fontos szerepet, akárcsak egy ruhadarab, frizura vagy a hanghordozók grafikája. A szubkultúrák egyik jellemvonását látta bennük, de a fanzinek kommunikációs eszközként betöltött szerepét nem sokra értékelte. A zinek feltérképezése a zingyártás nyolcvanas évek eleji virágzása idején a közösségen belülről kapott jelentős lendületet, amikor elindult a mára legendássá vált zin, a több száz fanzint ismertető *Factsheet Five* kiadása.²⁵ A kísérlet, hogy ötvözze a más zinekről szóló kritikák klasszikus műfaját a világméretű zinkiadás feltérképezésével, rendkívül sikeresnek bizonyult, mivel 1990 körül a *Factsheet Five* havonta kétszer jelent meg, akár 10 000 példányban, amelynek nagy részét klasszikus zines barterben elküldték a postán kapott példányokért cserébe. Hasonló megközelítést alkalmazott Stephan Perkins is, aki 1992-ben átfogó zin-bibliográfiát adott ki, amelyet számos rövidebb szöveg egészített ki kontextuális információkkal.²⁶

A kilencvenes években megjelentek az első tudományos publikációk a zinek világáról.²⁷ 1997-ben megjelent egy nagyszabású monográfia, a *Notes from the underground: zines and the politics of alternative culture* címmel a nyolcvanas és kilencvenes évek amerikai zintermeséről. Stephan Duncombe média- és kultúratudományi szakértő írta, személyes tapasztalatait kiterjedt kutatásokkal ötvözve. Duncombe, aki az amerikai demokratikus baloldallal azonosult, igazi underground kultúráként jellemezte a zines közeget. Értelmezése szerint a zinek a kapitalizmussal és a fogyasztói társadalommal szembeni hiteles ellenállás színönimájává váltak a Reagan-korszakban.²⁸ Bár megállapítja a zinek és alkotóik rendkívüli sokféleségét, meglepő, hogy nem reflektál jobban a konkrét szcénákra, amelyek keretein belül a zinek létrejöttek, és amelyeket maguk is alakítottak. Ennek oka lehet a *perzinek* (a *personal zine* kifejezésből) széles körű elterjedtsége az USA-ban, illetve az is, hogy az alkotásban elsősorban szerzői szándékot lát. A zineket egyéni lázadások aktusaként írja le, amelyek körül saját baráti és olvasói hálózatok alakulnak ki. Kiadásukat elsősorban a társadalom perifériájáról érkező rendszerellenes politikai tettként írja le. Értelmezése szerint a politikailag és társadalmilag elszigetelt zinsterek személyes megnyilvánulásokkal fejezik ki lázadásukat. Saját történetükkel, önségítő kiadói tevékenységükkel alternatívát teremtenek a társadalmi főárammal szemben, igyekeznek felkelteni és az egész társadalmat érintő alapvető problémákra irányítani a figyelmet. Saját alkotómunka révén kapcsolatokat teremtenek és társadalmi hálózatokat hoznak létre, amelyeken belül egyfajta modern bohém életmódot folytat-

²⁴ Hebdige: *Subculture: the meaning of style*, 112. 3. jegyzet

²⁵ Ezekből az anyagokból később három könyv jött létre, amelyek bemutatták Gunderloy kortárs művekre vonatkozó reflexióját, valamint egyes folyóiratokból vett kivonatokat közöltek: Gunderloy: *How to Publish a Fanzine*, i. m.; Gunderloy–Janice: *The World of Zines*, i. m.; Friedman: *The Factsheet Five Zine Reader*, i. m.

²⁶ Perkins: *Approaching the '80s Zine Scene*, i. m.

²⁷ A legelsőek egyike a futball fanzinekre fókuszált: Jary–Horne–Bucke: *Football 'fanzines' and football culture*, i. m.

²⁸ Duncombe: *Notes from the underground*, 8. 2. jegyzet.

nak. Kritizálják a munka, a profit és a fogyasztás modern kapitalista felfogását, és küzdenek az ellen, hogy a hitelességüket a kultúraipar felhasználja.

Annak ellenére, hogy hangsúlyozza e környezet ellenhegemón jellegének és felforgató potenciáljának fontosságát, Duncombe nem tekinti a zinek körülötte mozgalmat valódi politikai változásnak, mert nem jelöl ki célt, sem az eléréséhez szükséges tartalmat vagy eszközöket. Elsősorban a kulturális szféra változásának előfeltételét látja bennük, amelynek a beteljesedéséhez azonban politikai szerveződésre és cselekvésre van szükség. Duncombe a CCCS alapvetéseire épít abban, hogy szubkultúrák alatt a későkapitalista rendszer elleni lázadást érti, amely önmagában azért hatástalan, mert a rendszer pusztá tagadására szorítkozik, és a rendszertől csak látszólag független, zárt, virtuális bohém világokat hoz létre. A kulturális főáram vagy figyelmen kívül hagyja, vagy árucikké alakítja (kommodifikálja) a szubkultúrák és a zinsterek széttöredezett és szűk hatáskörű cselekedeteit, amelyeket betagol a multinacionális vállalatok által létrehozott kulturális tömegtermelésbe. A Birminghami Iskola klasszikus felfogásával rokon ideológia a kapitalista rendszer baloldali kritikáját és a vele szembeni alternatíva keresését biztosítja egy olyan korban, amikor a marxista szemszögből a változás történelmi hordozójaként tekintett proletariátus kulturálisan széttöredezett és letargiába esett. A zinek ily módon csak a reménytelenség tükröződései, esetleg az ellenállás hiteles felhördülései.

A médiakutatás nagyon erősen képviselteti magát a zinkutatás területén, s ennek keretein belül Chris Atton szisztematikusan tanulmányozza az alternatív médiát. E médiumok sajátosságát abban látja, hogy radikális kommunikációs módszerükkel átalakítják a társadalmi viszonyokat, ahogyan magukat a médiumokat is. Elméleti modellje a termékek és a folyamatok elemeinek megkülönböztetésén alapul. Az általa javasolt tipológia három elemet tartalmaz, amelyek a terméket írják le – tartalom, forma, reprográfiai innováció –, továbbá két elemet, amelyek a folyamatot írják le – a társadalmi kapcsolatok és szerepek, valamint a kommunikációs folyamat átalakulását. Az újságírás kontextusában szerinte a zinek megjelenése a modern tömegmédiá válságát fejezi ki, amely nem adott teret az innovációnak és az egyéni megnyilatkozásoknak.²⁹ Atton a zinek és fanzinek egyértelmű kettéválasztásával az alapvető terminológiai vitához is hozzászólt. A fanzinek érdeklődésük konkrét tárgyára fókuszálnak, ellentétben a zinkekkel, melyek az egyénre, a személyes kifejezésre, a párbeszédre és a közösség alakítására.³⁰ Szerinte a zinek alapvetően személyes megnyilatkozásokon alapulnak, és ebből a pozícióból teremtenek kapcsolatot a környezetükkel. A zínírást a levélíráshoz, vagyis levelezés útján való kommunikációra tett kísérlethez hasonlítja. Saját életének bemutatásával a zinester felépíti saját identitását, amelyről párbeszédet kezdeményez másokkal.³¹ Atton elhatárolódott a zinek szűken vett szubkulturális felfogásától, és bírálta Hebdige tézisének azok homológ jellegéről.³² Megítélése szerint ez a megközelítés túlzottan a punk fanzinekre koncentrál, ami a jelenséget is ellenzéki, lázadó jellegűként mutatja be. De számos más fanzin is ismert, például zenei fanzinek, amelyek nem felelnek meg ennek a leírásnak. Rámutatott, hogy a fanzinek elsősorban fiatal, középosztálybeli fehér férfiak termékei, és nem a munkásosztályban gyökereznek. Kritikai potenciáljukat olyan „ideológiai zenei közösségek” megteremtésében látja, amelyek révén igyekeznek teret nyerni olyan saját tevékenységekhez, amelyeket, megítélésük szerint, a domináns főáramú médiakultúra marginalizál vagy torzíva mutat be. Ezen kritikára alapozta tézisének, miszerint a zenei fanzinek nem

²⁹ Atton: *Alternative media*, 27.

³⁰ Atton: *Alternative media*, 55. 62. jegyzet.

³¹ Atton: *Alternative media*, 67.

³² Atton: *Fanzines. Enthusiastic production through popular culture*, i. m.

elsődlegesen ellenzéki, de sajátos műfajú kultúrák, amelyek részt vesznek a populáris zenéről szóló kritikai diskurzus alakításában.³³

Sheila Liming irodalomtudós, akinek kutatásait Pierre Bourdieu irodalmi mező modellje ihlette, rámutatott, hogy bár a zinek lázadást fejeznek ki és teret adnak társadalmilag marginális pozícióknak, mégis domináns középosztályi környezetből indulnak ki. A zinsterek helyzete csak abban az értelemben hasonló a munkásosztályéhoz, hogy kirekesztettnak érzik magukat irodalmi, zenei és esztétikai szférákból. A középosztály értékvilágát mindeközben esztétikai kaósszal és pénzügyi vagy kulturális értékeinek megkérdőjelezésével kezdik ki. Ebben az értelemben tekinthetjük azt egyfajta kimaradási kísérletként a középosztálybeli létből annak minden szabályával és korlátjával.³⁴

A fanzinek jelentős szerepet játszottak a feminista mozgalom ún. harmadik hullámának fejlődésében. A nők jogaiért folytatott küzdelem első hullámát, amely a törvényi szintű egyenlőségre törekedett, követte a második hullám, amely a foglalkoztatás, a fizetés és a karrier terén hirdette az egyenlőséget, s ezek után a nyolcvanas években létrejött mozgalom radikálisabban közelítette meg a nők helyzetét. A punk szcénában alakult ún. *Riot Grrrls* a nemek közötti egyenlőtlenesség kritikáját a fogyasztói életmódon és kapitalista termelési viszonyokon alapuló társadalmi rend szélesebb körű bírálataival ötvözte. Ugyanakkor a feminista fanzinekre a társadalmi helyzettel való megküzdés és az élettörténetek megörökítésének sajtószerű formájaként is tekinthetünk.³⁵ Red Chigney megmutatta, hogy a zinek, illetve perzinek értékes történelmi források a nők mindennapi életéről, hasonlóan a kutatásokban használt külföldi ego-dokumentumokhoz és az elbeszélte történelemhez (*oral history*).³⁶ Alison Piepmeier a 20. század vége feminista aktivizmusának középpontjába helyezi a zineket. A *Grrrl-zinek* nem az ideális nő vagy a szervezett feminista mozgalom eszméjére építenek, hanem provokatív módon megkérdőjelezzik a kortárs kultúra nőképeit. Piepmeier fontos érvet fogalmazott meg, miszerint a zinek mint nyomtatott materiális tárgyak kézzelfogható, „testi” kapcsolatot és „megtestesült közösségeket” (*embodied communities*) képesek létrehozni,³⁷ ami utalás Benedict Anderson híres „képzelt közösségének” (*imagined community*) fogalmára.

A kutatás áttekintése szempontjából fontos a zineket mint grafikai objektumokat középpontba helyező, művészetkritikai vagy művészettörténeti indíttatású perspektíva is. Ennek a megközelítésnek talán a legismertebb példája a londoni Royal College of Art grafikai tervezéssel foglalkozó professzorának, Teal Triggsnek a munkássága, aki 1995-ben publikálta a fanzinekről szóló egyik első tudományos írást. Művében a punk fanzin-esztétika kommercializálását vizsgálta.³⁸ Észrevételeit később könyvben és tanulmányban is hasznosította, amelyekben a fanzineket a grafikai tervezés sajátos megközelítéseként mutatta be.³⁹ Ezt követően Teal Triggs súlyos kritikákat kapott a zinalkotóktól, amiért következetesen nem idézte megnyilatkozásaikat, és nem kért engedélyt anyagaik felhasználására a könyvében. Triggs könyvéhez hasonlóan egy berlini szerzőcsoport is kiadott egy grafikai szempontból is igen érdekes kiadványt, amely elsősorban ún. artzineket – művészi zineket – mutat be alkotóik munkásságának kontextusában.⁴⁰

³³ Atton: *Popular Music Fanzines*, i. m.

³⁴ Liming: *Of Anarchy and Amateurism*, i. m.

³⁵ Sinor: *Another Form of Crying*, i. m.

³⁶ Chidgey: *The Resisting Subject*, i. m.

³⁷ Például Piepmeier: *Why Zines Matter*, i. m.; Piepmeier: *Girl Zines Making Media*, i. m.

³⁸ Triggs: *Alphabet Soup*, i. m.

³⁹ Triggs: *Scissors and Glue*, i. m.; Triggs: *Fanzines*, i. m.

⁴⁰ Klanten–Mollard–Hubner (eds.): *Behind the Zines*, i. m.

A diskurzus további fontos szegmensét alkotják a könyvtárosok és levéltárosok, akik mostanában saját szakmai diskurzust folytatnak a témáról. Jessie Lynn például a zin-antológiák és reprintek mint speciális típusú archívumok sajátosságait tárgyalja.⁴¹ 2007-ben az USA-ban megalakult egy könyvtárosokból álló munkacsoport, amely egyebek mellett elkészítette a zinekkal foglalkozó szakkönyvtárak etikai kódexét, hogy leírja gyűjtésük, feldolgozásuk és hozzáférhetővé tételük szabályait.⁴²

Ez a típusú kutatás a német nyelvterületen bír a legrégebbi hagyományokkal, ahol már a kilencvenes években megjelent két úttörő gyűjtemény.⁴³ Ezek a kiadványok inkább dokumentumértékűek, mint például az NDK-beli német sci-fi fanzinek nagy bibliográfiája.⁴⁴ Ugyanakkor érdekes rész tanulmányok is születnek.⁴⁵ Németországban az alternatív médiumok archiválása is fejlett, legyen szó akár szubkulturákról, akár feminista vagy más társadalmi mozgalmakról. A „független archívumok” (*freie Archive*) jelenségről, amelyekből német nyelvterületen 270 létezik, 2013-ban jelent meg egy kiadvány, amely a létezésükkel kapcsolatos problémákat és az „alulnézeti történetírás” sajátos helyzetét tárgyalja.⁴⁶

Az utóbbi években a történettudományban is megnőtt az érdeklődés a zinkutatás iránt. Matthew Worley például a klasszikus politikatörténet kutatásáról tért át a szubkulturák, különösen a brit punk történetére, és most a zinekről ír könyvet.⁴⁷ A Brit-szigeteken számos interdiszciplináris tudományos testület működik, köztük zinkutatással foglalkozók is.⁴⁸ 2018-ban ebben a tudományos közegben jelent meg egy kollektív munka a brit kiadású zinek történetéről.⁴⁹ A zinek aktív kutatását Portugáliában Paula Guerra indította el, aki a rendszeres nemzetközi KISMIF (KEEP IT SIMPLE MAKE IT FAST!) szimpóziumok társszervezője Portóban.⁵⁰ A témával kapcsolatban több szöveg jelent meg a *VOLUME!* című francia folyóiratban a populáris kultúrára fókuszálva, míg egyik alapítója, Samuel Etienne 2019-ben új multidiszciplináris magazint alapított *ZINES* címmel, az amatőr és DIY médiumokra fókuszálva.⁵¹ A talán legátfogóbb áttekintést 2017-ben készítették el a berlini székhelyű *Archiv der Jugendkulturen* munkatársai, akik a kiadványok listáját folyamatosan frissítik.⁵²

Fordította: ZAHORÁN TAMÁS

⁴¹ Lynn: *The zine anthology as archive*, i. m.

⁴² zinelibraries.info/code-of-ethics/

⁴³ Neumann (Hg.): *Fanzines*, i. m.; Neumann (Hg.): *Fanzines*, 2. i. m.

⁴⁴ Both–Neumann–Scheffler: *Die große illustrierte Bibliographie der Science Fiction*, i. m.

⁴⁵ Schmidt: *Schreibblockaden und Mauersprünge*, i. m.

⁴⁶ Bacia–Wenzel: *Bewegung bewahren*, i. m.

⁴⁷ Worley: *Punk, Politics and British (fan)zines*, i. m.; *Fight Back: Punk, Politics and Resistance*, i. m.

⁴⁸ Erről bővebben lásd: www.reading.ac.uk/history/research/Subcultures/palgrave.aspx; www.punk-scholars.net/.

⁴⁹ Subcultures Network (eds.): *Ripped, Torn and Cut*, i. m.

⁵⁰ www.kismifconference.com/

⁵¹ strandflat.fr/zines/.

⁵² blogderjugendkulturen.wordpress.com/tag/zine-literatur/

BIBLIOGRÁFIA

- Atton, Chris: *Alternative media*. London: Sage, 2002. <https://doi.org/10.4135/9781446220153>
- Atton, Chris: *Fanzines*. In: Shepherd, John (ed.): *The Continuum Encyclopedia of Popular Music of the World, Volume One: Media, Industry and Society*. London: Continuum, 2003. 226–228. <https://doi.org/10.5040/9781501329227-0024644>
- Atton, Chris: *Popular Music Fanzines: Genre, Aesthetics, and the “Democratic Conversation”*. *Popular Music and Society*, vol. 33. (2010) No. 4. 517–531. <https://doi.org/10.1080/03007761003694316>
- Atton, Chris: *Fanzines. Enthusiastic production through popular culture*. In: Atton, Chris (ed.): *The Routledge Companion to Alternative and Community Media*. London – New York: Routledge, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315717241>
- Bacia, Jürgen – Wenzel, Cornelia: *Bewegung bewahren. Freie Archive und die Geschichte von unten*. Berlin: Archiv der Jugendkulturen Verlag KG, 2013.
- Bennett, Andy: *Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the relationship between youth, style and musical taste?* *Sociology*, vol. 33. (1999) No. 3. 599–617. <https://doi.org/10.1017/S0038038599000371>
- Bennett, Andy – Kahn-Harris, Keith (eds.): *After subculture. Critical Studies in Contemporary Youth Culture*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Both, Wolfgang – Neumann, Hans-Peter – Scheffler, Klaus: *Die große illustrierte Bibliographie der Science Fiction in der DDR. Supplementband 2: Fanzines in der DDR*. 2. Aufl. Berlin: Shayol, 2011.
- Chidgey, Red: *The Resisting Subject: Per-zines as life story data*. *University of Sussex Journal of Contemporary History*, vol. 10. (2006) No. 6. 1–13.
- Císař, Ondřej – Koubek, Martin: *Include ‘em all?: Culture, politics and a local hardcore/punk scene in the Czech Republic*. *Poetics*, vol. 40. (2012) No. 1. 1–21. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2011.12.002>
- Cohen, Albert: *Delinquent Boys. The Culture of the Gang*. Glencoe: The Free Press, 1955.
- Daniel, Ondřej: *Kultúra svépomoci. [Az önsegítés kultúrája]*. In: Daniel, Ondřej et al: *Kultúra svépomoci: ekonomické a politické rozměry v českém subkulturálním prostředí pozdního státního socialismu a postsocialismu [Az önsegítés kultúrája: gazdasági és politikai dimenziók a késői államszocializmus és a posztszocializmus cseh szubkulturális környezetében]*. Praha: FFUK, 2016. 13–32.
- Duncombe, Stephen: *Notes from the underground: zines and the politics of alternative culture*. Second Edition. Bloomington: Microcosm Publishing, 2008.
- Fight Back: Punk, Politics and Resistance*. Manchester: Manchester University Press, 2015.
- Friedman, Seth R.: *The Factsheet Five Zine Reader. The Best Writing from the Underground World of Zines*. New York: Crown Trade Paperbacks, 1997.
- Gunderloy, Mike: *How to Publish a Fanzine*. Port Townsend: Loompanics Unlimited, 1988.
- Gunderloy, Mike – Jance, Cari Goldberg: *The World of Zines. A Guide to the Independent Magazine Revolution*. New York: Penguin Books, 1992.
- Hall, Stuart. *Encoding and Decoding in the Television Discourse*. Birmingham: Centre for contemporary cultural studies.1973. Elérhető az interneten: www.birmingham.ac.uk/Documents/college-artslaw/history/cccs/stencilled-occasional-papers/1to8and11to24and38to48/SOP07.pdf (Letöltés: 2020. május 3.)
- Hebdige, Dick: *Subculture: the meaning of style*. London: Routledge, 1979.
- Hesmondhalgh, David: *Subcultures, Scenes or Tribes? None of the Above*. *Journal of Youth Studies*, vol. 8. (2005) No. 1. 21–40. <https://doi.org/10.1080/13676260500063652>
- Hodkinson, Paul. *Goth: Identity, Style and Subculture*. Oxford: Berg, 2002. <https://doi.org/10.2752/9781847888747>

- Jary, David – Horne, John – Bucke, Tom: *Football 'fanzines' and football culture: a case of successful 'cultural contestation'*. *The Sociological Review*, vol. 39. (1991) No. 3. 581–597.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1991.tb00868.x>
- Jenkins, Henry – Ito, Mizuko – Boyd, Danah: *Participatory culture in a networked era: a conversation on youth, learning, commerce, and politics*. Cambridge: Polity Press, 2016.
- Kahn-Harris, Keith: *Extreme Metal: Music and Culture on the Edge*. Oxford – New York: Berg, 2006.
- Klanten, Robert – Mollard, Adeline – Hubner, Matthias (eds.): *Behind the Zines. Self-Publishing Culture*. Berlin: Gestalten, 2011.
- Liming, Sheila: *Of Anarchy and Amateurism: Zine Publication and Print Dissent*. *The Journal of the Midwest Modern Language Association*, vol. 43. (2010) No. 2. 121–145.
- Lynn, Jessie: *The zine anthology as archive: archival genres and practices*. *Archives and Manuscripts*, vol. 41. (2013) No. 1. 44–57. <https://doi.org/10.1080/01576895.2013.769861>
- McKay, George: *DiY Culture: Party and Protest in Nineties Britain*. London – New York: Verso, 1998.
- Michela, Miroslav – Lomíček, Jan – Šima, Karel: *Dělej něco! České a slovenské fanziny a budování alternativních scén*. Praha: Grada, 2021.
- Michela, Miroslav – Šima, Karel: *Fanzin ako historický prameň pre výskum súčasných dejín*. *Historický časopis*, vol. 68. (2020) No. 4. 667–692. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2020.68.4.5>
- Muggleton, David: *Inside subculture: the postmodern meaning of style*. Oxford: Berg, 2000.
- Muggleton, David – Weinzerl, Rupert (eds.): *Post-Subcultures Reader*. Oxford – New York: Berg, 2003.
- Neumann, Jens (hg.): *Fanzines. Wissenschaftliche Betrachtungen zum Thema*. Mainz: Dreieck Verlag, 1997.
- Neumann, Jens (hg.): *Fanzines 2. Noch wissenschaftlichere Betrachtungen zum Medium der Subkulturen. Mit aktuell recherchiertem Fanzine-Index '99*. Mainz: Ventil-Verlag, 1999.
- Perkins, Stephen: *Approaching the '80s Zine Scene A Background Survey & Selected Annotated Bibliography*. Iowa City, IA: Plagiarist Press, 1992.
- Piepmeyer, Alison: *Why Zines Matter: Materiality and the Creation of Embodied Community*. *American Periodicals*, vol. 18. (2008) No. 2. 213–238. <https://doi.org/10.1353/amp.0.0004>
- Piepmeyer, Alison: *Girl Zines Making Media, Doing Feminism*. New York: NYU Press, 2009.
- Polhemus, Ted: *Streetstyle: From Sidewalk to Catwalk*. New York: Thames & Hudson, 1994.
- Polhemus, Ted: *In the Supermarket of Style*. In: *The Clubcultures Reader: Readings in Popular Cultural Studies*. Oxford: Blackwell Publishers, 1997.
- Roszak, Theodore: *Zrod kontrakultury: úvahy o technokratické společnosti a mládeži v opozici. [Az ellenkultúra születése: elmélkedések a technokrata társadalomról és az ellenzéki fiatalokról.]* Praha: Malvern, 2015.
- Schmidt, Christian: *Schreibblockaden und Mauersprünge. Punk-Fanzines Ost-West*. In: Galenz, Roland – Havemeister, Heinz (Hg.): *Wir wollen immer artig sein. Punk, New Wave, HipHop und Independent in der DDR von 1980 bis 1990*. Berlin: Schwarzkopf & Schwarzkopf, 2005. 472–489.
- Sinor, Jennifer: *Another Form of Crying: Girl Zines as Life Writing*. *Prose Studies*, vol. 26. (2003) No. 1–2. sz. 240–264. <https://doi.org/10.1080/0144035032000235909>
- Smolík, Josef: *Subkultura mládeže: Sociologické, psychologické a pedagogické aspekty. [Ifjúsági szubkultúrák: Szociológiai, pszichológiai és pedagógiai vonatkozások.]* Brno: Mendlova Univerzita v Brne, 2017.
- Subcultures Network (eds.): *Ripped, Torn and Cut: Pop, Politics and Punk Fanzines from 1976*. Manchester: Manchester University Press, 2018. <https://doi.org/10.7765/9781526120601>
- Thornton, Sarah: *Club Cultures. Music, Media and Subcultural Capital*. Oxford: Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd, 1995.
- Triggs, Teal: *Alphabet Soup. Reading British Fanzines*. *Visible Language*, vol. 29. (1995) No. 1. 72–87.

-
- Triggs, Teal: *Scissors and Glue: Punk Fanzines and the Creation of a DIY Aesthetic*. Journal of Design History, vol. 19. (2006) No. 1. 69–83. <https://doi.org/10.1093/jdh/epk006>
- Triggs, Teal: *Fanzines: The DIY Revolution*. San Francisco: Chronicle Books, 2010.
- Webb, Peter: *Exploring the Networked Worlds of Popular Music*. Milieux Cultures. New York: Routledge, 2010. <https://doi.org/10.4324/9780203932384>
- Worley, Matthew: *Punk, Politics and British (fan)zines, 1974-84: While the world was dying, did you wonder why?* History Workshop Journal, vol. 79. (2015) No. 1. 76–106. <https://doi.org/10.1093/hwj/dbu043>

CSIKÓS GÁBOR

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 124–129.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.124-129

www.aetas.hu

Téeszneurózis. Miért? Hogyan?

Válasz Gyáni Gábornak, Magos Gergelynek és Kondorosy Csengének

„A kettős meghatározás nem mechanikusan érvényesül. A társadalmi tényezők annyira sűrűsödhetnek, hogy minimális veleszületett hajlam mellett is létrejön a jelenség. Ugyanígy az öröklött hajlam is lehet oly nagy feszültségű, hogy a jelenség létrejötte szempontjából kedvezőtlen társadalmi feltételeket áttörve is érvényesül.”

Mérei Ferenc¹

Az Aetas 2025. évi első, *Vita, emlékezet, politika* című számában három kolléga egy történelemszöveg részeként exponálta a kollektivizálás lehetséges pszichés hatásait tárgyaló írásom. Megvallom, meglepett a helyzet.² Korábban nemigen érzékeltem vitalégekört: tudtommal más magyar történész nem foglalkozik szisztematikusan a pszichotraumák társadalomtörténeti vetületeivel.³ Szögezzük le mindjárt az elején: ezt sajnálatos körülménynek tartom, hiszen az volna szerencsés, ha minél többen lépnénk be ebbe a térbe, és valóban pezsgő tudományos vita alakulna ki nemzetközileg is figyelemreméltó meglátásokkal. Attól tartok, Gyáni Gábor eljárása ezt a folyamatot nem segíti, sőt idézőjelektől és felkiáltójelektől hemzseggő, erősen normatív írása sok fiatal kutatót tart majd vissza attól, hogy a téma közelébe merészkedjen. Felmerül bennem ugyanakkor, hogy ha kollégáim társadalompatológiákkal kapcsolatos kérdésekben szeretnének cáfolni,⁴ akkor nem volna-e elegendő elolvasniuk munkáimat, majd azokat tüzetes kritika alá vonni.

¹ Mérei: *Társ és csoport*, 178.

² Meglepett az eljárás is: Magos Gergely és Kondorosy Csenge úgy interjúvoltak meg két pszichiátert, hogy alanyaiknak előzetesen csak Gyáni Gábor írását küldték meg, akik munkásságomat így az ő olvasatában ismerhették meg. Magos–Kondorosy: „...az *egyszeri pszichotrauma*”, 179. Furcsállom, hogy történeti kérdésben az orvosi szakterület képviselőitől vártak állásfoglalást. Emlékezzünk csak: nemrég mekkora felzúdulást váltott ki szakmai körökben, amikor egy közgazdász, egykori politikus sommázza Mohács okait! Lásd: C. Tóth et al: *Vitacikk helyett*, i. m.

³ Kovai Melinda doktori disszertációjában még elemzett körtörténeteket, monográfiájából viszont ezeket már kihagyta. Döntése legitím, hiszen a magyar pszich-tudományok társadalomtörténeti beágyazottsága sokféleképp tárgyalható, mint azt Kovai: *Lélektan és politika*, i. m.; Lászlófi: *The Technologies of Medical*, i. m.; Lafferton: *Hungarian Psychiatry*, i. m.; Papp: *Pszichoterapeuták a Kádár-korszakban*, i. m.; Kovács: *A lélek tudománya*, i. m. mutatja.

⁴ Felhívnam a figyelmet arra, hogy a vita során meginterjúvolt Tringer László pszichiátria tankönyve tartalmazza egyébként a következő megállapítást: „Juhász egy távol eső falu lakosságának vizsgálata alapján igazolta, hogy a hagyományos falusi életmód erőszakos szétzilálása (a termelőszővetkezetek létrehozása útján) a pszichiátriai megbetegedések számának egyértelmű szaporodását vonta maga után.” Tringer: *A pszichiátria tankönyve*, 71.

Gyáni Gábor „szembetűnően felszínes”⁵ olvasással vádol, indulatai azonban olyannyira elvakítják, hogy ezek a vádak végül az ő fejére hullanak vissza. Kritikájának lényegi pontja, hogy a neurózist ernyőfogalomként használom,⁶ amelyhez minden, a pszichopatológiához nem is kapcsolódó szakirodalmat odarendelek. Ily módon nehezményezi, hogy egy recenziómban a vidék mentális állapotáról Losonczi Ágnesnek egy pesti városnegyedre vonatkozó munkáját hivatkoztuk, „melyben még csak szó sem esik neurózisról”. Bírálóm azonban itt árnyékokkal harcol: idézett írásunkban⁷ Losonczinak nem ezt, hanem egy másik munkáját citáltuk. Ebben, a neurózisnak egyébként az 1980-as években külön kutatást is szentelő szociológus⁸ Zala megye példáján keresztül vizsgálja a társadalmi változások és az egészség kapcsolatát, a pszichés zavarokról szólva pedig megállapítja, hogy „napjainkra is érvényesen elősnek Juhász Pál bizonyította ezt a tsz-neurózisnak ismert szimptomát”.⁹

És bár látható, hogy nincs semmiféle „csizma az asztalon”, a kérdés adott: miként lehet ezek után tudományos keretek között, tudományos kérdésekről vitázni? 2024 végén megjelent monográfiámban már összegeztem, amit a tárgyról tudok,¹⁰ de jelentek meg tanulmányaim nemzetközi kiadók által gondozott kötetekben is.¹¹ Noha közülük több Open Access hozzáférhető,¹² Gyáni Gábor ezek megismerése helyett inkább azt feltételezi, hogy „hallatlanul hanyag tudományos eljárásommal” képes vagyok „érdeklődő, de tájékozatlan olvasókat” megtéveszteni a pennsylvaniai, a berlini és frankfurti egyetemeken, a Cseh Akadémia keretében működő kutatócsoportokon és az EURHO konferencia résztvevőin át a Yale-ig.¹³ Valóban ez lenne a legplauzibilisebb magyarázat?

Ha azonban csak az általa idézett tanulmányomnál maradunk, akkor is egyértelműnek kell lennie, hogy annak célja nem a téeszneurózis szakirodalmi diskurzusának rekonstrukciója, hanem inkább egy kísérlet az alulról (vagy inkább belülről?) megírt társadalomtörténetre. A 2021-es tanulmány fő kérdése az, hogy a lipótmezei betegek elbeszéléseiben megjelenik-e a kollektivizálás traumája, láttak-e összefüggést tüneteik és az események között.¹⁴

⁵ Gyáni: *Téeszneurózis. Van?*, 171.

⁶ Gyáni: *Téeszneurózis. Van?*, 167.

⁷ Csikós – Ö. Kovács: *Elbeszélés és történeti magyarázat*, i. m. Írásunkat ugyan egy évvel későbbre datálta, de efféle pontatlanság bárkivel megeshet, és érdemben nem befolyásolja a tárgyalt kérdéseket.

⁸ A kutatás során megszólított, a csengersimai kutatásban részt vevő Veér András pszichiáter a nyolcvanas évek elején úgy látta, hogy a magyar neurózisadatok mintázatai eltérnek az amerikaiakétól. „Egyértelműen látni azt, hogy Magyarországon más életesemények okoznak neurózist. [...] Amit még el tudok mondani, az a falusi neurózis kérdése, ami ugyancsak társadalmi kérdés.” 20. Század Archívum és Kutatóműhely, Losonczi Ágnes gyűjtemény: *Neurológia és egészségügy kutatás*. 409_09_08_062 számú dokumentum, 31.

⁹ Losonczi: *Ártó-védő társadalom*, 287.

¹⁰ Csikós: *Beidegzetten lapul a vidék*, melyben Juhász Pál 14 munkáját tárgyaltam.

¹¹ A Routledge-nél jelent meg: Csikós – Horváth – Ö. Kovács: *Sovietization of Rural Hungary*, i. m. Csikós: *Judgement of God* a Transcript Verlag által kiadott kötetben kapott helyet egy frankfurti műhelykonferenciát követően. A Manchester University Press-nél megjelent könyv egyik esettanulmányában a pszichotraumára adott kortárs pszichiáteri beavatkozásokat elemeztem: Csikós: *Treating mutism*, i. m. A publikációt itt is éveken át tartó műhelyvita előzte meg.

¹² Mind Csikós: *Judgement of God*, mind a Csikós: *Treating mutism* hozzáférhető online.

¹³ Kutatásaim aktuális állása és gondolatmenetem követhető prezentációim alapján, melyek elérhetőek itt: sote.academia.edu/CsikósGábor/Conference-Presentations

¹⁴ Mindez más történelmi traumáknál is magától értetődően vizsgálható. A Holokausztra vonatkozóan vizsgáltam, hogy a Lipótmezőre került betegek viselkedését mennyiben vezették le pszichés betegségből, vagy emelték be a külvilág eseményeit. Legalább két élettörténettel igazoltam, hogy a

A dinamika rendkívül izgalmas. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy trauma kimondása vagy elhallgatása nemcsak arról informál, hogy az áldozat miként értelmezi a vele való történeteket, hanem visszahat a diagnosztikai folyamatra is.¹⁵ Mivel az elmegyógyászok az 1960-as évek elején nem teszttek vagy élettani vizsgálatok segítségével diagnosztizáltak, hanem főként a beteg (illetve a rokonok) elbeszéléseit, valamint azok valóságához való viszonyát¹⁶ értékelték, fontos kérdés, miként látták ők a kollektivizálás helyét a patogenezisben. Állami, ráadásul egy goffmanni totális intézmény¹⁷ alkalmazottjaitól talán a tévesítés jelentéktelenítését várnánk, ám a helyzet ennél összetettebb. Igaz ugyan, hogy az erőszak jelentette trauma mindig kívül maradt értelmezési keretükön, ám némelykor éppen ezek a lipótmezei orvosok kínálták magyarázatul rosszul verbalizáló betegek számára a nagyüzemi struktúrát mint a pszichés zavar egy forrását.¹⁸

A betegkartonban megjelenő makrotársadalmi változások kutatása új irány a történetírásban:¹⁹ még az is remélhető, hogy a pszichohistória²⁰ módszertani elakadásai után éppen így lesz majd integrálható a pszichológiai és a történeti tudás.²¹ Gyáni Gábor mostani írásában azonban nem érzekeltem nyitottságot az esetleges újító megközelítések iránt, sőt szomorúan tapasztaltam, hogy míg az 1980-as években küldetésének érezte, hogy tágítsa a magyar történetírásnak akkoriban politikatörténetre szűkülő fókuszát, a 2020-as évekre olyan „kapuórré” vált, akik ellen annak idején lázadt.

A neurózis nemcsak mint megéleltörténet, hanem mint diszkurzív mintázat is tanulságos. Vizsgálható, hogy egyes pszichés zavarok miként válnak a tudományos (vagy köznap) diskurzus részévé. A társadalmi hatások vizsgálatára, mint azt bírálóm helyesen megállapítja, valóban alkalmasabbak a neurózishoz sorolt kórképek.²² Ezért is használom őket úgy,

---

beteg megélesei pontosabb politikai helyzetértékelést jelentettek, mint az orvosi interpretáció. Csikós: *A megváltozott politikai*, i. m.

¹⁵ Konszenzus van napjaink társadalomtörténései között abban, hogy jelen tudásunkat nem vetíthetjük vissza a múltba. Kovai: *Politika, hatalom*, 10.: „Az 1970-es évek kutatói azt mondhatnák, hogy 'beteg van, de hiteles forrás nincsen orvos nélkül', a kétezres évek kutatói pedig azt, hogy 'hiteles forrás lehet, de beteg nincsen orvos nélkül'”. Egyéb módszertani kihívásokról: Antić: *Therapeutic Fascism*, 30–62. Orvos–beteg interakció elemzése mint történelmi feladat: Kövér: *Hysteriától a tébolyodottságig*, 86.

¹⁶ Míg a depresszió az egyénnek a valóságához való attitűdjén keresztül érthető meg, addig a skizofrénia és a pszichózis magának a valóság felfogásának a zavara. További fontos adalék, hogy Nyíró Gyula mindkét kórkép esetében elismerte a pszichotraumának mint lehetséges patogén tényezőnek a szerepét is. Nyíró: *Psichiatria*, 593.

¹⁷ Lásd: Goffman: *Asylums*, i. m.

¹⁸ Csikós: *Judgement of God*, i. m.

¹⁹ Pisztor Ferenc és Frank Tibor 1970–1980-as évekbeli munkái után a hazai érdeklődés alábbhagyott, majd úttörő kísérlettel jelentkezett: Kovai: *Politika, hatalom*, i. m. Nemzetközi példák: Antić: *Therapeutic Fascism*, i. m.; Karge: *Der Charme der Schizophrenie*, i. m.; Le Bonhomme: *Le patient dit*, i. m.

²⁰ Lásd például: von Plato: *Történelem és pszichológia*, i. m.; Botond: *Pszichohistória*, i. m. Éles kritika: Lukács: *A történetírás jövője*, 41–42.; egyéb útkeresési irány: Hunyady: *Történelem és pszichológia*, i. m.

²¹ Lásd az empátia és a „történeti empátia” kapcsolatát tárgyaló, a történelemoktatást a mentális egészség támogatására használó pedagógiai törekvéseket: Bartelds et al.: *Students' and teachers' beliefs*, i. m.

²² Bár rögtön hozzá is tenném, hogy vannak kísérletek a súlyosabb zavaroknak a társadalmi viszonyrendszerben való értelmezésére is. Lukács György elidegenedés koncepciójával magyarázta például a skizofréniát. Gabel: *False Consciousness*, 260. Egy jugoszláv kontextust vizsgáló kötet pedig azt

mint történelmi fogalmakat: történészként azzal dolgozom ugyanis, amiről a források beszélnek, az egyes társadalmi jelenségeket történetiségükben értelmezem.²³ A kritikai pszichológia,²⁴ illetve a kritikai szociológia²⁵ egyaránt azt képviselik, hogy a különböző pszichés zavarok mint orvosi fogalmak egyúttal társadalomkritika eszközei is lehetnek. A történeti kutatások viszont kevésbé figyeltek fel a benne rejlő potenciálra, holott a korabeli diskurzus általában 1) rámutat valamilyen diszfunkcióra az emberi együttélésben; 2) tárgyalja ennek egyéni és társadalmi okait; 3) megoldást kínál, mely vagy a társadalomra (patogén kapitalizmus/szocializmus) vagy az egyénre (Foucault-i governmentális) helyezi a nagyobb felelősséget. Valóságos kincsesbánya ez a társadalomtörténészeknek! Ha a paraszti társadalom 19. és 20. századi történetét nézzük, szerteágazó magyarázatokat találunk neurózisukra. Azért idegesek a parasztok, mert a falu zártsága és az egymás közti házasodás következményeként „degeneráltak” lettek? Azért, mert a társadalmi viszonyok nem engedik vágyaik kielégítését, és kényszercelemeket kergetik őket? Azért, mert „megfertőzi” őket a modernitás, a városi kultúra? Vagy azért, mert rosszul alkalmazkodnak a modern viszonyokhoz?²⁶

Bár vitapartnereim nem annyira folyamatban, mint inkább dichotómiákban értelmezik a kérdést,²⁷ én úgy látom, hogy a termelőszövetkezetek erőszakos genezisén kívül figyelembe kell venni a gyors struktúraváltozást, megannyi (kényszer)mobilitási helyzetet, családi dilemmát is. A téeszneurózis ebben a keretben tehát nem pusztán egy egyszeri trauma következményeként érdekes,²⁸ ahogy terminusának használata sem a medicina szempontjából releváns,²⁹ hanem azt mutatja, hogy az orvosi fogalmak (és a velük kölcsönzött tekintély) révén is elbeszélhetőek voltak a falusi életvilágokban érzékelt anomáliák. A neurózis így lesz a hatvanas évek elején a radikális változás, a hetvenes években pedig a növekvő társadalmi különbségek szimptomájává.³⁰ És persze válik egyúttal vitathatóvá is, mind politikai, mind szakmai alapon. A biomedikális pszichiátria vádja az, hogy a társadalmi faktorok beemelése túlfeszíti a tudomány illetékességét. Az elméleti vitákon túl ennek gyakorlati következménye is van: minden segítő szakembernek számot kell vetnie, mennyiben koncentrálnak csak a hozzáforduló egyénre, vagy veszi figyelembe a nagyobb társas rendszerek hatásait.

---

tárta fel, hogy a neuróziát városi betegségnek tartván az orvosok falusi pácienseiknek gyakrabban adtak pszichotikus kórképeket. Karge: *Der Charme der Schizophrenie*, 107–118.

²³ Meglepő, hogy ezt éppen a dekonstrukció hazai doyenje nem érzékeli, és igencsak zavaros módon olvassa fejemre napjaink pszichopatológiai felfogását. Csak néhány tévedés: összemossa például a neurózis (állapot), a neuroticizmus (személyiségjegye) és a neurotikus (jelző) fogalmakat. A perfekcionizmusra vagy a poszttraumás stresszavarra (melyet tévesen PTS-ként jelöl) gyógyszeres kezelést javasolni pszichoterápia helyett felelőtlenység egy a gyógyszerabúzus terheit régóta nyögő országban. Gyáni: *Téeszneurózis. Van?*, 171. Kondorosy Csenge pedig neurológiai skáláról kérdezi a pszichiátereket, neurózis-skála helyett. Magos–Kondorosy: „...az egyszeri pszichotrauma”, 177.

²⁴ Csányi et al: *Kritikai pszichológia*, i. m.

²⁵ Sík: *A szenvedés határállapotai*, i. m.

²⁶ Ezekről a kérdésekről: Csikós: *Beidegzetten lapul a vidék*, 28–71., 145–182.

²⁷ Magos–Kondorosy: „...az egyszeri pszichotrauma”, 178.

²⁸ Bár ezen egyszeri traumák hosszú távú hatásaira, sőt generációs továbbadására is találunk érveket: Bakó–Zana: *A transzgenerációs trauma*, i. m.

²⁹ Különösen, hogy az oki eredetű neurózisklasszifikáció akkoriban már nem volt mainstream a pszichiátriában.

³⁰ Csikós: *Beidegzetten lapul a vidék*, 172.

A cikkem elején szereplő Mérei idézet szerint ugyanis vannak olyan helyzetek, amikor a pszichopatológiákra a külvilág igenis evokatívabb erővel bír.³¹ Gyáni Gábor bírálata során viszont mintha kevésbé vennék figyelembe az emberek társadalmi eredetű szenvedéseit. Nem világos számomra, hogy pontosan mit kíván képviselni a kollektivizálás során elszenvedett veszteségekkel, illetve az azokból fakadó mentális következményekkel, a szovjetizált vidék boldogulási lehetőségeivel kapcsolatban. Szívesen vennék tehát egy világosabb állásfoglalást, hiszen a kutatás lényegét a közös igazságkeresésben látom.³² A magam részéről ehhez megéléstörténetekkel, illetve a téeszneurózis diskurzusának re-, illetve dekonstrukciójával járultam hozzá. Eredményeimet természetesen illetheti kritika, de a párbeszéd csak akkor marad tudományos, ha azt kölcsönös tisztelet jellemzi, és a bírálat nem a személyre, hanem a lehető legpontosabban értelmezett állításaira irányul.

BIBLIOGRÁFIA

- Antić, Ana: *Therapeutic Fascism. Experiencing the Violence of the Nazi New Order*. Oxford: Oxford University Press, 2017. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198784586.001.0001>
- Bakó Tihamér – Zana Katalin: *A transzgenerációs trauma és terápiája. A transzgenerációs atmoszféra*. Budapest: Medicina, 2020.
- Bartelds, H., Savenije, G. M., & van Bostel, C.: *Students' and teachers' beliefs about historical empathy in secondary history education*. *Theory & Research in Social Education*, vol. 48. (2020) No. 4. 529–551. <https://doi.org/10.1080/00933104.2020.1808131>
- Bezsenyi Tamás: *Puritán enteriőrök és nagyvilági liftek*. *Sic Itur ad Astra*, 65. sz. (2016) 331–338.
- Botond Ágnes: *Pszichohistória*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó, 539–566.
- Csányi Gergely – Fehér Tibor – Máriási Dóra: *Kritikai pszichológia. Lélek és kapitalizmus*. *Fordulat* 31. sz. (2022) 7–61.
- C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Nógrády Árpád – Pálosfalvi Tamás – Varga Szabolcs: *Vitacikk helyett*. *Élet és Irodalom*, 79. évf. (2025) 4. sz. 2.
- Csikós Gábor – Ö. Kovács József: *Elbeszélés és történeti magyarázat: „Magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga*. *Archivnet*, 21. évf. (2021) 4–5. sz.
- Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (eds.): *The Sovietization of Rural Hungary, 1945–1980: Subjugation in the Name of Equality*. London: Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781003305781>
- Csikós Gábor: *Judgement of God, Inadequate Adaptation, or Simply Menopause?: Collectivization Traumas behind Psychiatric Diagnoses in Hungary (1959–1961)*. In: Andresen, Sabine – Mandry, Christof – Reisinger, Doris (eds.): *Narrativity and Violence. Conceptual, Ethical and Methodological Challenges*. Bielefeld: Transcript Verlag, 113–138. <https://doi.org/10.1515/9783839471579-006>
- Csikós Gábor: *„A megváltozott politikai helyzetet nem tudja helyesen felfogni.”: Zsidónak minősített betegek Lipótmezőn a magyarországi holokauszt idején (1944–1945)*. *Korall*, 95. sz. (2023) 5–22.
- Csikós, Gábor: *Treating mutism in Hungarian child psychiatry, 1957–60*. In: Gahlen, Gundula – Voelker, Henriette – Hess, Volker – Scarfone, Marianna (eds.): *Doing psychiatry in postwar Europe. Practices, routines and experiences*. Manchester: Manchester University Press, 2024. 186–210. <https://doi.org/10.7765/9781526173485.00014>

³¹ A problémát – sok más egyéb kutatást nehezítő tényező mellett – a Gyáni Gábor által idézett tanulmányom 346. oldalán is tematizáltam: „...pszichés problémák sosem egyetlen okra vezethetők vissza: [...] a személyiségdinamika és a társadalomdinamika metszéspontjában találhatók.”

³² Főleg, hogy a téeszítés pszichés hatásainak vizsgálata régóta artikulált kutatási feladat: Harmat: *Új szociálpszichológia felé?*, i. m.; Valuch Tibor könyvéről írt recenziójában: Bezsenyei: *Puritán enteriőrök*, 333.

- Csikós Gábor: „*Beidegzetten lapul a vidék*”: *A falusi Magyarország lelki zavarai és észleletük a modern korban*. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2024.
- Gabel, Joseph: *False Consciousness. An Essay on Reification*. New York: Harper & Row Publishers, 1975.
- Goffman, Erving: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor, 1961.
- Gyáni Gábor: *Téeszneurózis. Van? Nincs?* Aetas, 40. évf. (2025) 1. sz. 166–172.
- Harmat Pál: *Új szociálpszichológia felé?* Magyar Füzetek 14–15. Párizs, 1984. 237–241.
- Hunyady György: *Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus*. In: Uó (vál.): *Szociálpszichológia történelemtanárokknak*. ÖNKONET, Budapest. ÖNKONET, 2002. 434–447.
- Karge, Heike: *Der Charme der Schizophrenie. Psychiatrie, Krieg und Gesellschaft im kroatisch-serbischen Raum*. Oldenbourg; De Gruyter, 2021.
- Kovács Janka: *A lélek tudománya – Diszciplinárizálódás, medikalizáció és tudásterjesztés Magyarországon (1770–1830)*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2024.
- Kovai Melinda: *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzaiban*. PhD-értekezés, PTE PDI Elméleti Pszichoanalízis PhD-program, 2010.
- Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2016.
- Kövér György: *Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete*. Korall, 21–22. sz. (2005) 59–96.
- Lászlófi, Viola: *Doctors into Agents: The Technologies of Medical Knowledge and Social Control in State Socialist Hungary*. Hungarian Historical Review, vol. 10. (2021) No. 2. 328–356. <https://doi.org/10.38145/2021.2.328>
- Lafferton, Emese: *Hungarian Psychiatry, Society and Politics in the Long Nineteenth Century*. Cham: Palgrave Macmillan, 2022. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-85706-6>
- Le Bonhomme, Fanny: *Le patient dit «qu'il ne peut pas penser de manière marxiste»*. Genèses, vol. 126. (2022) No. 1. 34–55. <https://doi.org/10.3917/gen.126.0034>
- Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.
- Lukacs, John: *A történetírás jövője*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2012.
- Magos Gergely – Kondorosi Csenge: „...az egyszerű pszichotrauma az embereknél 'petite chose', kis dolog.” Interjú prof. Tringer Lászlóval és prof. Bitter Istvánnal. Aetas, 40. évf. (2025) 1. sz. 173–181.
- Mérei Ferenc: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikai szociálpszichológia köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. [1946]
- Nyíró Gyula: *Psychiatria*. Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1962.
- Papp Barbara: *Pszichoterapeuták a Kádár-korszakban: Élettörténet és pszichoterápia*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2023. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-964-4>
- von Plato, Alexander: *Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis. Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés*. Korall, 21–22. sz. (2005) 12–45.
- Sik Domonkos: *A szenvedés határállapotai: Egy kritikai hálózatelmélet vázlat*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2018.
- Tringer László: *A pszichiátria tankönyve*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2010.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

PPKE, Gazdaságtudományi Intézet, Közgazdaságtudományi Tanszék

Közlemény

Az Aetas 2025. 1. számában Gyáni Gábor Téeszneurózis. Van? Nincs? című írásában bizonyos vidéktörténeti tanulmányainkat értelmezte. Mínderre itt nem kívánok részletesen reagálni. Kijelentéseinek mérlegelését illetően továbbra is követném az alapvető etikai és szakmai normáinkat. Az Olvasók figyelmét csupán arra hívnám fel, hogy az említett publikációban a szerző nem veszi figyelembe az utóbbi években megjelent alábbi írásokat, holott az általa felvetett kérdésekre ezekben a szakirodalmi tételekben megtalálhatók a válaszok:

Ö. Kovács József: A téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In: Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest: NEB, MTA BTK, 2020. 55–96.

Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *A vidék szovjetizálása*. Budapest: Jaffa, 2023. 295.

Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián – Ö. Kovács, József (eds.): *The Sovietization of Rural Hungary, 1945-1980. Subjugation in the Name of Equality*. London: Routledge, 2023. 191.

Csikós Gábor: „Beidegzetten lapul a vidék”. *A falusi Magyarország lelki zavarai és észleletük a modern korban*. Budapest: HUN–REN BTK, TTI, 2024. 339.

Ö. Kovács József: *A belső gyarmatosítás termelési tapasztalattörténetei*. In: Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor (szerk.): *A fridsider polcai. A szocializmus valósága vidéken az 1960–1980-as években*. Budapest, BTK–NEB, 2024. 95–132.

Gyáni Gábor felvetéseire részletesen és tágabb kontextusban a *Reflexiók jelenkortörténeti szövegeinkről* című írásomban reagálok, amely a Levéltári Szemle ez évi harmadik számában olvasható.

BARABÁS GÁBOR

PTE BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 131–137.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.131-137

www.aetas.hu

Középkori kereszties hadjáratok, keresztények ellen

Crusading Against Christians in the Middle Ages. Ed. by Mike Carr – Nikolaos G. Chrissis – Gianluca Raccagni. Cham: Palgrave Macmillan. 2024. 384 oldal

A „keresztények elleni” vagy más elnevezéssel „belső” kereszties hadjárat egy olyan fogalom, amely a szélesebb közönség számára talán kevésbé cseng ismerősen, és amellyel kapcsolatban azt sem túlzás kijelenteni, hogy eddig nem tartozott a történettudomány legkutatottabb témái közé. Pedig, ahogyan az az itt tárgyalt kötet alapján is joggal állapítható meg, az érett és késő középkor fontos jellegzetességével van dolgunk. A szerkesztők az előszóban ki is emelik, hogy a kereszties hadjáratok kutatásának egyfajta „elhanyagolt mostohagyereke” a téma, amit a szükséges nyelvi kompetenciák, valamint a lokális ismeretek nehézkes megszerzésével indokolnak.

Nem titkolt célja a kötetnek, hogy a földrajzi értelemben vett Európa egészére kiterjedve átfogó képet adjon a keresztények ellen indított hadjáratokról az Ibériai-félszigettől az orosz területekig, illetve Itáliától a Baltikumig. Mindazonáltal az egyes tanulmányok deklaráltan nem érintik, nem érinthetik a téma minden aspektusát, azonban a szerkesztők vélekedése szerint az egyes részművekkel foglalkozó írások megteremtik a komparatív vizsgálódás lehetőségét, amit a kötet konklúziója igazol is. Fontos célkitűzés volt továbbá annak vizsgálata, hogy a középkori egyház hogyan reagált politikai ellenfelei vagy éppen egyes eretnekként megbélyegzett csoportok részéről az autoritását

ért kihívásokra, valamint hogyan hatottak a keresztények elleni kereszties hadjáratok Európa belső fejlődésére, illetve a Nyugat és Kelet közötti kapcsolatokra.

A bevezetésben a kötet célkitűzésein túl természetesen a kereszties hadjárat fogalmának tisztázása is helyet kapott. Különösen fontos ez, hiszen a kötet témája, a keresztények ellen indított vállalkozások hagyományos értelemben, azaz a tradicionalista nézőpont szerint nem tartoznak a kereszties hadjáratok közé. Mindazonáltal jónéhány évtizede más paradigmák is megjelentek a kutatásban, Jonathan Riley-Smith, illetve az ő nyomán a pluralisták a kereszties bűnbocsánat (*indulgentia*), illetve a pápai felhívás (*proclamatio*) szerepét emelték ki, de ezen nézőpont szerint a kereszt prédikálása, a kereszties eskü, a keresztet felvevőknek adott pápai védelmek, valamint a hadjáratok finanszírozása is egy kereszties vállalkozás fontos elemeit képezték, legalábbis a 13. századtól.

A szerkesztők kiindulópontja szerint a keresztények elleni hadjáratok három kategóriára bonthatók: az eretnekek, illetve a skizmatikusok elleniekre, valamint a pápaság ellenfeleit célzó, azaz politikai hadjáratokra. Természetesen ezek tudományos konstrukciók, a korszakban, ha létezett is megkülönböztetés, az földrajzi jellegű volt, tengerentúli és tengeren inneni hadjáratokkal (*crux cismarina – crux transmarina*) tallalkozhatunk a forrásokban.

Nagyon hasznos az olvasó számára, hogy az előszóban alapos historiográfiai rész is helyet kapott, amelyben a 20. század elejétől

ismerhetjük meg a kutatás főbb irányait. Norman Housley szerepe emelhető ki a szűkebben vett téma szempontjából. Míg korábban a keresztények elleni hadjáratokat a kereszties eszme korrumpálásának tartották, Housley ezeket is a kereszties hadjáratok integráns részének tekintette. Vélekedésem szerint teljes joggal, lévén a kortárs forrásokból is ez tűnik ki. A jeles történész szerint a politikai hadjáratok önmagukban valójában nem ártottak a pápaság renoméjának, ahogyan sokan vélték, sokkal inkább a sikertelenségük volt ilyen hatással.

A szerkesztők mindezekén túl bemutatják a keresztények elleni kereszties hadjáratok teoretikus kereteit és eredetét is, amelyek közül kiemelhető a *treuga Dei* mozgalom, a bűnbocsánat felkínálása igazságos háború esetén, az investitúra harcok szerepe, valamint a III. lateráni zsinat eretnekek és banditák ellen indulgenciát kínáló, valamint a IV. lateráni zsinat az eretnekek ellen is a szentföldi keresztieseknek járó kedvezményeket megadó kánonjai.

A kötet első tanulmányában Rebeca Rist a talán legismertebb témával, a dél-franciaországi albigensek elleni 13. század eleji hadjáratokat mutatja be (*Crusades Against Cathars, c.1207–1229*). Egy historiográfiai áttekintés után a szerző elsőként arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen elképzelései voltak a kortársaknak, illetve az Apostoli Széknek az albigensekről vagy más elnevezéssel katarokról. Fontos módszertani jellegű megállapítása, hogy a fennmaradt forrásokat szinte kivétel nélkül klerikusok alkották, tehát az egyház nézőpontja érvényesül bennük. Emiatt az utóbbi időben többen fogalmaztak meg fenntartást azzal kapcsolatban, valóban megismerhető-e a katar hittételek. A pápák és az egyház percepcióját egyértelműen befolyásolták Szent Ágoston feljegyzései a manicheusokról, míg a későbbi pápai oklevelekben Clairvaux-i Bernát prédikációihoz hasonló megfogalmazások jelentek meg. Rist ismerteti a dualista nézetrendszer alapjait, illetve a katarok szervezeti kereteit. Továbbá azokra a kérdésekre keresi a

választ, hogy miért hirdettek kereszties hadjáratot ellenük, kik és miért, valamint milyen motivációval vettek bennük részt, illetve hogyan viszonyulnak ezek a szentföldi hadjáratokhoz. Rist egyebek mellett rámutat, hogy bár az egyházi hierarchia katarok általi megkérdőjelezése valóban fenyegetően hathatott a klerusra, az egyháziaknak és maguknak a pápáknak lelkipásztorként – saját nézőpontjuk szerint – az emberek lelki üdvéért is be kellett hogy avatkozozanak eretnekségek esetében.

Francesco Migliazzo tanulmányában (*Holy War and Crusade in Southern Italy: Twelfth to Fourteenth Centuries*) az Itáliában a 13–14. században indított kereszties hadjáratokat, valamint a pápaság és a Szicíliai Királyság viszonyrendszerét veszi vizsgálat alá. Elsőként rövid historiográfiai áttekintést ad, majd a keresztények elleni kereszties hadjáratok kezdeteit ismerteti. Részben a proto-hadjáratokat, azaz a II. Roger szicíliai király, illetve Anweileri Markward ellen 1135-ben és 1199-ben hirdetett hadjáratok időszakát érinti. Migliazzo ezután tér rá a II. Frigyes elleni pápai fellépések sorozatára, kezdve az 1228-as ún. kulcsok háborújával, amikor a kereszties eskü teljesítése kapcsán támadt konfliktus a Hohenstauf uralkodó és IX. Gergely pápa között. Ebben az esetben ugyan nem került sor kereszties hadjárat meghirdetésre, a pápai csapatok a császár kereszt jelét viselő katonái ellen Szent Péter kulcsát használták jelképként. 1239-ben ezzel szemben ténylegesen kereszties hadjáratra történt felhívás, de harcok csak Észak-Itáliában történtek. A tanulmány mindezekén túl bemutatja a császár örökösei elleni intézkedéseket. IV. Ince pápa III. Henrik angol király fiának, Edmundnak kínálta fel a trónt, utóda, IV. Sándor pápa pedig kereszties hadjáratot hirdetett Manfréd ellen 1254–1255-ben, valós siker nélkül. A francia származású IV. Orbán pápává választásával új korszak kezdődött, ő ugyanis a francia király, IX. Lajos öccsének, Károlynak szánta Szicíliát, akinek dél-itáliai hadjáratát a fel-

kínált indulgencia révén az egyházfő kereszties hadjáratként támogatta.

Gianluca Raccagni ugyancsak a II. Frigyes ellen hirdetett kereszties hadjáratoknál veszi fel a vizsgálat fonalát (*Crusades in Northern Italy in the Thirteenth Century*), és a 13. századi észak-itáliai hadjáratokat veszi górcső alá. Egy rövidebb historiográfiai rész után elsőként a III. Ince és III. Honorius időszakára helyezhető kezdeteket mutatja be, ahogyan azt a kérdést is, valóban számolhatunk-e eretnkséggel Milánóban és tágabban Észak-Itáliában. A második részben az 1227 és 1239 közé helyezhető „kvázi kereszties hadjáratok” kerülnek terítékre, amikor északi célpontok és aktorok ellen is megjelent az eretnkség vádja és a bűnbocsánat felkínálásának eszköze pápai és császári oldalról egyaránt. A konfliktus IX. Gergely pápa és II. Frigyes között 1240 februárjában eszkalálódott. Egy kereszties hadjárat hirdetése, valamint annak prédikálása mint az egyház védelme kifejezetten fontos szerepet játszott IV. Ince pontifikátusa alatt is. Raccagni elemzése szerint a pápaság észak-itáliai vállalkozásai – összehasonlítva a délfraanciaországi helyzettel – lassabban valósultak meg, a jelenlévő vagy képzelt eretnkség ellenére. Ennek oka szerinte az lehetett, hogy Milánó és Lombardia, valamint különösen a Lombard Liga kifejezetten fontosak voltak a pápaság számára, így óvatosabb eljárásra volt szükség részükről. Mindazonáltal II. Frigyes, majd utódai észak-itáliai támogatói ellenében ténylegesen történt katonai fellépés, ahogyan periferális szerepben az eretnkvád is megjelent. Raccagni elemzéséből is kiténik a hadi vállalkozások politikai természete, ami abban is megnyilvánult, hogy Dél- és Észak-Itáliában ritkán folytak egyszerre kereszties hadjáratok, lévén eltérő hatalmi konstellációk eredményeképp hirdették meg azokat.

Leardo Mascanzoni maradvá Észak-Itáliában, a 14. századi kereszties hadjáratok kérdéskörét járja körül írásában (*Crusades in Northern Italy in the Fourteenth Century*). Egy kutatástörténeti áttekintés után

elméleti bevezetőt olvashatunk arról, melyek a kereszties hadjáratok kritériumai, milyen vállalkozások tekinthetők azoknak, különös tekintettel a politikai célzattal indítottakra. Mascanzoni véleménye szerint az általa vizsgált időszakban egyértelműen ez utóbbi aspektus volt jelentős, s ezek a vállalkozások elsősorban a kánonjog szempontjából tekinthetők azonosnak a szentföldi kereszties hadjáratokkal, egyébként jelentősen különböznek azoktól. Elemzését a Velencei Köztársaság, pontosabban Ferrara városa ellen 1309–1310-ben indított hadjáratral kezdi, majd a milánói Viscontiak ellen több alkalommal indított vállalkozásokra tér rá, de XXII. János pápa több más kereszties hadjáratát is bemutatja. Különösen érdekes része az elemzésnek, hogy az eretnkvád mint eszköz a pápaság kezében milyen szerepet játszott az események alakulásában. A tanulmány ezt követően a kortárs krónikások és költők, köztük Dante és Petrarca híradásaira fókuszál, amelyekből az események kapcsán többnyire hiányzik a kereszties terminológia. Mascanzoni következtetése szerint tehát kérdéses, mennyiben is működött, ha egyáltalán, a pápai propaganda ezek kapcsán, és valóban kereszties hadjáratoknak tekintették-e a kortársak a katonai akciókat.

Nikolaos Chrissis írásában (*Crusades Against the Byzantines*) Itáliából a Balkán és Kis-Ázsia területére érkezünk, az athéni történész ugyanis tanulmányában a 13–14. században a Bizánci Birodalom és utódállamai ellen indított kereszties hadjáratokat mutatja be. Ezen vállalkozások elsősorban a IV. kereszties hadjárat után létrejövő latin államalakulatok (Latin Császárság, Thesszalonikéi Királyság, Athéni Hercegség stb.) védelmét és megsegítését célozták. Chrissis historiográfiai áttekintés után elsőként az 1204, azaz Konstantinápoly elfoglalása előtti helyzetet, a tervezett és megvalósult Bizáncellenes hadjáratokat veszi górcső alá. III. Ince pápa, aki korábban egyértelműen ellenezte Konstantinápoly bevételének tervét, 1204 után kereszties bűnbocsánatok nyújtásával támogatta az új latin államokat, míg

utóda, III. Honorius egy 1222–1225-ös, Thesszalonikét felmenteni igyekvő hadjárat-tal. 1261, Konstantinápoly visszafoglalása után a nápolyi Anjouk, majd a johanniták játszottak főszerepet a térségben. Egészen addig, amíg a 14. század '20-as, '30-as éveitől fokozatos, de komoly változás nem állt be a növekvő török fenyegetés hatására. Ekkortól a görögök már nem elsősorban ellenségként, hanem potenciális szövetségesként jelentek meg a nyugatiak számára, amit az uniós kísérletek, illetve a 14–15. századi kereszties hadjáratok is alátámasztanak. Anélkül, hogy a tanulmányban bemutatott egyes hadi eseményeket áttekintenénk, a szerző elemzéséből kiemelhető, hogy a 13. században az egyes, kimondottan a skizmatikusként identifikált görögök elleni vállalkozásokban részt vevő keresztiesek elsősorban a „latinok” hazai területeiről érkeztek, a keresztprédikálás is ott volt jelentős, de a vállalkozások nem értek el tartós sikereket. A görög területeket uralni igyekvő nyugatiak hasonlóan tekintettek magukra, mint a szentföldi latinok, ezzel együtt a helyi lakosságról alkotott kép is megváltozott: ők lettek a hitetlenekkel kollaborálók, a kereszties vállalkozások akadályozói és a skizmatikusok. Mindez a hódítás egyfajta, utólagos legitimációját is jelentette.

Francesco Dall'Aglio egy magyar érintettségű esetet, a II. Iván Aszen és a Bolgár Cárság ellen 1238-ban meghirdetett kereszties hadjáratot mutatja be tanulmányában (*The Crusade Against "Schismatic" Bulgaria [1238] and Its Antecedents*). Az olvasó a szakirodalom áttekintése után megismerheti a történelmi kontextust, azaz a második Bolgár Cárság létrejöttét és helyzetét, Szerbia és Bizánc szerepét, illetve a Magyar Királyság érintettségét a 12–13. század fordulóján. Kaloján bolgár cár a század elején igyekezett szoros kapcsolatot kialakítani III. Ince pápával, sőt Róma főségét is elismerte koronázásáért cserébe, ám ez a helyzet 1204 és az új kereszties államok létrejötte, majd különösen a cár 1205-ös hadrianopoliszi győzelme után alapjaiban változott meg. A latin oldalról felmerülő skizmatikus vádak 1208-ig több ke-

resztes hadjárat képében manifesztálódtak. A bolgárelenség IX. Gergely pontifikátusa alatt élénkült fel ismét, II. Iván Aszen cár került szembe a Latin Császársággal, amikor is a niceai görög császárral, III. Ióannész Vatatzésszel lépett szövetségre. 1236-ban nyugati címzettek mellett IV. Béla, illetve öccse, Kálmán szlavón herceg is felhívás kapott egy kereszties hadjáratra, amelynek célja a bolgárok-niceainak által ostromlott Konstantinápoly felmentése volt. A hadjáratra végül 1239-ben került sor, de magyar részvétel és végezetül valójában katonai összecsapás nélkül.

Kirsty Day írása (*Crusading Against Bosnian Christians, c. 1234–1241*) az előzőnél is erősebb szálakkal kapcsolódik a 13. századi Magyar Királysághoz, ugyanis a boszniai eretnekvádat, a pápai latinizáló politikát, illetve azzal kapcsolatban a – kérdéses megvalósulását – magyar kereszties hadjáratokat elemzi. Day elsőként a történelmi kontextust, majd a téma kutatástörténetét mutatja be, ezután alapos elemzés alá veszi az 1230-as évek fennmaradt forrásait. Fontos körülmény, hogy a – vitatott természetű – boszniai eretnekséggel, illetve magával a heterodoxia elleni katonai fellépéssel kapcsolatban is szinte kizárólag a pápai oklevelekből tájékozódhatunk. Magyar részről IV. Béla már említett fivére, Kálmán szlavón herceg játszotta a főszerepet, aki számos alkalommal kapott felszólítást IX. Gergelytől az eretnekség elleni küzdelemre. Több adat is utal arra, hogy a magyar királyi herceg valóban vezetett hadjáratot Boszniába, amely terület egy része feletti ellenőrzés megszerzését eredményezte. Kálmán azonban életét vesztette a muhi csatában szerzett sérülései következtében 1241-ben, így hódítása, ha valóban volt ilyen, nem lehetett tartós.

Mike Carr (*Crusades Against the Catalans of Athens, c. 1311–1334*) egy kevésbé ismert témát, az Athéni Hercegséget 1311-ben elfoglaló katalán zsoldosereg, a Nagy Kompania elleni 14. századi hadjáratokat mutatja be. Ez a konfliktus a pápaság Aragónia–Sziília elleni fellépéseinek sorába illeszkedik,

lévén az Athéni Hercegség az Akháj Fejedelemség vazallusa, az pedig ekkor a nápolyi Anjouk hűbértartók voltak, másrészt a zsoldosok korábban a szicíliai vecsernyét követő harcokban is részt vettek aragóniai oldalon. Ebben az esetben tehát az itáliai politikai kereszties hadjáratok és a skizmatikus görögök elleni küzdelem egyfajta keverékével van dolgunk. A katalánokat a pápák és a nápolyi Anjouk az aragóniai és itáliai ghibellin ellenfeleik táborához sorolták, illetve a hit ellenségeivel, a skizmatikus görögökkel és a hitetlen törökökkel történő kollaborálással vádolták. Carr alapos historiográfiai áttekintés után betekintést nyújt a kompánia 14. század eleji aktivitásába, amely végül Athén elfoglalásával végződött. Ennek folyamánaképp váltak potenciális keresztiesekből kereszties hadjárat célpontjaivá, ami azonban csak 1330–1331-ben realizálódott az immáron XXII. János által skizmatikusként megbélyegzett katalánok ellen. Előtte sokkal inkább a kiközösítéssel való fenyegetés eszközeivel élt a pápai oldal. A hadjáratban ugyan viszonylag sokan vettek részt, elsősorban Itáliából, azonban tartós sikereket nem tudtak elérni, sőt a katalánok egyre inkább potenciális szövetségessé és keresztiesekké váltak a pápaság számára. Az Athéni Hercegséget egészen 1388-ig tartották birtokukban.

A kötet második nagyobb egységében délről áttérve a Közép- és Észak-Európában megvalósuló kereszties hadjáratok kerülnek elemzésre. Giuseppe Cusa (*Crusades in the Holy Roman Empire [Late 1220s to the Early 1250s]*) a Német-római Birodalomban a 13. században indított hadjáratokra koncentrál. Négy résztémát fed le a tanulmány: az 1220-as, 1230-as években az utrechti püspökség területén lévő Drenthe szabad parasztjai, a Weser alsó folyásánál élő stedingerek és a Rajna középső vidéke ellen Marburgi Konrád inkvizitor vizsgálata nyomán indított, illetve az 1240-es és 1250-es években II. Frigyes és utódai elleni kereszties hadjáratokat. Ahogyan Cusa megállapítja, ezen témák jól ismertnek és kutatottak számítanak, bár az elemzések mélysége és fókusz

nem egységes. Az utrechti püspök és a drenthei parasztok konfliktusának sajátossága az, hogy kizárólag egy a püspökségben keletkezett kútfő révén ismert, tehát az is vitatott, egyáltalán kereszties hadjáratról beszélhetünk-e. A Weser alsó folyásánál élő stedingerek népessége és a brémai érsek közötti vita ugyancsak az 1220-as években alakult ki, s a következő évtized elején eretneként való megbélyegzésükhöz, majd a kereszties prédikálásához, illetve a keresztiesek győzelméhez vezetett.

Anti Selart tanulmányában (*Rus' as a Target of the Crusades: History and Historical Memory*) a Baltikumra és a Ruszba vezetett, ortodoxok elleni kereszties vállalkozásokat elemzi. Vizsgálódásának fókuszát elsőként a kereszties hadjáratok helyi emlékeztetőre helyezi, amely a 13. század vonatkozásában nagyon élénknek tekinthető, a Nyugat oroszok elleni támadásaként interpretálva a hadjáratokat. Mindez azért kifejezetten érdekes, mivel a fennmaradt források alapján ekkor valójában nem is került sor ortodox vagy ruszellenes fellépésekre. A hadjáratok sokkal inkább 19., de főleg 20. századi orosz történészek politikai céllal megalkotott konstrukciói. Különösen figyelemre méltó, hogy a narratíva, bár kritikusan is akadtak, a mai napig létezik. Valójában a 13. század végétől, a 14. századtól tapasztalható változás a nyugati, korábban nem ellenséges hozzáállásban a baltikumi és Rusz-beli keleti keresztények irányában. A litvánok megtérésével a ruszok vették át a korábbi pogány ellenségkép szerepét, sokszor a tatárokkal és a törökökkel együtt emlegették őket. Mindez Moszkva felemelkedésével kifejezetten fokozódott, olyannyira, hogy a Baltikumban az oroszokat szinte a törökökhöz mérhető ellenségnek tekintették.

Kurt Villads Jensen (*Crusade Against Christian Neighbours in the Baltic. Boniface IX's Crusading Bull of 1401 to Queen Margaret I of the Kalmar Union*) IX. Bonifác pápa Margit dán királynőhöz szóló, a Kalmar Unió vezetője kérésére kiállított – a függelékben olvasható – 1401. évi kereszties

bulláját elemzi. Ennek – a korábbi kutatás által nagyrészt negligált – érdekessége, hogy az északi államalakulat ellenségei, keresztények és pogányok ellen hirdetett harcot, nyújtott kereszties bűnbocsánatot, de nem konkretizálta, kikre is irányul pontosan. A Norvégia és Svédország északi részén élő számikra, akik körében Margit térítésbe kezdett? A Hanza-szövetségre, akikkel a skandináv uralkodók régóta politikai és hatalmi versengésben álltak, amit Margit is „megörökölt”? A baltikumi – jobb elnevezés híján – kalózkokra (*Vitalienbrüder*)? A Német Lovagrendre, akikkel a dán királynő ekkortájt konfliktusba került Gotland szigete ügyében? A keletről egyre inkább fenyegető oroszokra, akiket Margit a hitetlenek közé sorolt, és komoly összetűzés volt közöttük? Vagy éppen egy „belső ellenségre”, Margit rokonára, a holsteini hercegre? A pápai bulla tulajdonképpen biankó csekk volt, amely Jensen szerint azt is szolgálhatta, hogy a közös ellenség megteremtésével erősítse az unió kohézióját. Fontos szempont továbbá, hogy az eretnekvád nem jelenik meg a szövegben, holott a korszakban, a nagy nyugati egyházszakadás alatt rendszeresen használatban volt.

Mark Whelan (*The Crusade of Henry Despensers [1383]*) a VII. Kelemen avignoni pápa francia és flamand támogatói ellen Henry Despensers norwich-i püspök által vezetett 1383-as hadjáratot járja körül. Maga a nagy nyugati egyházszakadás, a százéves háború és a flandriai nyugtalanság kontextusában értelmezhető vállalkozás sikertelenként maradt meg a történeti emlékezetben, lévén Gentnél nagy vereséget szenvedtek az angol keresztiesek. Mindez a püspök mint katonai vezető leváltásával járt, azaz ténylegesen siker nélkül zárult a hadjárat. Természetesen ez előre nem volt látható, a hadjáratot nagy lelkesedés előzte meg, sok adományt sikerült összegyűjteni, sok volt a jelentkező is. Ez utóbbi mindazonáltal hátráltató faktor lett a későbbiekben a sok képzetlen kereszties miatt. Nem minden kortárs fogadta azonban örömmel a vállalkozást, azt az érvet, hogy az

avignoni VII. Kelemen és támogatói skizmatikusok voltak, sokan kétségbe vonták. Ahogyan később több történész is legfeljebb időzjelben használta a kereszties hadjárat kifejezést a vállalkozással kapcsolatban. Mindenesetre az tagadhatatlan, hogy mind a harcos püspök személye, mind az 1383-as vállalkozás komoly érdeklődést váltott ki a kortársak és az utókor kutatói körében egyaránt.

Az utolsó tanulmány szerzője, Alexandra Kaar a csehországi husziták ellen 1419–1436 között indított kereszties hadjáratokat járja körül (*The Crusades Against the Hussites in Bohemia [1419–1436]*). Elsőként az alapvető fogalmakat (Csehország, cseh, huszita) tisztázza, majd a forrásokba és a téma szakirodalmába nyelhetünk betekintést. Kaar az egyes hadjáratok (1420, 1421, 1422, 1427 és 1431) hátterének és eseményeinek bemutatásán túl rámutat arra, hogy az öt kereszties hadjárat csak a huszita mozgalom hatásainak egy aspektusát alkotta, s az eseményeket a cseh társadalmon, sőt a huszitákon belüli törésvonalak is alakították. Ezt jól mutatja, hogy a kelyhesek, illetve táboríták közötti törésvonalak a kereszties hadjáratok megszűnése után ismét felszínre kerültek. A hadjáratok sikertelensége ellenére megállapítható, hogy azokkal kapcsolatban nagy volt a lelkesedés; a pápa és legátusai, Zsigmond és a választófejedelmek nagy erőfeszítéseket tettek céljuk, az eretnekség felszámolásának az elérésére. A huszitaellenes hadjáratok unikális voltát az adja, hogy ők voltak az elsők, akik sikeresen ellen tudtak állni katonai tekintetben, sőt mozgalmuk elismertetését is el tudták érni.

A kötet végén a szerkesztők tollából olvasható egy konklúzió is, amelyben a vizsgált kereszties hadjáratok szerkezeti jellegzetességeit, illetve az alkalmazott retorikát és legitimitációt mutatják be, jól alátámasztva ezzel a kötet elején megfogalmazott célt, hogy az egyes rész tanulmányok révén komparatív elemzés váljon lehetségessé.

A névmutató tovább növeli a kötet használhatóságát. Ugyanez állapítható meg a ta-

nulmányokban található számos térkép kapcsán. Ahogyan azt is a pozitívumok közé kell sorolnunk, hogy minden egyes írásban található historiográfiai rész, elősegítve a témában elmélyedni kívánó érdeklődő kutatók

dolgát. Úgy gondolom, a könyv szerkesztői és a tanulmányok szerzői olyan alapmunkát tettek le az asztalra, amely kiindulópontként és példaként is szolgálhat a további kutatások számára.

ÉGER GÁBOR

könyvtáros, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 138–140.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.138-140

www.aetas.hu

Alkalmi nyomtatványok társadalomtörténeti vizsgálata – könyvtáros szemmel

Nagy Andor: Tisztviselői életpályák:

A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750).

(Társadalomtörténeti Monográfiák 15.)

Budapest: Korall, 2024. 231 oldal

Nagy Andor, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete tudományos munkatársa 2019-ben védte meg doktori disszertációját, amelyben alkalmi nyomtatványok elemzése révén az 1650–1750 közötti időszak brassói szász értelmiségi réteg kapcsolatait kívánta feltárni. Munkáját a következő esztendőkből új adatokkal egészítette ki, és az a Korall kiadó gondozásában 2024-ben könyv formájában is az olvasók kezébe került.

Jelen sorok írója könyvtárosként, a kora újkori lelkipásztorok könyves műveltségének kutatójaként az alkalmi nyomtatványok szempontjából kívánja bemutatni Nagy Andor munkáját. A szerző a brassói szászokhoz köthető alkalmi nyomtatványok vizsgálata révén tesz kísérletet karriertörténeti összefüggések megállapítására. Például azt vizsgálja, hogy a peregrinációban lévő diákok kiknek ajánlják disputációjukat és köszönik meg támogatásukat, és ez milyen összefüggést mutat a diákok későbbi életútjával. E forrástípus a magyar könyvtár- és művelődéstörténettel foglalkozó szakemberek számára leginkább a kora újkori *peregrinatio hungarica* kutatása során került előtérbe, közelebbről is az egyetemi disputációk révén. Ennél azonban jóval nagyobb iratcsoportról beszélhetünk, ha műfaji tekintetben

megvizsgáljuk ezeket a dokumentumokat. A születéstől kezdve a halálozásig minden életszakasz, esemény kapcsán megjelennek alkalmi nyomtatványok, a születésről/keresztelésről készült kiadványoktól a születés- és névnap alkalmára íródott nyomtatványon át egészen a halotti búcsúztatóig.

A szerző munkáját öt fejezetre osztotta fel. A bevezető részben a mű célkitűzéseivel ismerteti meg olvasóit, majd a választott forráscsoport, az alkalmi nyomtatványok általános jellemzőit foglalja össze. Ezt követően a kutatás során alkalmazott relációs adatbázis-kezelés módszertani hátterét vázolja fel. Végül a források és a brassói elit szereplői karrierállomásainak kapcsán felmerülő kérdésekhez (például a már korábban említett egyetemi disputációk ajánlásai és az egyetemi tanulmányok után a támogatók általi pozíciószerezés kérdése vagy a rokoni kapcsolatok szerepe a pozíciószerezésben) kíván rövid útmutatást adni, amelyeket a kötet későbbi fejezetében bővebb formában, adatokkal és a párhuzamok felmutatásával részletesen is megválaszol.

Az első számozott fejezetben a brassói városi polgárság kialakulásának, fejlődésének történetébe, a városi közigazgatás felépítésébe, működésébe nyerhetünk bepillantást. A szerző az erdélyi szászok életével és történetével foglalkozó legkiválóbb kutatók munkáit alapul véve állította össze munkájának e részét. A második fejezetben a kutatásának gerincét adó forráscsoport, Joseph Trausch (1795–1871) brassói honismereti gyűjtő és irodalomtörténész kéziratgyűjte-

ményének részletes elemzésével ismerkedhetünk meg, amelyet azonban Nagy Andor további magyarországi és romániai közgyűtemények szisztematikus átvizsgálása nyomán további forrásokkal egészített ki. A gyűjteményekből összesen 496 kora újkori, a brassói elithez kapcsolódó alkalmi nyomtatvány azonosítható, melyekben 1831 szerző írásműve olvasható. A szöveg közé illesztett grafikonok vizuális formában segítenek szemléltetni a hatalmas forrásanyag főbb jellemzőit, például megjelenési hely és idő, alkalmak, életesemények szerinti megoszlásukat.

Az általános jellemzők után a harmadik fejezet részletesen kibontja a korábbi vázlatos elemzést. Az állományban műfaj szerinti megoszlásban a második legtöbb dokumentum a gimnáziumi vagy egyetemi disputációk csoportja. Először a brassói Honterus Gimnázium vizsgaalkalmairól készült nyomtatványok elemzésére kerül sor. Az 1655 és 1694 közötti időszak alatt 39 disputáció láttott itt napvilágot. A vizsgaalkalmakról készült nyomtatványok hagyományát a külföldi egyetemek ilyen irányú gyakorlatából ültették át. A Kárpát-medencében élő protestáns diákság számára a kora újkorban a nyugat-európai egyetemekre irányuló peregrináció nyújtotta a magasabb szintű tudás megszerzésének lehetőségét. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy a szerző által vizsgált időszakban 431 Barcaságból származó peregrinus diák mutatható ki. Az erdélyi szászok számára az evangélikus egyetemek voltak a fő célpont, így nem meglepő Jena, Halle, Lipcse és Wittenberg kiemelkedő szerepe, amit bizonyít az is, hogy az összes diák közül 366-an e négy felsőoktatási intézmény valamelyikében tanultak. A peregrináció során kiadott művek, mint a disputációk vagy a fokozatszerzés, haláleset, hazaindulás, névnap, beiktatás alkalmára készült írárok karriertörténeti párhuzamokkal szolgálnak. A dolgozatokat megelőző ajánlások jelzik a diák támogatói körét, mely tagjainak köszönetet mond tanulmányaiért. Az írárokat kiegészítő köszöntő versek baráti, kollegiális

viszonyokra világítanak rá. A disputációk vizsgálónökeként megjelenő professzorok nevei és az általuk tanított tantárgyak, a dolgozatok témái az adott diák érdeklődési körének megállapításához nyújtanak támpontot. Az ajánlások fontosságának szemléltetésére a szerző táblázatos formában 28 brassói peregrinus diák dolgozatát listázza az ajánlások címettjeivel együtt, ami szemlélteti egy-egy diák patrónusi körét. Sok esetben a címzett személyek később a peregrinusok előljárói vagy elhelyezkedésükben segítő személyek lettek. Az alkalmi nyomtatványokban azonosított személyek prozopográfiajának összeállítása segítségével a kötet szerzője meghatározta életpályájuk fontosabb időszakait, állomásait, a betöltött pozíciókat, aminek nyomán mélyebb elemzésre is vállalkozhatott. Például az egyházi és a városi vezetői elitbe való kinevezettek átlagos életkorát is megállapította. A szerző a 496 alkalmi nyomtatvány több szempont szerinti csoportosítását is elvégezte. A szerzők száma szerinti megoszlás alapján megállapítható, hogy a kevés szerzős nyomtatványok voltak túlsúlyban. Abból a szempontból is mérlegre tette a műveket, hogy milyen arányban voltak azok címettjei a teológiai és városi elit tagjai. Vizsgálhatók az alkalmi nyomtatványok a nyelv szerinti megoszlás, továbbá az egyes személyek, illetve a címettként előforduló családok előfordulási gyakorisága szempontjából is, amiből kiolvasható, hogy mely famíliák töltöttek be tekintélyes szerepet a vizsgált korszakban.

A kötet szám szerint negyedik fejezete vezeti be az olvasót az alkalmi nyomtatványokból feltárható kapcsolatháló információhalmazába. A fogalmi alapokat tárgyaló bevezető után ábrákkal, gráfokkal, táblázatokkal, családfákkal kiegészített részletes elemzés segítségével érthetjük meg a korabeli brassói elit kapcsolatrendszerét a peregrináció során kialakult hálózatoktól kezdve a későbbi rokonsági kapcsolódási rendszereig, külön tárgyalva az egyházi és külön a városi tisztviselői rétegben szerepet játszó családokat.

Az ötödik fejezet az érvényesülés szempontjából „kakuktkojásnak” számító Mederus család felemelkedését mutatja be, amely familia szerény anyagi körülményekből vált néhány évtized alatt a brassói elit ismert és elismert tagjává. Nagy Andor részletesen tárgyalja a család hírnevét megalapozó Petrus Mederus, valamint gyermekei, Asarela, Theodorus és Asnath és mostohagyermek, Valentin Greissing életpályáját és kapcsolati hálóját, melynek segítségével képet kaphatunk arról, hogyan tagozódott be a Mederus család a brassói elitbe.

A kötet záró részében a szerző a feltárt információkat is segítségül hívva röviden választ ad azokra a kérdésekre, amelyeket a bevezető fejezetben megfogalmazott, így nyújt

összegzést. A mű függeléke öt táblázatot tartalmaz. Közli a brassói Honterus Gimnáziumnak a kutatás időhatárain belül beiratkozott hallgatóinak életkor szerinti listáját, majd ugyanilyen szempont szerint felsorolja a barcasági peregrinusok neveit. A harmadik és negyedik táblázat a családon belüli rokonsági kapcsolatokra világít rá. Végül az ötödik táblázat a kora újkori *album amicorum*okban előforduló brassói szász diákokhoz köthető bejegyzéseket veszi számba. A felhasznált források jegyzéke bizonyítja, a szerző gazdag forrásanyagra és szakirodalomra támaszkodhatott, és ezek alapos feltárásáról és felhasználásáról tanúskodik a kötet.

TÖMÖRY MIKLÓS

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Történettudományi Kutatóintézet

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 141–145.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.141-145

www.aetas.hu

Másként szabadelvűek

Monográfia a dualizmus-kori kormánypárt szerb politikusairól

Jerić, Kristian M: Srbi „vladinovci”: srpski političari u užoj Ugarskoj, pritalice ugarske vlade. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2019. 376 oldal

Jerić Krisztián (Kristian M. Jerić) a Belgrádi Egyetem kutatója munkájának középpontjában a 19. századi szerb–magyar kapcsolatok, illetve Bács-Bodrog vármegye és Zombor város történelme áll. Disszertációjának átdolgozott változatát a Belgrádi Egyetem kiadójának gondozásában jelentette meg. Bár a „»Kormánypárti szerbek:« szerb politikusok a szűkebb Magyar Királyságban,¹ a magyar kormány hívei (1867–1905)» című könyv már 2019-ben napvilágot látott, az azóta eltelt hosszabb idő ellenére úgy gondolom, hogy a szerb nyelvű kiadvány főbb megállapításai, eredményei a magyar nyelvű nyilvánosság érdeklődésére is számot tarthatnak.

A szerző vizsgálatának középpontjában a magyarországi szerbek azon politikai elitje áll, mely a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megszüntetését követően (1860), majd a kiegyezés és a magyar kormányzat nemzetiségekre és vallási autonómiára vonatkozó politikájának megalapozása (1867–1868), illetve az egykori katonai határőrvidék vármegyarendszerbe történő teljes integrációja (1876) utáni időszakban tevékenykedett. A vizsgált időtartam a dualizmus létrejöttének évétől a

Tisza István által vezetett Szabadelvű Párt választási vereségéig (1905) tart. A monográfia kitér a magyarországi szerb politika összes fontos színterére: az országgyűlés (elsősorban a képviselőház), valamint a jelentősebb (számos és/vagy tőkeerős) szerb népességgel rendelkező vármegyék (Bács-Bodrog, Torontál, Temes), illetve városok (Zombor, Újvidék, Nagyikinda, Nagybecskerek, Szentendre stb.) törvényhatóságainak munkájára, valamint az ortodox Karlócai Metropólia intézményeire (elsősorban az egyházi-iskolai kongresszusokra).

Mint arra a szerző rámutat, a nemzeti-ségi kérdést szerb szempontból vizsgáló művek elsősorban Svetozar Miletić ügyvéd, szerkesztő, pesti és zágrábi parlamenti képviselő, újvidéki polgármester (1861–1862 és 1867–1868) és egyházi kongresszusi képviselő munkájára, illetve az ő politikai örökségére koncentrálnak. A kiegyezés utáni magyarországi szerb politikum szempontjából valóban kulcsfontosságú Miletić, illetve az általa alapított Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt, majd az annak 1887-es kettéválása után létrejövő Jaša Tomić-féle rivális Szerb Nemzeti Radikális Párt, valamint a horvát szabor szerb politikusainak tevékenysége, amit Vasa Stajić, Nikola Petrović, Vasilije Đ. Krestić, Nives Rumenjak, Dejan Mikavica és Goran Vasin a szerző által kiemelt és hivatkozott művei dolgoznak fel.² Miletić és követői alapvetően elutasították az 1867-es rend-

¹ Horvátországot és Szlavóniát a szerző nem vizsgálja.

² Stajić, Vasa: *Svetozar Miletić*. Beograd: Jugostok, 1938.; Petrović, Nikola: *Svetozar Mile-*

szerváltás után kialakított politikai rendszert, síkra szálltak a magyarországi nem magyar népek nemzetként való elismerése, a vármegyék nemzeti alapon történő „kikerekítése” (átrajzolása), a széles körű nemzeti-ségi nyelvhasználat lehetősége mellett. Miletić 1879-ben szabadult a börtönből, megroppant egészsége miatt azonban ekkor nem tudott vezető szerepet játszani a közéletben. Az államjogi kérdésekre koncentráló szerb liberálisok 1872-ben érték el legjobb választási eredményüket, ekkor hat képviselőt juttattak az országgyűlésbe, ezt követően viszont ciklusról ciklusra egyre kevésbé tudták megszerezni a szerbek által lakott kerületek választóinak bizalmát; 1887-ben a Miletić politikai örökségéért egymással küzdő két párt közül egyik sem juttatott képviselőt a képviselőházba. Ezt követően a szerb nemzeti ellenzék a vizsgált időszak végéig nem jutott az alsóházba, egy képviselő, Ljubomir Pavlović radikális politikus (1901) kivételével.

Az 1870-es évek második felétől a szerb nemzeti ellenzék pártjainak relatív sikertelenségét a parlamenti választásokon a szerző szerint csak részben magyarázza Miletić domináns személyiségének háttérbe kényszerülése, a választójog korlátozott jellege, illetve a magyar kormányzatok egyre erősödő represszív fellépése a kulturális és egyházi intézményekkel szemben. Jerić szerint a konkurens politikai pártokból érkező szerb képviselők azért is lehettek sikeresek, mert több figyelmet fordítottak a választópolgárok egzisztenciális problémáira, illetve körzetük ügyeit is (nagyobb) sikerrel tudták képviselni a parlamentben. A szerző 32 olyan szerb képviselő tevékenységét vizsgálja, akik nem a szerb nemzeti ellenzék szí-

neiben, hanem a Deák-párt, később Tisza Kálmán Szabadelvű Pártjának programjával szereztek országgyűlési mandátumot. Ezen csoporton kívüli szerb képviselők politikai pályafutását is érinti az elemzés; minden országos párt szerb nemzetiségű képviselőit és tevékenységüket bemutatja a kötet. Így az olvasó megismerkedhet olyan pártok platformján bejutott politikusokkal, melyek nem (vagy még nem) tartoztak a kormánytöbbséghez; így a Tisza-féle balközép, szélbal és Apponyi Albert Nemzeti Pártjának szerb képviselőivel. Jerić Krisztián impozáns forrásanyagra alapozza elemzését: a képviselőházi naplók, minisztériumi iratok és minisztertanácsi jegyzőkönyvek mellett többek közt az Országos Széchényi Könyvtár és az újvidéki Matica srpska kézirat-, illetve levélgyűjteményét, a Vajdasági Levéltárban őrzött vármegyei fondokat, az ortodox egyházszervezet intézményeinek Karlócán őrzött anyagait, illetve további belgrádi és zombori levéltári anyagokat is bevon vizsgálódásaiba. A felhasznált periodikák kapcsán hangsúlyozza a forrásadottságból adódó nehézségeket, ugyanis a kormánypárti szerbek (*Srbi vladinovci*) csak rövid ideig tudtak saját orgánumot fenntartani (*Srpski dnevnik*), így programjukat egyéb forrásokból rekonstruálja.

A mű célja tehát a szerb történetírás által eddig alig vizsgált, de gyakran negatív kontextusban említett csoport működésének, hatásának, társadalmi beágyazottságnak vizsgálata. A kötet precíz és részletes leírást nyújt a kiegyezésről, annak intézményrendszeréről, a főbb politikai fordulópontokról. A mű egészén végigvonuló kérdés az, hogy a kormánypárti szerbek hatékonyabban tud-

tić: 1826–1901. Beograd: Nolit, 1958.; Krestić, Vasilije Đ.: *Srbi u Ugarskoj 1790–1918*. Novi Sad: Matica srpska, 2013.; Rumenjak, Nives: *Politička i društvena elita Srba u Ugarskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad srpskoga kluba*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.; Mikavica, Dejan: *Srpsko pitanje na ugarskom saboru: 1690–1918*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2011. (ma-

gyar ismertetését lásd: Bíró László: *Dejan Mikavica: A szerb kérdés a magyar országgyűlésben, 1860–1918*. Klió: Történeti szemléző folyóirat, 23. évf. [2014] 1. sz. 24–34.); Vasin, Goran: *Sabori raskola: Srpski crkveno-narodni sabori u Habzburškoj monarhiji 1861–1914*. Beograd: Službeni glasnik, 2015.

ták-e megjeleníteni és képviselni a közösség autonóm (értsd: egyházi-iskolai) és gazdasági ügyeit, mint a rendszerellenzékként felépülő szerb liberálisok és radikálisok. Jerić a társadalmi-politikai kontextus felvázolása után a könyv terjedelmének több mint felét kitevő három fejezetben az országgyűlés működését, a pártrendszer változásait és a szerb képviselők munkáját, az általuk felvetett fő témákat veszi górcső alá. Ciklusról ciklusra halad, részletesen beszámolva a választásokról és a parlament munkájáról. A narratívában egymást követik a választási eredmények, a képviselők rövid életrajzai, majd országgyűlési tevékenységük összefoglalása. Az olvasó hamar elveszik az adatok között, a könnyebb tájékozódást egy név- és tárgymutató megkönnyíthette volna. Ezt a hiányt sajnos csak részben pótolja a függelék, ahol harminc politikus rövid életrajzát olvashatjuk.

A harmadik fejezet a kiegészítés évétől az országos Szabadelvű Párt megalakulásáig (1875) tartó időszakot mutatja be. A jelentős számú szerb választópolgárral rendelkező körzetek többsége ezekben az években még Miletic-párti (azaz az ő 1869-es nagybecskereki programját elfogadó) politikust küldött a parlamentbe. Ugyanakkor már ekkor bejutottak a törvényhozásba Deák- és Tisza-párti képviselők. Közülük kiemelkedett Đorđe Stratimirović katonatiszt, aki 1848 nyarán a felkelő szerb csapatok főparancsnoka, majd 1865 és 1872 közt pedig az országgyűlés tagja volt. Az évtized közepén még Miletic pártján állt, azonban hamarosan megromlott köztük a viszony. A két politikus személyes konfliktusai mellett a viszály egyik fő oka az volt, hogy Miletic-tyel ellentétben Stratimirović adottnak tekintette az új államberendezkedés alapvető jellemzőit (így annak nemzeti-ségi politikáját is), és e törvényi kereteken belül kívánta előmozdítani a nemzeti és egyházi jogok biztosítását. 1869-ben a Deák-párt színeiben választották meg Nagybecskerekereken. Politikusként pártkötődése ellenére autonóm módon politizált, 1872-ben pedig már önálló szerb programmal próbált

– sikertelenül – a parlamentbe jutni, mely kudarc után visszavonult az országos politikától. Az 1870-es évek első fele a Miletic-párt aranykoraként jellemezhető, ugyanakkor már ekkor megjelentek a szerb liberális politikusok Deák-párti vagy balközépi, többnyire állami hivatalnoki háttérű kihívóként: Miloš Dimitrijević, Aleksandar Stojačković és Teodor Mandić.

A következő fejezet az 1875 és 1884 közti szűk egy évtizedet dolgozza fel, mely időszakban a belső ellentétekkel küzdő Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt visszaszorult, Tisza Kálmán Szabadelvű Pártja ugyanakkor előretört a választásokon. Ebben az időszakban kiemelkedik Miloš Dimitrijević parlamenti munkája, aki kormánypártiként (sikertelenül) felszólalt a nagyikindai körzet felszámolásának módja, illetve a Tököly Száva-féle alapítvány (a pesti Tökölyánum) felügyeletének a Szerb Matica egyesülettől történő elvétele ellen. Az ötödik fejezet az 1884-es és 1905-ös választások közti viharos időszakot dolgozza fel. Az 1880-as években három részre esett a rendszerellenzéki szerb párt; először a miletici program revízióját hirdető „szerb notabilitások” váltak ki Nika Maksimović és Svetislav Kasapinović vezetésével, majd 1887-ben Jaša Tomić szociális kérdéseket előtérbe helyező szerb radikálisai bontottak zászlót. Egyik párt sem ért el jelentős sikereket a választásokon. Ugyanakkor az soknemzetiségű támogatói bázissal és a korban 5–8 szerb képviselővel rendelkező országos Szabadelvű Párt Bácskában és Bánátban is domináns helyzetbe került. Az időszak kormánypárti képviselői közül a legaktívabb Milan Isaković, Ivan Ivanović és Aleksandar Stojačković volt. Ebben az időszakban már erősebben kötötte őket a frakciófegyelem, ugyanakkor voltak olyan ügyek, melyekben a többséggel szemben felszólaltak. Ilyen volt például az egykori határőrvidéken a tradicionális nagycsaládok (*zadrugák*) gazdasági intézményének megszüntetése 1884-ben (mely ellen Milan Isaković szólalt fel). Az 1894–1895-ös egyházpolitikai törvényeket a szerb nemzeti ellenzék az ortodox

autonómia súlyos megsértéseként utasította el, míg a kormánypártiak természetesen támogatták (vagy kénytelenek voltak támogatni). A két álláspont közti mérsékelt, a polgári házasságot elviekben támogató, annak kötelezővé tételét viszont ellenző kritikát fogalmazott meg Pavle Drakulić zombori képviselő, aki Apponyi Albert mérsékelt ellenzéki Nemzeti Pártja színeiben jutott az országgyűlésbe.

A könyv hatodik fejezete a szerb képviselők és hivatalnokok jelenlétét elemzi a városi képviselőtestületekben, a minisztériumokban és a vármegyei tisztségviselők között. A szerző egyrészt bemutatja számos kormánypárti politikus elő- és utóéletét, másrészt cáfolja azt a szerb historiográfiában megjelenő állítást, mely szerint a szerbek drasztikusan alulreprezentáltak voltak a vármegyei adminisztrációban. Kitér a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok magisztrátusi viszonyaira is. Az utolsó fejezet a Karlócai Metropólia fő döntéshozó szerve, az egyházi kongresszusok történetét dolgozza fel a kormánypárti szerb politikusok működésére koncentrálva. E gyűléseken a magyarországi, horvátországi és szlavóniai ortodox egyházszervezet világi és egyházi, a hívek által választott tagjai vettek részt. A szerémségi Karlócan megtartott gyűlések fő feladata a metropolita-érsek választása és az autonóm ügyek (oktatás, kulturális tevékenységek, vagyongazdálkodás) intézése volt. Fontos kiemelni, hogy e kongresszusokon teljesen más erőviszonyokkal találkozunk, mint az országgyűlésen; jóval nagyobb szerepet játszottak a szerb liberális és radikális küldöttek. Az 1864 és 1902 között összehívott kongresszusok gyakran működésképtelenné váltak vagy botránnyba fulladtak. A gyűlések diszfunkcionalitása a szerb egyházi autonómia jellegével kapcsolatos alapvető nézeteltérésre vezethető vissza. A szerb liberális többség az egyházi autonómiát a 17. és 18. századi privilégiumokból vezette le, melyek nyomán az egyházi intézményeket és a metropolita-pátriárkát világi hatalom is megilleti (vö. *egyházi-nemzeti autonómia*), a

kongresszusnak egyfajta szerb népgyűlésként kell működnie. A magyar kormányok azt hangsúlyozták, hogy az autonómia az egyházi, iskolai és könyvkiadói tevékenységekre terjedt ki (vö. *egyházi-iskolai autonómia*), minden tevékenységet az alkotmányon (1868-as törvényi és legfelsőbb rendeleti háttér) kellett összhangba hozni. A kormány gyakorolta a király felügyeleti jogát: királyi biztost küldött a kongresszusra, melynek határozatait, illetve a többség által megválasztott metropoliták neveit gyakran nem küldte fel legfelsőbb megerősítésre. A vizsgált időszakban háromszor választott a kongresszus új metropolitát (szerb pátriárkát); ezeket a jelölteket azonban a magyar kormány, illetve a király egyik esetben sem találta elfogadhatónak, így a kormány jelöltjeit nevezték ki az egyházszervezet élére. Az 1870-es évektől a Miletić-párt fő ellenfele az ekkor még a magyar kormány által is támogatott German Andelić arhimandrita, majd püspök, 1881-től érsek-pátriárka volt. Az ő támogatói (Jovan Grujić Jota, Đorđe Popović Daničar; a *Srbski narod* köre) azonban nem rendelkeztek számottevő szavazattal. Andelić klerikálisai liberálisok hatalmát le akarták törni, céljuk a kongresszusok joghatóságának elvétele, sőt az intézmény megszüntetése volt. A liberális és a klerikális tábor közé pozicionálta magát Aleksandar Stojacković, Miloš Bajić és Fedor Nikolić, a kormánypárt országgyűlési képviselőinek mérsékelt pártja, akiknek célja az egyházi autonómia magyar kormány által is szorgalmazott egységes rendezése volt. A teljes egyházszervezet működését szabályozó okmányt – az Aleksandar Stojacković által megfogalmazott *Egységes statútumot* – azonban nem tudták elfogadtatni a kongresszuson.

Jerić Krisztián műve gazdag forrásanyagot nyújtó alapos elemzés, mely egy a szerb és magyar történetírásban kevésbé kutatott témát vesz görcső alá. Az értekezés elhelyezi a kormánypárti szerb politikusokat a magyar politika országos és vármegyei kontextusában, felvillantva e gyenge belső koherenciával rendelkező csoport értékrendjét, generá-

ciós különbségeit, az általuk képviselt helyi és országos ügyeket és a politikai eszmék fejlődését. Hangsúlyozza a kormánypárti képviselők érdemét a bel- és külpolitikai szerb érdekek artikulációjában és képviselésében, esetenként a kormányzat politikájának befolyásolásában. A szerző értékes adatokkal szolgál a szerbek részvételéről a magyar közgazgatásban, ugyanakkor érdemes lett volna a kötetben szereplő adatok rendezé-

sével külön fejezetben kiemelni a kormánypárti politikusok gazdasági tevékenységeit, üzleti befolyását is. Jerić Krisztián műve fontos új szempontokkal és részletekkel gazdagítja a dualizmus kori nemzetiségpolitikával, a nem magyar népek nemzeti mozgalmaival kapcsolatos képet. Remélhetőleg magyarul is olvashatjuk majd a szerző eredményeit a témában.

KOVÁCS ZITA

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 146–148.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.146-148

www.aetas.hu

A paleolitikumtól napjainkig, avagy Itália története A-tól Z-ig*

Pete László: *Olaszország története – A kezdetektől napjainkig. Budapest: Rubicon Intézet Nonprofit Kft., 2023. 656 oldal*

Pete László az *Itáliától Olaszországig* (Gondolat Kiadó, 2018.) című kötetet követően ezzel a monumentális vállalkozással folytatja az Appennini-félsziget átfogó történelmét tárgyaló művek sorát. Fontos és hiánypótló vállalkozásról van szó mindkét esetben, hiszen Kis Aladár 1975-ös *Olaszország története 1748–01968* (Akadémiai Kiadó) óta ez a két mű jelenti az első komoly szakirodalmi előrelépést Itália történelmének magyarországi feldolgozása terén.

Az *Olaszország története* azonban más szempontból is fontos állomás a félsziget történelmével foglalkozó magyar történetírásban. Az a részletező szemlélet és alaposság, amellyel a szerző áttekinti Itália teljes történelmét a paleolitikumtól egészen 2022-ig, nemcsak a történelmi események gazdag illusztrációját adja, de egyben átfogó képet is nyújt a történettudomány legfrissebb eredményeiről, az egyes témákban fellelhető legújabb kutatási eredményekről és a vonatkozó szakirodalomról. A könyv igazi különlegessége az, hogy a történelmi-politikai panoráma záró fejezete szinte napjainkig, a 2020-as évek elejéig nyúlik, így számos hasznos tudással szolgál a mai Olaszország

belső történéseire, a kirajzolódó politikai tendenciákra vonatkozóan. A kronológiai határt így a kiadás éve (2023) előtt húzza meg a szerző, már csak azért sem merészkedve tovább, hogy ne essen az óvatlan „jós-latok” kísértésébe. S hogy a szakmai értékeken és jelentőségen túl a vállalkozás a kiadó számára is szinte garanciát nyújtson a sikerre, ott a szerző lehengerlően könnyed elbeszélői stílusa, az az elegancia, ahogyan a hatalmas matéria fölött diszponál „A-tól Z-ig”. A könyv olvashatósága jelentős mértékben megkönnyíti az információk feldolgozását, a folyamatok összefüggésének megértését, de talán még fontosabb az, hogy ennek köszönhetően kitágul a lehetséges olvasóközönség köre. Az *Olaszország története* ugyanis nemcsak a szűkebb szakmai réteg számára jelent hasznos kézikönyvet – ideértve a történészhallgatókat, akik számára igazi kincsesbányát jelenthet a mű –, hanem e háromezer éves kultúrának helyet adó Appennini-félsziget története iránt érdeklődő bármely laikus olvasó számára is izgalmas olvasmányoknak mutatkozik.

A kötet tizenkét fő egységre bontható. A bevezetőt tíz nagy fejezet követi, amelyek közül kilenc kronológiai sorrendben haladva, a történelmi koroknak megfelelő korszakolás szerint dolgozza fel a félsziget történelmi eseményeit (Az ősi Itália; Itália római uralom alatt; Itália a középkorban; Itália a

* * Az írás a Kulturális és Innovációs Minisztérium Egyetemi Kutatói Ösztöndíj programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési

és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

modern korban; Itália a 18. században; A *Risorgimento*; A liberális Olaszország; A fasiszta Olaszország; A köztársasági Olaszország). A *Minden út Rómába* vezet címet viselő utolsó fejezet pedig – mintegy kiegészítendő a történelmi események sorát – néhány oldalas összefoglalót nyújt Itália művészet- és művelődés-, valamint egyház-, gazdaság- és politikatörténeti jelentőségéről. A szerző statisztikák, nagy mennyiségű levéltári anyag, magyar és idegen nyelvű szakirodalom felhasználásával a legfrissebb kutatási eredményeket adja közre: a felhasznált forrásokkal illusztrálja az egyes fejezetekben bemutatott eseményeket, a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat. A könyvet a (főként fekete-fehér) *Térképek* és az *Adattár* fejezetek zárják, amelyek a könnyebb megértést és tájékozódást szolgálják. Így például az *Adattárban* helyet kap a műben bemutatott történelmi események rendszerező kronológiája, az előforduló olasz kifejezések és fogalmak magyar nyelvű magyarázata glosszárrium formájában, továbbá az uralkodók, államfők és miniszterelnökök részletes listája. Ez utóbbiak sorát a mondai hagyományra támaszkodó római királyok kezdik, majd dinasztikánként elkülönítve a római császárok, aztán az államalakulatok és földrajzi régiók alapján (például keleti gót állam, longobárd állam, Savoya és Szardínia, Milánó és Lombardia stb.) osztályozott uralkodók folytatják, köztük királyok, grófok, örgrófok, hercegek, signorék, dózsék és pápák. A listát Olaszország kormányfői zárják Camillo Benso di Cavourtól (1861) egészen Giorgia Meloniig (2022). A könyvet az egyes fejezetek szerinti bontásban azokhoz illeszkedő bibliográfia, végül névmutató zárja.

Érdemes szót ejtenünk a könyv címéről is, hiszen a történelmi körökben gyakran visszatérő kérdés, megengedett-e *Olaszországról* beszélni az 1860 előtti idők vonatkozásában, vagy helyesebb az *Itália* megnevezést használni. Mivel a könyv az Appennini-félsziget teljes történetének feldolgozására vállalkozik, korántsem mellékes a kérdés, ám szemmel láthatóan a szerző egyértel-

műen állást foglal már a kötet címének megválasztásával is, majd később magyarázza az okokat is. A titkot és a felfedezés örömét bízzuk azonban az olvasókra, mert szinte ezzel egybeforrva jelentkezik az a másik izgalmas kérdés is, hogy ti. az *egyesülés* vagy az *egyesítés*-e a helytállóbb szóhasználat a mai Olaszország megalakulása kapcsán. Pete László egészen a gyökerekig megy vissza, hogy választ kapjunk nemcsak erre a kérdésre, de az Itália-, majd az olasz (nemzet)tudat kialakulására, az azokat meghatározó tényezőkre vonatkozóan is. Talán nem véletlen, hogy a kötetben a többi korszakhoz képest időbeli terjedelmét tekintve arányaiiban némileg nagyobb teret kaptak a *Risorgimento* eseményei. Ennek oka nemcsak a szerző személyes kutatói pályájának elköteleződése a szóban forgó korszak iránt, hanem sokkal inkább az egység megszületése körüli kérdések rendkívüli összetettsége. Az egységhez vezető út és a mögötte álló történelmi-politikai ellentétek feltárása ugyanis alapvető kulcs lehet a mai Olaszország politikai-társadalmi, sőt több szempontból akár kulturális sajátosságainak megértéséhez is. A *Risorgimento* Itália történelmében olyan kardinális fordulópontot jelentett, amely az Olaszország létrejöttével konzervált vagy épp azzal együtt megszülető – főként társadalmi és gazdasági – problémákon keresztül a mai napig hatást gyakorol az olasz államra. A 21. századi állapotok pedig csak a félsziget regionális heterogenitásának, a *Risorgimento* kiváltó okainak, valamint az *egyesülés* és *egyesítés* közti különbségeknek a feltárásával érthetőek meg.

Végezetül említsük meg Pete László könyvének egy teljesen más vonatkozású jelentőségét is. Az egyes fejezetekben megjelenített olasz-magyar kapcsolattörténeti vonatkozásoknak köszönhetően a két nemzet történelmének és kultúrájának összefonódásait feldolgozó történettudományi monográfiák sorát is gyarapítja. A kapcsolattörténeti szál – bár nem szembeötlő módon – a két országot összekötő történelmi kihívások és problémák (például törökellenes harcok,

Habsburg-elnyomás) beemelésén keresztül jelenik meg. A szerző megemlíti többek között az olasz nemzetállam létrejöttéért Garibaldi oldalán harcoló Türr István és magyar katonatársai tetteit, a két nemzet függetlenségét célul kitűző patrióták közötti bajtársi kapcsolatot, de ezt az olasz–magyar kapcsolattörténeti dimenziót erősíti az a tény is,

hogy az előszót Gabriele La Posta, a Budapesti Olasz Kultúrintézet igazgatója írta.

Összességében tehát Pete László nagyívű monográfiája helyet követel magának az Appennini-félsziget történelme és többévezre-des kultúrája, az egymást követő civilizációk iránt érdeklődő és közérthető módon tájékozódni vágyó minden magyar olvasó könyvespolcán.

FISCHER FERENC

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Intézet

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 149–152.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.149-152

www.aetas.hu

A luzo-brazil testvériség eszme

Brazília és Portugália testvérországok

Szilágyi Ágnes Judit: Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília, 1889–1930. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2022. Bibliotheca Americana Sorozat 2. kötet, 552 oldal

Az „Atlantisz álom” kapcsán Szilágyi Ágnesnek a kötet legelején írt szavait idézem: „Külön öröömre szolgál, hogy a szöveget éppen Brazília függetlenné válásának 200. évfordulójára, jubileumi évében sikerült befejeznem.” (15. old.) Szilágyi Ágnes nemcsak befejezte ezen nagy kutatói vállalkozását, hanem azt igen magas színvonalon készítette el. A monográfia hatalmas forrásbázison nyugvó alap kutatás. Már előjáróban leszögezem, hogy az olvasmányos, választékos stílusú magyar nyelvű kötetnek olyan szakmai értékei vannak, hogy az *novum értékű* a nemzetközi tudományos erőterben is, s kvalitásai a mű portugál nyelvű megjelentetését egyértelműen indokolják. Csak gratulálni lehet az elvégzett óriási munkához. S a tisztelt Olvasó tájékoztatására tegyük hozzá azt az információt is, hogy 2022 szeptemberében az ELTE Új- és Jelenkortörténeti Egyetemes Történeti Tanszéke – melynek vezetője Szilágyi Ágnes – magyar és portugál nyelvű Brazília bicentenáriumi műhelykonferenciát szervezett, melynek előadásai a tanszék tudományos közleményei, az *Öt Kontinens* tematikus *Brazília 200* számában jelentek meg 2024-ben.

A kötet tartalomjegyzéke impozáns, igen tagolt, ugyanis tíz nagy fejezetből, s több

mint száz alfejezetből áll. Csupán ezt átnézve az olvasó fejében átvillan, hogy vajon találkozott-e a brazil–portugál kapcsolatokat elemző hasonló megközelítésű, terjedelmű és mélységű munkával. A válasz e kérdésre egyértelműen nemleges.

A szerző kutatásainak tengelye egy 1915–1920 között öt éven át megjelent portugál nyelvű, mindkét országban terjesztett és szerkesztett, Lisszabonban kinyomtatott folyóirat, az *Atlántida*. Szilágyi Ágnes munkája részben az eszme- és politikátörténet, részben pedig a nemzetközi kapcsolatok s a diplomáciatörténet körébe tartozik, sőt társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítései is vannak, ami egyúttal persze sajtótörténet is. Bár a dolgozat alapvetően eszmetörténeti dimenzióban mozog, hiszen a szerző által feltárt és valóban jelentős – részben új és primérnek tekinthető – forrásanyag ezt nyújtja, de Szilágyi Ágnes szinte minden egyes fő fejezetnél – elismerésre méltóan – igyekezett érzékeltetni azt is, hogyan alakultak például a két főváros, a két ország népességi, kereskedelmi forgalmának adatai az elemzett 1889–1930 közti évek során.

E könyvet ismertetve érdemes idézni a szerző bevezetőjéből néhány gondolatot: „... a Wittman Tibor által Szegeden elindított modern magyarországi latinamerikanista-iberista iskolához sorolom magam...” (20. old.) Wittman Tibor mellett a szegedi iskola másik meghatározó képviselője, Anderle Ádám tanítványának tartja magát: „Sokat köszönhetek tanárainknak, Anderle Ádámnak, H. Balázs Évának és Pál Ferencnek, akik

nemcsak történész-latinamerikanista induslatom segítették elő, de saját írásaik módszertana és problémafelvetéseik, valamint beszélgetéseink nagy hatással voltak ennek a dolgozatnak a formálódásra is.” (15. old.) Igen, Anderle Ádám valóban azon idősebb kollegák közé tartozott, aki – Szilágyi Ágnes esetében is – évekre-évtizedekre formálta-befolyásolta a fiatalabb generáció tudományos érdeklődését, többek közt külföldi ösztöndíjas utakra is biztatva. Anderle Ádám büszke lenne tanítványára, hiszen Szilágyi Ágnes az ő témavezetésével szerzett PhD-fokozatot.

Szilágyi Ágnes munkájában jól sáfárkodott a fentebb jelzett eszmei-módszertani-örökséggel, kollegiális ösztönzésekkel, és olyan témát választott-kutatott éveken át, amelyet ezek a tartalmas beszélgetések is formáltak, amiről ekképp vallott: „...maga a témaválasztás, riasztóan eurocentrikusnak tűnhet. Ami ebben az esetben talán éppen a magyar kutató kívülállása miatt oldódik a hívős racionalitás által, amivel mindkét vizsgált ország jellegzetességeihez közelít, kívül helyezve magát, amennyire csak lehetséges, mindkét fél belső kontextusán és az egymás közti viszonyuk súrlódásain. Távol-ságot tartva mind a portugál oldal néha erősen paternalista elsőség- és kiválasztottságtudatától, mind a brazil félnél előforduló portugálelles (luzofób) megnyilatkozásoktól. Ugyanakkor attitűdjétől nem lehetett idegen a megértés sem, hiszen – szintén Anderle Wittman cikkéből idézve – «... a magyar történész előnye saját országa történetéből ismert elmaradottság-élménye, amely érzékenyebbé, empatikusabbá teszi más, a magyarhoz hasonló sorsú népek történelmének megértésében».” (22. old.) S igen, Szilágyi Ágnes esetében is érvényesült a magyar kutató sajátos előnye, sajátos kelet-közép-európai kutatói habitusa egy tengerentúlról is vezető egyetemes történeti téma feltárása-feldolgozása kapcsán. Úgy gondolom, a szerző mindvégig hívősen racionális maradt, távolságot tudott tartani mind a portugál oldaltól, mind a brazil féltől.

Néhány gondolat a monográfia fundamentumáról, azaz az igen gazdag kortárs sajtóanyagáról, a levéltári forrásokról, múzeumi gyűjteményekről, visszaemlékezésekről és a felhasznált brazil, portugál, angol és magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent, illetve online szakirodalmi háttérrel: Elismerően meg kell állapítanom a monográfiát záró több mint harminc oldalas bibliográfiáról, hogy a mű forrás- és szakirodalmi bázisa *kvantitativé* és *kvalitativé* is igen széles anyaggyűjtésről, sok éves kitartó és szorgos munkáról tanúskodik. A mű egy több mint másfél évtizedes – döntően külföldön folytatott – könyvtári-levéltári kutatást, nagyszabású kutatói vállalkozást testesít meg. Külön említést kell tennünk Szilágyi Ágnes két meghatározó jelentőségű berlini kutatóútjáról, különösen a berlini *Ibero-Amerikanisches Institutban* végzett eredményes feltárási munkáról, hiszen forrásainak meghatározó részét, így az *Atlántida* példányait – összesen 48 szám, s ezekben 700 írás – hiánytalanul éppen itt találta meg. Az „Atlantisz-álmorról” szóló kötetének témáján a *Wissenschaftskolleg zu Berlin* keretében, A. W. Mellon ösztöndíjasaként kezdett dolgozni. Portugáliában tett kutatóútjai során kiemelendő Coimbra, Lisszabon és Porto levéltárai és könyvtárainak szerepe, Braziliában pedig többek közt a Fortalezaban, Curitiba, Juiz de Foraban végzett kutatásai. Szilágyi Ágnes a vizsgált brazil-portugál kapcsolatháló két országát személyesen is jól ismeri, hiszen a fentebb említett, külföldön folytatott kutatóutakkal, bőséges brazil és portugál tapasztalatokkal, tengerentúli, európai s magyar tudományos kontaktusokkal vértette fel magát

Minden jelentős tudományos munkánál, így ez esetben is felvetődik az a nem jelentéktelen kérdés, hogy a szerző által választott kutatási téma portugál, angol és magyar nyelvű igen bőséges levéltári anyaga és szakirodalma – mely már címében is jelzi időben is átfogó mivoltát – uralta-e a kötet íróját, vagy éppen fordítva, a szerző képes volt-e szelektálni, rendszerbe illeszteni, vagyis uralni a tudományos elemzés témájául kivá-

lasztott vizsgálódási kört. Leszögezhető, hogy az utóbbival van dolgunk. Szilágyi Ágnes az igen sok szálon futó kutatási problematikákat eredményesen kezelte, és egy meggyőző, világos, jól strukturált rendszerbe össze tudta foglalni kutatási eredményeit. Másrészt felvetődhet az a kérdés is, hogy ennek a közel fél évszázados időívnek elemzése nem feszíti-e szét a dolgozat kereteit, sikerült-e megtalálnia a *helyes arányokat* az egyes problémakörök értékelésére. Szilágyi Ágnes nem szokványos szerkesztési módszert választott témája kifejtése során. Ahogy írja, a lineáris tárgyalás helyett egyfajta körkörös, tematikus és gyakran komparatív módszert követ. Helyes választásnak bizonyult az is, hogy a fő fejezetek kettesével alkotnak párt. Szilágyi Ágnes jól szelektált, nem veszett el a részletekben, nem ismételt, s ehhez a „*körkörös, tematikus és gyakran komparatív*” megoldáshoz mindvégig következetes maradt.

A kötet megkérdőjelezhetetlen *nóvumai* közé sorolom, hogy ilyen *átfogó*, időben mintegy négy évtizedet elemző, széles látószögű, azaz Portugália és Brazília 1889–1930 közötti *összehasonlító* vizsgálatot elsőként végzett el a szerző, nem támaszkodhatott hasonló korábbi elemzésre. S e ponton ismételen idézem magát a szerzőt tudományos vállalkozása fő célkitűzéseiről: „A portugál-brazil viszony problematikája tehát korszakokon átívelő jelentőségű, és bár az általam középpontba állított Atlántida létezése kronologikusan egy viszonylag szűk periódust jelöl ki, 1915 és 1920 között, azonban ez csupán egy csomópont, ami magában hordja az időben és térben is két irányba mutató kötődéseket. Ez a fókusz számos lehetőséget kínált ahhoz, hogy az Atlántida tartalmára építve két ország – Brazília és Portugália –...a két I. köztársaság általánosabb jellemzését végezzem el a luzo-brazil közeledés kérdésén keresztül. Ebből a két ország történelmére párhuzamosan irányuló szemléletmódból adódhat a dolgozat legjelentősebb tudományos újdonsága, tekintve, hogy ilyen feldolgozásal – ami egyrészt rendelkezik a luzo-brazil

speciális fókusszal, másrészt átfogó és két ország történetére irányuló – a nemzetközi szakirodalomban nem találkoztam. A magyar tudományosság számára pedig [...] kétségtelenül nóvum.” (19. old.) Ez a tudományos fő célkitűzés eredményesnek bizonyult. Különösen méltánylom tehát a magam részéről a szerző azon törekvését, hogy igyekezett mindkét nézőpontot érvényesíteni, azaz Brazília és Portugália felől is áttekinteni a szóban forgó időszakot.

Szilágyi Ágnes nagyon jó döntést hozott akkor, amikor már a jegyzetapparátus készítésekor az idézetek jelentős részében eredeti portugál nyelven közölte a szövegeket. A vastkos munkához ennek megfelelő impozáns jegyzetapparátus is társul: a (kép)mellékletekkel és bibliográfiával együtt 552 oldalas monográfiában a lábjegyzetek 1545 hivatkozást tartalmaznak, mely jegyzetapparátus hitelesen dokumentálja, tükrözi a szerző egyik fő törekvését, hogy lehetőleg minél szélesebb forrásbázis alapján mutassa be Brazília és Portugália egymásra is ható, közel fél évszázados kapcsolatait 1889-től 1930-ig. A szerző jól élt annak lehetőségével, hogy számos információt, amelyek ugyan fontosak, de mégsem a főszövegbe illeszkedők, a lapalji jegyzetekben helyezett el, ezáltal is lehetővé téve, hogy a kötet egyes fejezeteinek lendülete, sodrása, olvashatósága megmaradjon. Ezzel tehermentesítette a főszöveget, így az nem fékeződik le a kevésbé fontos, illetve részletinformációk tömege által.

A szerző úgy véli – s a könyvet elolvasva magam is így látom –, az „Atlantisz-álmom” lényegében nem bírt akkora jelentőséggel Portugália és Brazília 1889–1930 közötti kapcsolatainak alakulásában, történelmében, hogy az markánsan befolyásolta volna az egész vizsgált időszakot. A luzo-brazil testvériség eszme ugyan jelen volt, néha konkrét eredményekben is testet öltött, de a két ország kapcsolatait sem átfogóan, sem mélyen nem írta át. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a luzo-brazil testvériség gondolata – így Szilágyi Ágnes fentebb ismertetett munkája – jól illeszkedik a közelmúlt és a jelen

portugál erőfeszítéseire, hiszen különösen Lisszabon az, amely a portugál nyelvű országokkal való nyelvi, kulturális, sőt testvéri kapcsolatok folyamatos elmélyítését és erősítését szorgalmazza világszerte. Ennek egyik fontos s maradandó mérföldköve volt például a portugál fővárosban 1996-ban alapított Portugál Nyelvű Országok Közössége (*Comunidade dos Países de Língua Portuguesa*), amit akár úgy is tekinthetünk, mint az „Atlantisz álom” sajátos késői megvalósulását. Az egykori gyarmatbirodalom hű leképezése, igazi globális szervezet, hiszen a négy kontinensről származó hét alapító országban mind a portugál a hivatalos állami nyelv. 1996 után – az egykori portugál tengeri impérium szerteágazó kapcsolatainak köszönhetően – újabb társult államok is tagjai lettek a luzofon közösségnek. Május 5-ét a Luzofon Kultúra Napjává (*Dia da Cultura Lusófona*) nyilvánították, amelyet az európai,

dél-amerikai, afrikai, ázsiai tagállamok együttesen ünnepelnek.

Szilágyi Ágnes munkájában ugyan csak egy rövid lábjegyzet utal arra, hogy Brazília a 2010-es évekre Latin-Amerika legnagyobb s egyben a világ 7. gazdasága lett, és például 2014 júliusa és 2015 márciusa között alapító tagként a BRICS országok soros elnöki tisztét látta el. Nagyon helyesen tette a szerző, hogy – bár csábító lett volna a közelmúlt és a jelen Brazília világgazdasági-világpolitikai pozíciójáról, ambícióiról értekezni – csak ezt az egy figyelemfelhívó kis lábjegyzetnyi kitérőt-utalást tette a 21. századra.

Az érdeklődő Olvasó számára jelzem a jó hírt, hogy Szilágyi Ágnes könyve az L'Harmattan Open Access platformon is elérhetővé vált: Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília, 1889–1930 | L'Harmattan Open Access platform.

SZILÁGYI GÁBOR

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 153–158.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.153-158

www.aetas.hu

A létező nem működik, működő pedig nem létezik?

Rainer M. János: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században. Budapest: Osiris, 2023. 285 oldal*

Minden bizonnyal sokan ismerik a viccet, amely arra kérdez rá, mi is a különbség a létező és a működő szocializmus között – erre volt a válasz, hogy a létező szocializmus nem működik, működő szocializmus pedig nem létezik. Ehhez kapcsolódva e sorok írójában egy személyes élmény idéződik fel: talán 2006 elején lehetett, hogy Kornai János a Mathias Corvinus Collegiumban járt akkoriban megjelent visszaemlékezéskötete¹ apropóján előadást tartani. Egy hallgatótárs megkérdezte a professzort, mi a véleménye az idézett viccről. Kornai nem ismerte a poént, meg is lepődött rajta, majd kifejtette: tévedés azt állítani, hogy a létező szocializmus ne működött volna, hiszen például 1989 őszéig minden munkavállaló megkapta a fizetését stb., tehát mint egy rádió, amely rendre serceg vagy elhalkul, működött, csak rosszul. Ez az emlék merült fel Rainer M. János legújabb kötetét forgatva, ő ugyanis alapvetően azt vizsgálja, milyen elméleti megoldási kísérletek születtek e rossz működés orvoslására a létező szocializmus évtizedei alatt Magyarországon – ezek összességére használja az „újratervezés” kifejezést.

A szerző elemzését az értelmezési keret definiálásával kezdi, igen szabatos, igényes módon, határozott kontúrokat húzva a terminológiát és a vizsgálat tárgyát illetően.

Ennek fényében némileg meglepő, hogy – mondhatni, ugyanekkora szuverenitással – könyvében nemegyszer át is lép a lefektetett határokon. Két szembeszökő példát lehetne ezzel kapcsolatosan említeni. Egyrészt Rainer álláspontja a vizsgált jelenség, azaz 1989/90 előtt létezett politikai-gazdasági-társadalmi rendszer megnevezését illetően egyértelműnek látszik, hiszen – alapvetően éppen Kornai Jánosra hivatkozva – a „szocializmus”, illetve „szocialista rendszer” kifejezések mellett teszi le a garast, mondván, miért ne lenne alkalmas az értelmezésre az a fogalom, amelyet e rendszer maga alkotott saját magára. Ehhez képest már a következő oldalakon feltűnik a „szovjet típusú rendszer” kifejezés, amelyet Rainer mintha csere-szabatosnak tekintene az elvleg helyesnek tételezett változattal, miközben a két fogalom egymáshoz való viszonyát nem írja le. A másik példa a vizsgálat tárgyának elvi leírásával, valamint gyakorlati megvalósításával kapcsolatos. A szerző értelmezésében „Újratervezésem [sic!] jellegzetesen kritikai értelmiségi tevékenység. [...] nem követem a javaslatokat a tervhivatal, a kormány és a pártközpont cigarettafüstös tárgyalótermébe”. (16–17. old.) Ehhez képest az 1960-as évek elején szovjet kezdeményezésre (nyomásra?) elkészített húszéves távlati tervről szóló javaslatok kapcsán igen behatóan leírja a legfelső politikai vezetés által azokra adott választ, így az MSZMP Politikai Bizottsága több ülésének vitáját is idézi. (85–92. old.) Szögezzük le: egyáltalán nem hiba, hogy ezt

¹ Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest: Osiris, 2005.

teszi, de rávilágít arra, hogy a bevezetőben igen határozott módon lefektetett kereteket következtetéseinek levonása érdekében helyenként mintha maga is szűknek, netán áthághatóknak érezné.

A leírtakból következik, hogy érdemes elmélkedni a kötet címéül választott fogalom, az „újratervezés” mineműségén is. Szabatos definíciót a korábban idézett fordulaton túl – tehát hogy Rainer kritikai értelmiségi tevékenységként tekint rá – nemigen találunk a könyvben. Leginkább a következő fejtegetés tekinthető ilyennek: „Hogy egy-egy elképzelésre kiterjeszhető legyen a szocializmus újratervezésének fogalma, olyan szövegekre van szükség, amelyek a szocializmust az archetípusból kiindulva projektként, rendszerparadigma alapján szemlélték. Amelyek a rendszer egésze, a rész és az egész közötti kapcsolatok perspektívájából vizsgálták tárgyukat még akkor is, ha konkrét javaslatokat egy területre korlátozták.” (17. old.) Ehhez még egy fontos adalék: „Újratervező értelmiségieknek [...] csak azokat tekintem, akiknek gondolatai nyilvánosságra kerültek.” (17. old.) Végül két elhatárolás említendő: egyrészt a fentebb már idézett kitétel, amely szerint a hatalom oldaláról jövő esetleges reflexiók, a politikai vezetés által kezdeményezett rendszerkorrekciós tevékenység kívül esik az újratervezés Rainer által használt fogalmán, ahogy nem tárgyai a könyvnek az értelmiségi viták vagy éppen a vonatkozó hivatalos pártállásfogalások által kiváltott „hétköznapi diskurzusok” sem.

E szerzői attitűd felveti azonban azt a kérdést, nem szabja-e túl szűkre vizsgálódása határait. Ahogy már említettem, egy-egy esetben maga a szerző sem tartja be a maga számára megszabott korlátokat. E sorok írójának benyomása szerint máskor is lehetett volna nagyvonalúbb a teljesebb összkép érdekében. A szocializmusról alkotott kép, bármennyire is a tervezés oldala felől közelíti meg a témát Rainer, a korszakban nagyrészt – sőt, egyes esetekben teljesen – ideológiai kategóriának számított, az ideológiát pedig a rendszer hatalmi kérdésként

kezelte. Aki tehát rendszerparadigma szintjén közelített a szocializmushoz, és így kívánt valamiféle átfogó korrekciós javaslatokat megfogalmazni, mégpedig a nyilvánosság előtt, annak mindvégig számításnia kellett arra, hogy gondolatai a hivatalos ideológia – és annak hétköznapi „lecsapódása”, a cenzúra – szűrőjén esetleg fennakadnak. Ebből adódik, hogy rendszerszemléletű korrekciós program megfogalmazása az idő előre haladtával egyre inkább a diktatúrával szemben kialakuló ún. második nyilvánosságban volt lehetséges. Aki a hivatalos nyilvánosságban kívánt továbbra is megszólalni, annak meg kellett találnia azt a szintet, amelyen gondolatait még nem ítélték ideológiai szempontból veszélyesnek, innen pedig tulajdonképpen egyenes út vezetett a Rainer által is gyakran használt kifejezéssel technokratának nevezhető megközelítésmódig, amely – legalábbis a kimondott gondolatok dimenziójában – nem foglalkozott a rendszer egészének problémáival, azaz nem vitatta az alapvető kategóriákat.

E kérdés kezelésére talán alkalmas lehetett volna, ha a szerző lemond arról, hogy csak a korabeli nyilvánosság számára elérhető szövegeket vizsgál. Nem lett volna feltétlenül szükséges a tervhivatal vagy a pártközpont cigarettafüstös tárgyalótermeibe „behatolni”, de az ott elhangzottakról készült jegyzőkönyvek mellékleteiben, előkészítő anyagaiban stb. megtalálhatók olyan gondolatok, amelyek egy virtigli értelmiségi íróasztalán, kutatási tevékenység nyomán keletkeztek. A rendszer – ahogy erre Rainer is utal több helyütt – alkalmanként maga is partner volt abban, hogy befogadja az újratervezés egyes eredményeit, ennek jele különféle munkabizottságok, munkaközösségek, illetve konzultatív testületek (mikor hogyan neveztek őket) felállítására. Nem kizárt, hogy az ott helyet foglaló értelmiségiek nyilvánosság számára nem megfogalmazott, de kritikus, intellektuális tevékenység nyomán elkészített írásai gazdagították volna Rainer kötetét. Példaként megemlíthető, hogy Pál László, a Németh-kormány ipari államtit-

kára, aki korábban az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság számítástechnikával foglalkozó főosztályvezetője és az intézmény párttitkára volt, a 2000-es évek végén úgy emlékezett, az OMF-ben egy Vecsenyi János vezette kutatócsoport (tagjai között Lengyel Lászlót, Tardos Mártont, Soós Károly Attilát és Andics Jenőt említette) az 1980-as évek első felében készített egy tanulmányt *Az innováció társadalmi-gazdasági feltételei* címmel, amely már a *Fordulat és reform* gondolatait előlegezte.² Nyilván nem ez volt az egyetlen fórum ilyen jellegű elképzelések benyújtására, gondoljunk csak a Pulai Miklós körül szerveződő különféle gazdaságpolitikai grémiumokra. Rainer elemzése ilyen művek bevonásával esetleg arra is kiterjedhetett volna, hogy e „technokraták” publikált és publikálatlan írásainak egybevetésével milyen megállapítások tehetők részben saját valóságos gondolataikra, részben a cenzurális viszonyokra vonatkozóan. Ennek elmárása óhatatlanul oda vezetett, hogy a szöveg alapján a rendszertől távolságot tartó, sőt azaz szembehelyezkedő, a hazai „második nyilvánosságban” vagy Nyugaton publikáló szerzők gondolatai a többiekhez képest egyfajta *the best and the rest* pozícióban állnak előttünk.

Mindez átvezet ahhoz az alapkérdéshez, hogy ki számít Rainer M. János szemszögéből újratervezőnek, tehát a kötet címében említett tevékenység végzőjének. Erre vonatkozóan sem ad a szerző konkrét definíciót, tehát némi tautológiával az következne az általa leírtakból, hogy aki az újratervezés mint tevékenység keretfeltételeinek megfelel, azaz gondolatait a nyilvánosság előtt publikáló, rendszerben gondolkodó értelmiségi. A szöveget végigolvasva kitetszik, hogy e kategórián belül kialakíthatók alcsoportok, ilyenek a „revizionista újratervezők” (62–63. old.), a „hivatásos újratervezők” (83. old.) vagy „az újratervezés önkéntesei” (92. old.). A bevezetőben említett kritériumok viszont mintha

egyetlen alcsoportra sem illenének problémamentesen. A revizionistákról, azaz az 1956-ot megelőző időszak alapvetően Nagy Imréhez igazodó társadalomtudásairól Rainer maga írja, hogy kiérlelt programjuk tulajdonképpen nem volt, abba kellett hogy kapaszkodjanak, amit ők az általuk egyébként egyáltalán nem ismert jugoszláv politikai-gazdasági-társadalmi gyakorlatról tudni véltek, az pedig inkább sejtéseken alapult. Így újratervezésre irányuló javaslatok is alapvetően megrekedtek az 1953-as kormányprogram szintjén, nem véletlen, hogy a forradalom alatt sokáig (végig?) alapvetően sodródtak az eseményekkel. A „hivatásos” újratervezők, vagyis az Országos Terhivatal munkatársai – elemzett „műveik” tanúbizonyossága szerint – nem voltak képesek rendszer szinten gondolkodni, hiszen ahogy a szerző is kimutatja, a felkérésre készített hosszú távú tervek nem voltak mások, mint húsz évre kivetített öt éves tervek. Kádár János, Marosán György, Gáspár Sándor, Friss István és más politikusok idézett reflexióiból is kiténik, hogy már az akkori politikai vezetés is tisztában volt azzal, mennyi előfeltételt nem vettek figyelembe az újratervezés „felkentjei” munkájuk során (ebből legfeltűnőbb a demográfiai helyzet várható alakulására vonatkozó megfontolások hiánya). Ennek alapján a „hivatásos újratervezők” a későbbi „technokraták” szintjét is csak alulról karcolták. A roppant találó minősítéssel megjelölt alcsoport, „az újratervezés önkéntesei” pedig az 1960-as évek frizsiderszocializmus-vitájának résztvevői, akik között a kötet szerint azért előfordul olyan, aki nem illik a bevezetőben felvázolt értelmiség-képhez (például „lámpagyári dolgozó” vagy „ifjúsági felügyelő”). Úgy tűnik, mintha az 1956-ot megelőző évek „revizionistáitól”, azaz egy filozófus-közgazdász-szociológus körtől kis kitéréssel már az 1960-as évtized végére ismét egy filozófus-közgazdász-szociológus csoport vizsgálatához jut el a szerző;

² Pál László-interjú. Készítette Voszka Éva 2007–2008-ban. Veritas Történetkutató Inté-

zet és Levéltár – Oral History Archívum, 886. sz.

az utóbbiak munkáit az 1980-as évek végéig követi.

E szemlélettel a bevezető ismeretében nagyjából egyet is lehet érteni, talán két kiegészítéssel. Az egyik voltaképpen annak az észrevételnek a megisméltése, amelyet fentebb a hivatalos nyilvánosságból kilépők és az azon belül maradók tárgyalásának arányáról tettünk. Másrészt az 1980-as évek második felére nézve talán érdemes lett volna a vizsgálatot a jogászokra is kiterjeszteni. Kulcsár Kálmán, Kílényi Géza, Sárközy Tamás és munkatársaik nyilván nem kérdőjelezték meg a rendszert, és a retorika szintjén megmaradtak a hivatalosság által engedélyezett kereteken belül, *Előkonceptió* néven emlegetett belső vitaanyaguk mégis megvetette az alapját a rendszert kikezdő, majd megváltoztató jogszabályi, illetve államszervezeti módosításoknak.³

Rainer diskurzuselemzésnek szánta szövegét, ennek megfelelően nagyjából kronológiai rendben, az 1945-ös helyzettől kiindulva a rendszerváltás előestéjéig publikált írásokat, azok egymásra való reflexióját elemzi hét hosszabb fejezeten keresztül. A kötet dikciója eléggé sűrített, tárgyára összpontosító, a korszak politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti háttérét alapvetően ismertnek tetelezi. Ennek megfelelően kitetszik, hogy a mű elsősorban a szakmai, esetleg az átlagnál jóval olvasottabb, fokozottan érdeklődő laikus közönségnek szól.

A szerző kronologikus kiindulópontja 1945, ezzel összefüggésben alapvetően azt vizsgálja, milyen reális gondolati alternatívák léteztek a szocializmus tág értelemben vett kategóriáján belül az „archetípussal”, a „szovjet típusú rendszernek” nevezett jelenséggel szemben. Ilyen alternatívának tekint minden olyan gondolkodási paradigmát, amely valamilyen szinten a marxizmusra

reflektál, így többek között a kereszténydemokraták társadalmi tanítását (amelyet akkoriban valóban gyakran emlegettek keresztényszocializmusnak; ez az elnevezés mára mintha visszaszorult volna), Németh László minőségszocializmusát vagy a Jászi Oszkár nevével fémjelvezhető liberális szocializmust is.

A következő gyűjtőpont 1956, amelyhez kapcsolódva az ún. revizionisták elképzeléseit éppúgy vázolja, ahogy megkísérli a forradalmi követelésekből, Németh László cikkeiből, a budapesti munkástanács röplapjából, illetve a Kovrig Béla által az Egyesült Államokban emigránsok között készített felmérésből leszűrni a forradalom támogatóinak szocializmusképét (vagyis a „friziderszocializmus”-vita ismertetéséhez hasonlóan itt is túllép a maga által megszabott kereteken, hiszen Kovrig munkássága nem korlátozódott értelmiségi adatközlőkre). A fejezet legfontosabb tézise talán az, hogy 1956 forradalmi szocializmusképe legtisztábban Bibó Istvánnak a forradalom leverése után írt, *Az 1956 utáni helyzetről* című tanulmányában körvonalazódik.

Az 1960-as évek elejének a korabeli szovjet politika hurráoptimizmusa („utolérni és túlszárnyalni”) által meghatározott légkörét a már bemutatott húszéves távlati terv, valamint a friziderszocializmus-vita tündöklésével és bukásával mutatja be a szerző. Munkájának valódi súlypontja viszont alapvetően ezután következik, hiszen a kronológiai láncolat az 1960-as évek közepétől lesz folyamatosan egészen az 1980-as évek végéig. Legyen szó a *Valóság* elidegenedés-vitájáról vagy Liska Tibor „piaci szocializmus”-elképzeléseiről, a Bence György – Kis János – Márkus György-féle „*Überhaupt*”-ról (a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című kötet közkeletű, rövid megnevezésével élve) vagy a

³ Kílényi Géza – Kulcsár Kálmán – Sárközy Tamás: Javaslat az államszervezetnek a gazdasági reformmal összefüggésben való átalakítására, különös tekintettel a kormányzati irányításra (előkonceptió, vitaanyag). In: *Az Igaz-*

ságügyi Minisztérium iratanyaga a kormányzás, a társasági jog és a tulajdonjog területén 1987–1990 májusa között. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2019. 13–316.

gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos, az 1960-as, majd az 1980-as években több hullámban folyó vitákról, Rainer elemzéseinek igényessége, témaismerete vitán felül áll, a szerző az általa bemutatott műveknek értő olvasója, aki a megjelenés kontextusát is helytállóan vázolja fel.

Mindenekelőtt talán az a tézis érdemel figyelmet, amely leszögezi: a szocializmus újratervezése 1968. augusztus 21., tehát a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai intervenciója után is napirenden maradt. Ennek alapján Rainer meggyőzően érvel amellett, hogy a szocializmus mint vízió több visszaemlékezés vagy közkeletű értelmiségi értékítélet ellenére még vonzó tudott maradni ezt követően is. Véleménye szerint sokkal fontosabb volt az 1973-as ún. „filozófusper”, tehát a Hegedüs András, Heller Ágnes, Vajda Mihályt és munkatársaikat megbélyegző pártállásfoglalás. Ha ez így van, akkor talán érdemes lett volna egy kicsit nyitni a perspektíván. Rainer az 1960-as évek jellemzősekor szentel egy alfejezetet a „társági újratervezők”-nek, tehát a hazai gondolkodásra hatást gyakorló csehszlovák és lengyel szerzőknek (Karel Kosík, Jacek Kuroń, Leszek Kołakowski stb.), rájuk viszont értelemszerűen nem vonatkozhat az 1973-as filozófusper mint korszakhatár, hiszen az csak a magyar értelmiségre volt hatással. „Hungarikum” volt tehát, hogy 1968. augusztus után is folytatódott a gondolkodás egy a hivatalostól eltérő, „tisztább” szocializmusról? Vannak jelek, amelyek arra utalnak, hogy nem – gondoljunk például Rudolf Bahro NDK-beli másként gondolkodó munkásságára. Talán érdemes lett volna az 1968 utáni helyzetet is illusztrálni némi nemzetközi, de legalábbis regionális kitekintéssel, akkor egyértelműbben kiderülhetne, mennyire volt jellemző az újratervezés jelenléte a „létező szocializmus” többi országában.

Az 1980-as évek folyamatait tárgyaló szövegrész két szempontból figyelemreméltó. Egyrészt kapcsolható a rendszerváltás történetírásához annyiban, hogy rámutat: a döntően ott tárgyalt fontos, program

jellegű dokumentumok (*Fordulat és reform; Társadalmi szerződés; Lakiteleki nyilatkozat* stb.) nem előzmény nélküliek, minden esetben szellemi-intellektuális fejlődés nyomán születtek. Másrészt pedig meggyőzően vezeti le Rainer azt a folyamatot, amelynek során a szocializmus mint gondolati kategória mind a politikai elit, mind a technokrácia, mind az ekkorra már deklaráltan ellenzékivé vált egykori „újratervezők” gondolkodásából kihullott. (Ennek megfelelően elemzése megáll a rendszerváltás előestéjén, az esetlegesen 1990 után megjelent szocializmuselképzelésekről nem ejt szót.)

Mindezek után a szerzővel együtt az olvasóban is felvetődik a „mi végre?” (243. old.) kérdése, bár részben más irányultsággal. Rainer kérdésfeltevései egyrészt arra próbálnak választ keresni, miért foglalkoztak ennyire és ilyen sokáig a létező szocializmus „működővé” tételével, azaz intellektuális megalapozású korrekciójával – erre azzal felel, hogy azért, mert e tevékenységnek voltak eredményei. Kornaira hivatkozva utal arra, hogy minden felemássága ellenére a reformszocializmus is intellektuálisan koherens rendszer volt, majd hozzáteszi: a korrekcióról folytatott diskurzus maga is tágította a határokat. A szerző másrészt felveti, mi a relevanciája ma az erről való vizsgálódásnak, erre pedig úgy válaszol, hogy a szocializmus mint világrendszer hatalmi-politikai okokból 1989-ben megbukott ugyan, mint vízió azonban napjainkban is néha jelentkezik (Thomas Piketty munkásságára, illetve a politikában Bernie Sanders fellépésére utal), e jelenségek megértéséhez pedig fontos adalékokat adhatnak az elemzett diskurzusok. Ez a gondolatmenet viszont mintha némileg elmentmondásban állna a korábbi fejezetek fejtegetésével, amelyek szerint a diskurzus eredményeképpen a szocializmus mint gondolkodási kategória egyszerűen eltűnt, még mielőtt a rendszer maga megbukott volna.

Az olvasóban felmerülő „mi végre?”-kérdés némileg más. A fentebb írottakból következően inkább azt firtatja, hogy a műben tárgyalt szerzők és művek köre valóban teljes

körű képet nyújt-e a szocializmus hazai „újratervezésének” – amely Rainer szerint is szinte állandó kísérőjelensége a rendszer hazai válfajának – folyamatairól és motivációról. A szerző elemzései igen magas színvonalúak és lényeglátóak, arról viszont, hogy az „újratervezés”-re, illetve annak végzőire az általa adott meghatározások, értelmezési keretek alkalmasak lennének, mintha maga a szerző sem lett volna meggyőződve. A recenzens megvallja, őt nem sikerült Rainer M. Jánosnak meggyőznie arról, hogy erre és

csak erre a személyi, illetve műfaji körre kelenne kiterjednie egy e témáról szóló monográfiának. Talán egy második, bővített és átdolgozott kiadás orvosolhatja az említett elhatárolási és módszertani problémákat.

Zárásképpen egyetlen megjegyzés: a kötet borítója az Erzsébet híd újjáépítésének egy mozzanatát ábrázolja – e sorok írójában a szöveg olvastán felvetődött, nem lett volna e adekvátabb illusztráció a mondanivalóhoz a Marx téri felüljáró visszabontása.

Contents

Essays

GYÖRGY KÖVÉR Generational Journals, or Generations of Journals (Aetas, Sic Itur ad Astra, Korall)	5
GÁBOR KLANICZAY Historical Anthropology, Microhistory, History of Emotions. New Topics, New Approaches	17
GYÖRGY GALAMB The Uses of the Middle Ages in Hungary	29
GÁBOR GYÁNI What Is the Value of a Field of Research, When It Is Seemingly Pointless?	41
TIBOR VALUCH Notes on Modern Hungarian Contemporary History and Social History	55
ZSOLT HUNYADI Medievalist in the Digital Space – Where Did We Come From, and Where Are We Headed?	62
DÁNIEL BALLABÁS Times Are Changing. But Are We Changing With Them? Overview of the Digitalization of Historiography in the Last Four Decades	78

Outlook

Dinosaurs in a Meteor Shower. Panel discussion about the old and new forms and genres of transferring historical knowledge (Aetas 40th Anniversary Conference. Szeged, 29 May 2025)	91
---	----

Beyond Our Borders

„...I felt that at this point so-called positivist historiography offers less than what I'd like to get from this work.” Interview with Slovak historian Miroslav Michela. Interviewer: <i>Attila Simon</i>	103
MIROSLAV MICHELA – KAREL ŠÍMA On the Research of Subcultural Fanzines	112

Debate

GÁBOR CSIKÓS The Mental Strain of Forced Collectivization. Why? How? – Response to Gábor Gyáni, Gergely Magos and Csenge Kondorosy	124
JÓZSEF Ö. KOVÁCS Statement	130

Reviews

- GÁBOR BARABÁS
Crusading Against Christians in the Middle Ages 131
(*Crusading Against Christians in the Middle Ages. Ed. by Mike Carr – Nikolaos G. Chrissis – Gianluca Raccagni. Cham: Palgrave Macmillan. 2024.*)
- GÁBOR ÉGER
Social Historical Analysis of Commemorative Printed Material - From a Librarian's Perspective 138
(*Nagy Andor 2024: Tisztviselői életpályák: A brassói százsz vezető elit társadalmi érvényesülése [1650–1750]. Budapest: Korall, 2024.*)
- MIKLÓS TÖMÖRY
Differently Liberal – Monograph About the Serbian Politicians of the Dualism Era Governing Party 141
(*Jerić, Kristian M.: Srbi „vladinovci” srpski političari u užoj Ugarskoj, pristalice ugarske vlade. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2019.*)
- ZITA KOVÁCS
From The Paleolithic Era to Today. The History of Italy from A to Z 146
(*Pete László: Olaszország története – A kezdetektől napjainkig. Budapest: Rubicon Intézet Nonprofit Kft., 2023.*)
- FERENC FISCHER
The Ideology of Luso-Brazilian Brotherhood. – Brazil and Portugal Are Brother Countries 149
(*Szilágyi Ágnes Judit: Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília, 1889–1930. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2022. Bibliotheca Americana Sorozat 2. kötet*)
- GÁBOR SZILÁGYI
The Existing Does Not Work, the Working Does Not Exist? 153
(*Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században. Budapest: Osiris, 2023.*)

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2026. évi előfizetői felhívása**

2026-ra tervezett tematikus számaink a következők:

**Egyesült Államok, függetlenség, történelem
Vizuális politikai propaganda
A Mediterráneum a huszadik században
Mohács 500**

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjú**t tervezünk **Sarah Knott** brit és **Luboš Velek** cseh történésszel.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2026-os évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:	6000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)
Éves elektronikus előfizetői ár:	2500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)
Egy számot megrendelőknél:	2000 Ft + postaköltség
Egy szám könyvesbolti ára:	2000 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
www.aetas.hu
aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 5000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1250 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1500 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 2500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja

ELTE BTK Könyvtár

Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirt Leticia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1500,- Ft
Előfizetőknek: 1250,- Ft

„A »mit ér a szaktudomány, ha látszólag már felesleges« kérdésére válaszolva bizton kijelenthető: a történetírás szakszerű művelése manapság egyszerre jelenthet sokat, de egyúttal roppant keveset is. Tanulmányunkban egyáltalán nem merítettük ki a kérdést szemléltető esetek sokaságát: Trianon történeti értékelésében, a Horthy kor megítélésében, a Gulag magyar foglyainak, továbbá 1956-nak a történeti emlékezeti kérdésében vagy a Rákosi- és Kádár-kori tévesz-szervezés történeti megragadásában manapság szintén messze elkanyarodott egymástól az akadémiai történetírás és az emlékezetpolitikai indíttatású diskurzus, mely utóbbi magát olykor szintúgy szakszerűnek tünteti fel, jóllehet nem különösebben rejti véka alá ideológiai fogantatását sem. Kettőjük konfliktusát a szakszerű racionális ítéletalkotáshoz ragaszkodó historikusok emberi és szakmai hitelének az alkalmankénti durva megsértésével is operáló rivális törekvések agresszivitása hatja át. Miután a mai történelempolitika elvárásait elutasító történetírás vészesen beszorult önnön szűk kommunikációs terébe, elveszítve ennek során a tágabb nyilvánossággal, így az iskolai tudatformálással való érdemleges kapcsolatot, az akadémiai kutatómunka értéke, »társadalmi hasznosulása« napjainkban módfelett elenyészett. A kedvezőtlen körülmények ellenére is megőrzött szellemi autonómiája, gondolati eredményei ugyanakkor semmiképp sem váltak, a jövőben sem válnak kámforrá...”

Gyáni Gábor tanulmányát számunk 41–54. oldalán olvashatják.
